

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

**ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΚΡΑΤΗ:
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΙΣΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

Μυρσίνη Φωτοπούλου
Επ. Καθηγήτρια: Marie Noelle Duquenne
ΒΟΛΟΣ, 2017

Ευχαριστίες

Το αποτέλεσμα της δουλειάς αυτής δε θα ήταν δυνατό χωρίς την πολύτιμη συνεισφορά, την καθοδήγηση και τις σοφές συμβουλές των καθηγητών μου, Marie Noelle Duquenne και Νικολού Βογιαζίδη. Τους ευχαριστώ θερμά που μου έδωσαν το έδαφος και με παρότρυναν να κυνηγήσω τις δικές μου ιδέες, και να τις χρησιμοποιήσω όχι μόνο στην παραγωγή του έργου αυτού, αλλά και στα επόμενα βήματά μου.

Επιπλέον θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Δημήτρη Καλλιώρα και Βασίλη Τσέλιο, για τις σημαντικές γνώσεις που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο ΠΜΣ, καθώς και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους ως προς τη διπλωματική εργασία.

Τους φίλους και την οικογένειά μου ευχαριστώ για κάθε είδους συμβολή, στις σπουδές και στη ζωή μου. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω τη Μαρία, και να της αφιερώσω τη δουλειά αυτή.

Όπως πάντα, η βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου πηγαίνει στους γονείς μου, για την εμπιστοσύνη τους και για την στήριξή τους σε κάθε μου βήμα και σε κάθε εμπόδιο, μικρότερο ή μεγαλύτερο.

Περίληψη

Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008 που είχε ως αφετηρία τις ΗΠΑ, έπληξε στη συνέχεια μια σειρά αλληλοσυνδεμένων οικονομιών παγκοσμίως, φέρνοντας στην επιφάνεια τα υφέροντα προβλήματα της παγκόσμιας καπιταλιστικής πραγματικής οικονομίας. Η επακόλουθη οικονομική κρίση, που εδώ προσεγγίζεται ως η έκφανση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, έπληξε τα κράτη της Ευρώπης και περισσότερο τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης, καταδεικνύοντας τις δομικές αδυναμίες του κοινού πλαισίου πολιτικών και του ενιαίου νομίσματος. Το μοτίβο της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, ενός εγγενούς στοιχείου της καπιταλιστικής ανάπτυξης, έχει αποτρέψει την επίτευξη των στόχων σύγκλισης που τέθηκαν στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αντιθέτως, η δημιουργία της Ευρωζώνης έχει συντελέσει στη διαιώνιση της Ευρώπης των πολλαπλών ταχυτήτων. Έτσι, η τρέχουσα οικονομική κρίση όξυνε τις προϋπάρχουσες ανισότητες και αντιθέσεις ανάμεσα στον ευρωπαϊκό Βορρά και στον ευρωπαϊκό Νότο, αναπτύσσοντας διαφορετικές εκφάνσεις της κρίσης σε αντιστοιχία των δομών των οικονομιών των κρατών και της θέσης των τελευταίων στον ευρωπαϊκό διεθνή καταμερισμό εργασίας. Το βάθος και η διάρκεια της κρίσης διαφέρουν από χώρα σε χώρα, με πολλές από τις χώρες του Νότου να πλήττονται ακόμη από την ύφεση επτά χρόνια αργότερα, έχοντας αναπτύξει ένα αυστηρό πλαίσιο νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας, υπό την εποπτεία των δομών της ΕΕ και του ΔΝΤ. Ανεξαρτήτως των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στα κράτη, οι δραματικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης έχουν φέρει στο προσκήνιο τη συζήτηση για το ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και για τη βιωσιμότητα του ίδιου του ευρωπαϊκού οράματος και σχεδίου.

Λέξεις-κλειδιά: παγκόσμια οικονομική κρίση, μαρξιστική ανάλυση, άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, χάσμα Βορρά-Νότου, Γερμανία, Γαλλία, Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία

Abstract

The 2007-2008 financial crisis that originated in the USA, struck in turn several interconnected economies across the world, revealing the underlying problems of the global capitalist real economy. The subsequent economic crisis, here perceived as the conjunctural manifestation of the tendency of the rate of profit to fall, strongly affected European states, notably the Eurozone member-states, revealing the structural weaknesses of both the common policy framework and the single currency. The uneven geographical development pattern, an inherent characteristic of capitalist development, has prevented the achievement of convergence objectives in the European integration framework. Instead, the establishment of the Eurozone contributed to the perpetuation of a multi-speed Europe. Thus, the current economic crisis exacerbated preexisting disparities and conflicts between the European North and South, developing different symptoms of the crisis, in accordance to the states' economic structures and their relative position in the European international division of labor. Both the depth and duration of the crisis differ among the countries, with some of the Southern still in the depths of depression seven years on, having developed a framework of neoliberal austerity measures under the supervision of the European institutions and the IMF. Regardless of the particular differences between states, the crisis's dramatic economic and social impact has brought to the fore a discussion regarding not only the role of the EU, but also the viability of the European project as such.

Key-words: global economic crisis, marxist analysis, uneven geographical development, European integration, North-South divide, Germany, France, Greece, Spain, Italy, Portugal

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ – ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ.....	11
1 ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΦΥΣΗ, ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ	12
1.1 ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ – ΒΑΣΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ	12
1.1.1 Βασικοί άξονες.....	12
1.1.2 Οι οικονομικές κρίσεις υπό το πρίσμα των κύριων σχολών σκέψης.....	13
1.2 Ο ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΡΙΣΕΙΣ	16
1.2.1 Ορισμός και βασικά χαρακτηριστικά των κρίσεων	16
1.2.2 Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.....	18
1.3 ΟΙ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ	23
1.3.1 Θεωρία υποκατανάλωσης ή έλλειψης ενεργού ζήτησης.....	24
1.3.2 Θεωρία της δυσαναλογίας-υπερπαραγωγής και της άναρχης ανάπτυξης.....	29
1.3.3 Θεωρία της συμπίεσης των κερδών	32
2 ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	36
2.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ	36
2.1.1 Μια σύντομη ανασκόπηση της Οικονομικής Γεωγραφίας.....	36
2.1.2 Μεθοδολογική διερεύνηση του χώρου: η χωροκοινωνική διαλεκτική	38
2.2 ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ	45
2.2.1 Η γεωγραφία του καπιταλισμού μέσα από την παραγωγή και την κυκλοφορία.....	45
2.2.2 Οι κρίσεις ως παράγοντας διαμόρφωσης της καπιταλιστικής γεωγραφίας.	47
2.3 ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	52
2.3.1 Προσδιορισμός και κλίμακες ανάγνωσης της Άνισης Γεωγραφικής Ανάπτυξης.....	52
2.3.2 Άνιση Γεωγραφική Ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο.....	55
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ.....	58
3 ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΙΚΑ ΚΡΑΤΗ.....	59
3.1 ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΡΙΣΗ 2007-2008: ΑΙΤΙΑ, ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ.....	59
3.1.1 Από την παγκόσμια αναιμική ανάπτυξη στην παγκόσμια κρίση.....	60
3.1.2 Το χρονικό της κρίσης του 2007-2008 και ο διεθνής χαρακτήρας της.....	66

3.2	ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ.....	70
3.2.1	Το όραμα και ο μύθος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.....	70
3.2.2	Από την κατακερματισμένη Ευρώπη στην ΕΕ των πολλών ταχυτήτων	76
3.3	ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΙΚΑ ΚΡΑΤΗ	83
3.3.1	Η κρίση της Ευρωζώνης: οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις	84
3.3.1.1	Από την παγκόσμια στην ευρωπαϊκή κρίση	84
3.3.1.2	Ευρω-λιτότητα για την υπέρβαση της κρίσης και το κοινωνικό κόστος	86
3.3.2	Εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης στα ευρωπαϊκά κράτη	89
3.3.2.1	Συγκριτική ανάλυση βασικών οικονομικών και κοινωνικών μεγεθών για τα υπό μελέτη κράτη	89
3.3.2.2	Γερμανία.....	95
3.3.2.3	Γαλλία.....	98
3.3.2.4	Ιταλία.....	103
3.3.2.5	Ισπανία.....	109
3.3.2.6	Πορτογαλία.....	115
3.3.2.7	Ελλάδα	120
	ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΧΩΡΟΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ.....	128
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	132

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 2.1: Η χωροκοινωνική διαλεκτική	44
Διάγραμμα 3.1: Εξέλιξη του ποσοστού κέρδους στις προηγμένες καπιταλιστικές οικονομίες (%), 1950-2010.....	62
Διάγραμμα 3.2: «Φούσκα» των μετοχών και «φούσκα» των ακινήτων.....	67
Διάγραμμα 3.3: Εμπορικό ισοζύγιο ως % του ΑΕΠ για τα κράτη Βορρά-Νότου της Ευρώπης.....	80
Διάγραμμα 3.4: Μέσο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (2000-2007) για τα κράτη της Ευρωζώνης ως προς το ΑΕΠκκ, σύγκριση με το μέσον του 1995 (%)	81
Διάγραμμα 3.5: Εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, 1999-2009 ...	82
Διάγραμμα 3.6: Δημόσιο χρέος ως % του ΑΕΠ για επιλεγμένες χώρες, 1999-2015	90
Διάγραμμα 3.7: ΑΕΠκκ σε ΜΑΔ, (δείκτης: ΕΕ28=100) για επιλεγμένες χώρες, 2004-2015	91
Διάγραμμα 3.8: Ανεργία (%) σε επιλεγμένες χώρες για την ηλικιακή ομάδα 15-74, 1999-2015	93
Διάγραμμα 3.9: Γερμανία: Ποσοστό κέρδους και ποσοστό εκμετάλλευσης (%), 1983-2008	97
Διάγραμμα 3.10: Γαλλία: Ρυθμός ανάπτυξης πραγματικού ΑΕΠ και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (%), 2005-2015	101
Διάγραμμα 3.11: Ιταλία: Ποσοστό κέρδους επί του κεφαλαίου (%), 1963-2009	105
Διάγραμμα 3.12: Ιταλία: Ρυθμός πραγματικής μεγέθυνσης και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (%), 2005-2015	106
Διάγραμμα 3.13: Ιταλία: Δημόσιο, ιδιωτικό και εξωτερικό χρέος (% ΑΕΠ), 1995-2015	107
Διάγραμμα 3.14: Ισπανία: Ποσοστό κέρδους επί του κεφαλαίου (%), 1950-2010.....	109
Διάγραμμα 3.15: Ισπανία: Ρυθμός ανάπτυξης πραγματικού ΑΕΠ και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (%), 2005-2015.....	111
Διάγραμμα 3.16: Ισπανία: Ιδιωτικό χρέος (% του ΑΕΠ), 1995-2015	112
Διάγραμμα 3.17: Πορτογαλία: Δημόσιο, ιδιωτικό κι εξωτερικό χρέος (% του ΑΕΠ)	118
Διάγραμμα 3.18: Ελλάδα: Ποσοστό του κέρδους επί του κεφαλαίου (%), 1960-2014	120
Διάγραμμα 3.19: Ελλάδα: Ποσοστό κέρδους (r) και ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ (%), 1961-2009	121
Διάγραμμα 3.20: Ελλάδα: Δημοσιονομικό έλλειμμα, 1995-2015.....	124
Διάγραμμα 3.21: Ελλάδα: Δημόσιο, εξωτερικό και ιδιωτικό χρέος ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1995-2015	125

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 3.1: Διευρυνόμενες κοινωνικές ανισότητες: ανεργία (%), εξώσεις και εκατομμυριούχοι στην Ισπανία (2008-2013)	114
---	-----

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 3.1: Τα κράτη-μέλη της ΕΕ ανά χρονολογία ένταξης.....	72
Χάρτης 3.2: Εξέλιξη ΑΕΠκκ σε ΜΑΔ σε σχέση με την ΕΕ28, NUTS 2 (2008-2014).....	92

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εν έτει 2017, δέκα χρόνια μετά την πυροδότηση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που ακολούθησε της κατάρρευσης της «φούσκας» των ακινήτων και των τοξικών ομολόγων, μεγάλο μέρος της διεθνούς οικονομίας παραμένει σε βαθιά ύφεση. Πολλές από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δέχθηκαν σοβαρό πλήγμα, καθώς η κρίση που στην πρώτη φάση της ήταν κατά βάση χρηματοπιστωτική ανέδειξε τις μεγάλες αδυναμίες της πραγματικής οικονομίας, εξελισσόμενη σύντομα σε οικονομική κρίση και ύφεση. Σε αντίθεση με την κυρίαρχη αφήγηση, η «εμμένουσα» κρίση δε μπορεί να αποδοθεί στην ανεπαρκή ανάπτυξη των περιφερειακών κρατών. Πηγάζει από την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη των ανεπτυγμένων κρατών του παγκοσμίου καπιταλιστικού κέντρου, η οποία συνοδεύεται από την τάση για πτώση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, προκαλώντας υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και διεύρυνση των χωροκοινωνικών ανισοτήτων. Ο παράγοντας της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στον τρόπο έκφρασης των χαρακτηριστικών της κρίσης στις επιμέρους χώρες, όχι μόνο σε εθνική αλλά και σε υποεθνική κλίμακα.

Στο πεδίο της ΕΕ και της Ευρωζώνης οι εκφάνσεις της κρίσης είναι πολύ πιο έντονες, λαμβάνοντας υπόψιν την αντίφαση που εξαρχής ενυπήρχε στην απόφαση υιοθέτησης του κοινού νομίσματος, από κράτη με εξαιρετικά διαφοροποιημένο ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, διαφορετικές οικονομίες και κοινωνικές συνθέσεις. Τα χαρακτηριστικά και οι επιπτώσεις της κρίσης στα ευρωπαϊκά κράτη ποικίλλουν, ενώ η νεοφιλελεύθερη ευρωπαϊκή στρατηγική που εφαρμόζεται ενιαία για την υπέρβασή της έχει επιδεινώσει σε μεγάλο βαθμό τις επικρατούσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, θέτοντας ζήτημα επιβίωσης για μεγάλες μερίδες των τοπικών κοινωνιών.

Η παρούσα εργασία αποτελεί τη διπλωματική διατριβή για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ευρωπαϊκές Σπουδές στην Περιφερειακή Ανάπτυξη», και αντικείμενό της είναι οι εκφάνσεις της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης σε επιλεγμένα ευρωπαϊκά κράτη, υπό το πρίσμα της μαρξιστικής θεώρησης. Σκοπός της εργασίας είναι να απαντήσει στα κάτωθι κεντρικά ερωτήματα:

- ❖ Πως προσδιορίζεται η οικονομική κρίση ως φαινόμενο, ποιες είναι οι ρίζες της και που οφείλεται η τάση επανεμφάνισης των κρίσεων, με σαφώς προσδιορισμένη συχνότητα;
- ❖ Ποια εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την προσέγγιση της χωρικότητας της καπιταλιστικής παραγωγής και ανάπτυξης;
- ❖ Πως συνδέεται το μοτίβο της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ανάπτυξης;
- ❖ Ποιοι επικαθοριστικοί παράγοντες συνετέλεσαν στην παραγωγή της σύγχρονης οικονομικής κρίσης και πως εκφράζεται η τελευταία διεθνώς;
- ❖ Πώς η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωζώνη επέδρασε στις εκφάνσεις της κρίσης στην περιοχή;

- ❖ Ποιες είναι οι εκφάνσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της κρίσης στα κράτη όπου εκφράζονται οι βασικές αντιθέσεις μεταξύ του ευρωπαϊκού Βορρά και ευρωπαϊκού Νότου;

Μεθοδολογικά, πραγματοποιείται αφενός μια εκτεταμένη εννοιολογική ανάλυση του θεωρητικού πλαισίου και του αντιληπτικού διακυβεύματος, αντλώντας από την εκτενή βιβλιογραφία σε σχέση τόσο με το αφηρημένο γενικό επίπεδο όσο και με το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο πεδίου. Αφετέρου, συντελείται ιδία επεξεργασία δευτερογενών δεδομένων, με σκοπό τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών της κρίσης σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό και στα επιμέρους εθνικά επίπεδα. Η επεξεργασία έγινε με στόχο να εντοπισθούν τα χαρακτηριστικά της κρίσης με μια ποιοτική, παρά με καθαρά ποσοτική προσέγγιση. Μια ποσοτική προσέγγιση θα οδηγούσε σε μια διαφορετικού τύπου ανάλυση, μέσω οικονομετρικών υποδειγμάτων και ανάλυσης δεικτών, κάτι που δεν συνάδει με τον προκαταρκτικό στόχο της εν λόγω έρευνας. Αντιθέτως, η ποιοτική προσέγγιση που επιχειρείται εν προκειμένω προσπαθεί να συνυπολογίσει στην οικονομική διάσταση των φαινομένων την κοινωνική και πολιτική διάσταση, υπό ένα κριτικό πρίσμα.

Τον βασικό κορμό της εργασίας συνθέτουν δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά το θεωρητικό υπόβαθρο, με βάση το οποίο γίνεται προσπάθεια ερμηνείας των βασικών αιτιών των οικονομικών κρίσεων. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιείται αποτίμηση και κριτική ανάλυση της σχετικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τις οικονομικές κρίσεις, την Οικονομική Γεωγραφία και την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. Στο δεύτερο μέρος διεξάγεται στοχευμένη μελέτη των διεργασιών της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης και των αιτιών και επιδράσεων της σύγχρονης οικονομικής κρίσης σε παγκόσμιο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Το πρώτο μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια. Στο πρώτο, επιδιώκεται η εξέταση και η ανάλυση της φύσης, των αιτιών και των βασικών χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής κρίσης. Αρχικά προσεγγίζεται η θεωρητική συμβολή του Μαρξ για τις καπιταλιστικές κρίσεις και η ανάλυσή του για τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Στη συνέχεια παρουσιάζονται με συνοπτικό τρόπο οι βασικές θεωρίες για τις κρίσεις που έχουν αναπτυχθεί ιστορικά στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης, πέραν της θεωρίας για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Έτσι, η εργασία εστιάζει στις θεωρίες της υποκατανάλωσης, της άναρχης ανάπτυξης και της συμπίεσης των κερδών.

Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει τη γεωγραφία του καπιταλισμού και των κρίσεών του, μια θεωρητική συμβολή που έχει προκύψει μέσα από τον πλούσιο διάλογο στο επιστημονικό πεδίο της Κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας. Πιο συγκεκριμένα, σε πρώτη φάση διερευνώνται οι θεωρητικές καταβολές των αναλύσεων για την καπιταλιστική γεωγραφία και για την χωροκοινωνική διαλεκτική. Στη συνέχεια περιγράφεται η γεωγραφία της καπιταλιστικής παραγωγής και συσσώρευσης, καθώς και οι αλληλεπιδράσεις του χώρου με τα κρισιακά φαινόμενα. Επιπλέον, πραγματοποιείται ανάλυση της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης στο πλαίσιο του καπιταλισμού, επικεντρώνοντας στους αιτιολογικούς παράγοντες εμφάνισής της.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας αποτελείται από το τρίτο κεφάλαιο, όπου επιδιώκεται μια εκτεταμένη διερεύνηση των εκφάνσεων της οικονομικής κρίσης στην τρέχουσα συγκυρία. Η πρώτη ενότητα εξετάζει την παγκόσμια οικονομική κρίση, τις ρίζες της και τον τρόπο με τον οποίον στην αρχική της έκφανση ως χρηματοπιστωτική κρίση διαχύθηκε από τις ΗΠΑ προς τον υπόλοιπο κόσμο, φέρνοντας στην επιφάνεια τα λανθάνοντα και βαθιά διαβρωτικά προβλήματα της πραγματικής οικονομίας. Ακολουθεί μια παρουσίαση του οικοδομήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και μια κριτική αποτίμησή του μέσα από το πρίσμα της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Τέλος, παρουσιάζονται οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στις προϋπάρχουσες αντιθέσεις και ανισότητες στο εσωτερικό της Ευρωζώνης, καθώς και τα χαρακτηριστικά της κρίσης για επιλεγμένες μελέτες περίπτωσης του Βορρά και του Νότου της Ευρώπης, δηλαδή για τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ – ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

1 ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΦΥΣΗ, ΣΥΝΘΕΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ

1.1 ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ – ΒΑΣΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

1.1.1 Βασικοί άξονες

Η συζήτηση αναφορικά με τον χαρακτήρα και τους προσδιοριστικούς παράγοντες των οικονομικών κρίσεων λαμβάνει χώρα σε όλες τις σχολές σκέψης των οικονομικών και της πολιτικής οικονομίας. Είναι μια συζήτηση που επιδιώκει να απαντήσει σε διάφορα ερωτήματα σχετικά με τη φύση, τον χαρακτήρα, τις ρίζες, καθώς και τους άλλους δυνητικούς αιτιολογικούς παράγοντες των εκάστοτε κρίσεων. Τα παραπάνω αποτελούν ζητήματα που απασχολούν όχι μόνο τους θεωρητικούς της πολιτικής οικονομίας και τους ακαδημαϊκούς κύκλους αλλά και τις ίδιες τις τοπικές κοινωνίες, δεδομένης της αυξημένης συχνότητας και διάρκειας των κρίσεων, που επηρεάζουν το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι των κρατών αλλά και την ευημερία των πολιτών τους.

Με αυτήν την έννοια, για τη διερεύνηση του ζητήματος της σύγχρονης κρίσης που έχει πλήξει μια σειρά ευρωπαϊκών κρατών, κρίνεται αρχικά απαραίτητη η προσπάθεια προσέγγισης της ίδιας της έννοιας της κρίσης, μέσα από την ιστορική πορεία του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και μέσα από τις διαφορετικές ερμηνείες που έχουν αναπτυχθεί επί του ζητήματος αυτού για σχεδόν δύο αιώνες.

Η ιστορική συζήτηση για τις κρίσεις ενέχει στοιχεία θεωρητικής διαμάχης και επιμέρους διαφοροποιήσεων, τόσο μεταξύ των διαφόρων σχολών σκέψης όσο και στο εσωτερικό των τελευταίων. Εκκινώντας από τις τρεις βασικές σχολές της πολιτικής οικονομίας, τη νεοκλασική, την κεϋνσιανή και τη μαρξιστική, θα εντοπίσουμε πληθώρα ερμηνειών. Κάθε σχολή, ωστόσο, τείνει να έχει κοινά σημεία εκκίνησης στο εσωτερικό της. Με αυτήν την έννοια, οι προσεγγίσεις της πολιτικής οικονομίας για την κρίση φαίνεται να κινούνται σε τρεις άξονες.

Πρώτος άξονας είναι αυτός που αντιμετωπίζει τις κρίσεις ως αποτέλεσμα των εκάστοτε εθνικών/υπερεθνικών οικονομικών πολιτικών, σκοπίμων ή μη. Η προσέγγιση αυτή είναι σχετικά πρόσφατη καθώς εντοπίζεται συστηματικά στη βιβλιογραφία κυρίως από τη δεκαετία του 1980, όταν απαρτιζόταν κυρίως από νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις σε σχέση με την οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκρότηση των κοινωνικών σχηματισμών. (Subasat, 2016) Η κριτική της επικεντρώνεται στο ζήτημα των κρατικών παρεμβάσεων στην αγορά. Από τη μία, στη βάση της νεοκλασικής αντίληψης θεωρείται ότι η αγορά δύναται να λειτουργήσει «τέλεια», όταν έχει πλήρη αυτονομία. Από την άλλη, οι ετερόδοξες σχολές σκέψης αντιλαμβάνονται το πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών ως προβληματικό με καταστροφικές κοινωνικές προεκτάσεις. Σε κάθε περίπτωση, οι κρίσεις έχουν τις ρίζες τους στις κρατικές ρυθμίσεις και στις θεσμικές ανεπάρκειες, που στη σημερινή εποχή εντοπίζονται κατά

βάση στον χρηματοπιστωτικό κλάδο, αλλά κατά πολλούς και στις πολιτικές απορρύθμισης που έλαβαν χώρα τα τελευταία τριάντα χρόνια. (Harvey, 2011b)

Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με τους λεγόμενους συγκυριακούς (conjunctural) ή αλλιώς απρόβλεπτους παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε κρίσεις. Τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι μια ταχεία αύξηση των τιμών – όπως η αύξηση των τιμών του πετρελαίου τη δεκαετία του 1970, η ακραία χρηματοπιστωτική ανάπτυξη, οι ταχείες τεχνολογικές καινοτομίες, η ανάδυση εναλλακτικών κέντρων κεφαλαιακής συσσώρευσης ή μια αναδιάρθρωση στην παραγωγή και στις παραγωγικές σχέσεις.

Ο τρίτος άξονας, τέλος, αφορά την προσέγγιση των κρίσεων – και της σημερινής κρίσης – ως απότοκα του ίδιου του συστήματος, δηλαδή ως δομικές κρίσεις του καπιταλισμού. Η κρίση προκύπτει στη βάση των αντιφατικών χαρακτηριστικών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και τελικά αποτελεί μια αποκάλυψη των εσωτερικών αντιθέσεων της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, τόσο στο πεδίο της παραγωγής όσο και στο πεδίο της κυκλοφορίας. Οι θεωρίες που αναπτύσσονται στη βάση αυτού του άξονα είναι κατά κύριο λόγο μαρξιστικές και συμπεριλαμβάνουν μεταξύ άλλων τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, τις θεωρίες υπερσυσσώρευσης, υποκατανάλωσης, ανισομέρειας κ.α. (Subasat, 2016)

Στο πλαίσιο όλων αυτών των αναλύσεων εμπεριέχεται, βέβαια, πληθώρα στοιχείων που συνδυάζουν χαρακτηριστικά των παραπάνω αξόνων. Έτσι, μια ανάλυση για τη δομική κρίση του καπιταλισμού που βασίζεται, για παράδειγμα, στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, οφείλει να λάβει υπόψιν της τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκάστοτε κρίσης, και της εποχής στην οποία αυτή εκδηλώνεται (τόσο στη βάση όσο και στο εποικοδόμημα). Τα στοιχεία αυτά, σήμερα, μπορεί να είναι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, η απορρύθμιση, η θέση του εκάστοτε κράτους στον διεθνή καπιταλιστικό κρίκο και καταμερισμό εργασίας, ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού τομέα κ.ο.κ.

1.1.2 Οι οικονομικές κρίσεις υπό το πρίσμα των κύριων σχολών σκέψης

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η σύγχρονη πολιτική οικονομία κυριαρχείται από τρεις σχολές σκέψης: τη νεοκλασική, την κεϋνσιανή και τη μαρξιστική. Στην παρούσα ενότητα θα παρουσιαστούν τα κύρια χαρακτηριστικά των αναλύσεων των εν λόγω σχολών σε σχέση με τις οικονομικές κρίσεις.

Νεοκλασική σχολή σκέψης

Οι ιδέες της νεοκλασικής σχολής αποτελούν ίσως τις πιο διαδεδομένες στις σύγχρονες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, από τη δεκαετία του 1970 μέχρι και σήμερα. Η Σχολή του Σικάγο έθεσε τις βάσεις για την επιστροφή των οικονομικών στο δόγμα της «ελεύθερης και αυτορρυθμιζόμενης αγοράς», κατεύθυνση από την οποία απέκλιναν

τα δυτικά κράτη κατά τη λεγόμενη «χρυσή εποχή»¹ του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Σύμφωνα με αυτή τη νεοκλασική θεωρία, οι κρίσεις δεν αποτελούν εγγενές συστημικό στοιχείο και αποδίδονται σε εξωγενείς, ως προς την καπιταλιστική αναπαραγωγή, παράγοντες. Οι εξωγενείς αυτοί παράγοντες μπορεί να είναι πολιτικοί ή συγκυριακοί, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις κρατικές πολιτικές για την αύξηση των μισθών ή τη συγκυριακή έλλειψη φυσικών πόρων για συγκεκριμένους τομείς παραγωγής. (Shaikh, 1978· Carchedi κ.α., 2013)

Στο πεδίο των νεοκλασικών έχει αναπτυχθεί η θεωρία του επιχειρηματικού κύκλου, με βάση την οποία το σύστημα αναγνωρίζεται ως αυτορυθμιζόμενο, ακολουθώντας μια κυκλική διαδικασία. Όπως σημειώνει ο Shaikh, οι κύκλοι δεν αντιμετωπίζονται ως κρίσεις, αλλά ως μικρές εσωτερικές περιοδικές ταλαντεύσεις, δευτερεύουσας σημασίας. Με αυτήν την έννοια, οι μη-βίαιες διακυμάνσεις εμπεριέχονται στον επιχειρηματικό κύκλο, ενώ οι βίαιες ή παρατεταμένες υφεσιακές φάσεις προέρχονται αποκλειστικά από εξωγενείς παράγοντες και μετατρέπουν έναν κύκλο σε κρίση. (Shaikh, 1978) Η λύση, τέλος, για την εν λόγω θεωρία βρίσκεται σε κάθε περίπτωση στην απόσυρση των κρατικών μηχανισμών και στην ανεμπόδιστη λειτουργία της αγοράς.

Κεϋνσιανή και νεοκεϋνσιανή σχολή σκέψης

Η κεϋνσιανή θεωρία αποτέλεσε για πολλές δεκαετίες (1941-1979) το κυρίαρχο ρεύμα τόσο σε επίπεδο οικονομικών, όσο και σε επίπεδο κρατικών πολιτικών. Αφετηρία της ήταν ο ρόλος της συνολικής ζήτησης στη συνολική παραγωγή, ενώ η ουσιαστική συμβολή της στα χρόνια που ακολούθησαν του κραχ του 1929 και του 'Β Παγκοσμίου Πολέμου ήταν αυτή της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, υποστηρίζοντας ότι η οικονομία της ελεύθερης αγοράς δύναται να μην οδηγεί σε κάθε περίπτωση στη βέλτιστη οικονομική έκβαση. Ιδιαίτερα σε περιόδους χαμηλής παραγωγής και απασχόλησης, οι κυβερνήσεις μπορούν να χρησιμοποιήσουν εντατικές φορολογικές και νομισματικές πολιτικές, προκειμένου για τη σταθεροποίηση των χαμηλών αυτών δεικτών.

Κατά τη δεκαετία του 1970, όταν οι καπιταλιστικές κοινωνίες ήρθαν αντιμέτωπες με τη λεγόμενη πετρελαϊκή κρίση, η νεοκλασική σχολή επιτέθηκε σφοδρά στην κεϋνσιανή. Η απάντηση στις κριτικές αυτές ήρθε από το ρεύμα των νεοκεϋνσιανών οικονομικών. Οι νεοκεϋνσιανοί οικονομολόγοι υποστήριξαν ότι οι κάμψεις στην οικονομία προέρχονται από τις αποτυχίες της ελεύθερης αγοράς. Γι' αυτόν τον λόγο, η θεωρία τους τονίζει τη σημασία των κυβερνητικών πολιτικών για την τόνωση της οικονομίας και τη διασφάλιση βασικών κοινωνικών παροχών. Αναγνωρίζεται, με άλλα λόγια, η ανυπαρξία ενός αυτόματου μηχανισμού αυτοδιόρθωσης της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, και η επακόλουθη ανάγκη κρατικών παρεμβάσεων για την αναβίωση

¹ Όπως σημειώνει ο Μανιάτης (2009), η περίοδος 1950-1973 μπορεί να χαρακτηριστεί ως «χρυσή εποχή» αφού η προπολεμική Μεγάλη Ύφεση αποτελούσε πλέον παρελθόν, ενώ χαρακτηρίστηκε από οικονομικό δυναμισμό με κυρίαρχα στοιχεία μείωση της ανεργίας και αυξήσεις στους μισθούς και στις κοινωνικές δαπάνες στα μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα.

των οικονομιών. (Ζουπούδη, 2009) Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι όπως στη νεοκλασική θεωρία, έτσι και εδώ, το σύστημα αναγνωρίζεται ως αυτόματα αυτοϊσορροπούμενο, με τη διαφορά ότι σε αυτήν την περίπτωση η ισορροπία δεν αποκλείει την ύπαρξη ανεργίας ή πληθωρισμού (Shaikh, 1978).

Τα συμπεράσματα της κεϋνσιανής θεωρίας είναι ότι οι κρίσεις αποτελούν κρίσεις έλλειψης ενεργού ζήτησης (υποκαταναλωτική θεώρηση), και ότι η επίτευξη υψηλότερων κερδών προϋποθέτει την αύξηση των δαπανών των εργαζομένων και των εισαγωγών των εθνικών οικονομιών. Στο βαθμό που τα παραπάνω δεν καθίστανται δυνατά, προτείνεται ως βασική λύση η αρνητική αποταμίευση ή ο καθαρός δανεισμός από πλευράς κράτους, για την ενίσχυση της ζήτησης. Έτσι, σε μια ύφεση, υποστηρίζεται ότι το σύστημα είναι σε θέση να σωθεί μέσα από την αύξηση, και όχι μέσα από την μείωση των κυβερνητικών δαπανών. Παρόλα αυτά, όπως σημειώνουν οι Carchedi και Roberts (2013), οι υψηλότεροι μισθοί και αυξημένες δαπάνες από τους εργαζομένους επιφέρουν στην πραγματικότητα τα αντίθετα αποτελέσματα, χειροτερεύοντας την κρίση. Τα στοιχεία αυτά, αλλά και η έλλειψη στοιχείων που να υποστηρίζουν ότι οι κρίσεις σχετίζονται με την έλλειψη ζήτησης, καταδεικνύουν τα όρια του ρεύματος των κεϋνσιανών οικονομικών. (Carchedi κ.α., 2013)

Μαρξιστική σχολή σκέψης

Καθ' όλη τη διάρκεια ανάπτυξης του θεωρητικού διαλόγου για τις κρίσεις ανάμεσα στην νεοκλασική και την κεϋνσιανή σχολή, η μαρξιστική θεωρία δεν έμεινε στο περιθώριο. Σε αντίθεση με τις άλλες δύο σχολές – που αποδίδουν το σκοπό της παραγωγής στην κατανάλωση και την επένδυση, υποστηρίζει ότι η καπιταλιστική παραγωγή στοχεύει στην εξαγωγή κέρδους (Carchedi κ.α., 2013). Σε αυτή τη βάση, οι κρίσεις συνδέονται με άμεσο τρόπο με το ποσοστό κέρδους. Στο εσωτερικό της υφίστανται αναλύσεις που στην πλειοψηφία τους υπογραμμίζουν τον δομικό χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων, χωρίς παράλληλα να αγνοούν και συγκυριακούς ή πολιτικούς παράγοντες που μπορεί να δρουν ως εκρηκτικοί μηχανισμοί των εκάστοτε κρίσεων. Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, η υποκαταναλωτική προσέγγιση, η θεωρία συμπίεσης των κερδών και η θεωρία των δυσαναλογιών και της άναρχης ανάπτυξης είναι ίσως οι πιο σημαντικές και αντιπροσωπευτικές προσεγγίσεις της μαρξιστικής ανάλυσης για τη φύση των κρίσεων.

Ερευνώντας το πλαίσιο των υπάρχοντων σύγχρονων αναλύσεων για την κρίση, αναδεικνύεται η αδυναμία πολλών εξ αυτών να επεξηγήσουν τα απώτερα αίτια και τα ουσιώδη χαρακτηριστικά των κρίσεων. Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η συμβολή της μαρξιστικής σχολής, η οποία, παρά τις ελλειμματικές της, έχει καταφέρει όχι μόνο να προσδιορίσει τα βασικά χαρακτηριστικά των κρίσεων, αλλά πολύ περισσότερο να ερμηνεύσει τη συχνότητα και τον κυκλικό και επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα των κρίσεων στο ιστορικό πλαίσιο ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, προσφέροντας έτσι την πληρέστερη ανάλυση για τον χαρακτήρα των κρίσεων. Πράγματι, το ακόλουθο ερώτημα: γιατί προκύπτουν και επανακύπτουν κρίσεις σε

διαφορετικό ιστορικό χρόνο αλλά και σε διαφορετικό γεωγραφικό και οικονομικό πλαίσιο, αποτελεί ερώτημα που λίγες θεωρίες έχουν επιδιώξει ή και καταφέρει να απαντήσουν. Οι ριζοσπαστικές και μαρξιστικές αναλύσεις έρχονται σε αντιπαράθεση με τις «ορθόδοξες» σχολές σκέψης, αφού διαβλέπουν στο πεδίο της καπιταλιστικής αναπαραγωγής μια σειρά αντιφάσεων, οι οποίες προκύπτουν είτε από τα εγγενή χαρακτηριστικά του συστήματος είτε από συγκυριακούς παράγοντες. (Μανιάτης, 2009· Σκούφογλου, 2013)

Στις ενότητες που ακολουθούν, επιδιώκεται η παράθεση των βασικών επιχειρημάτων της μαρξιστικής σχολής σε σχέση με τα αίτια, τις αφορμές ή πυροδότες, καθώς και τα χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών κρίσεων. Το στοιχείο βάσει του οποίου εμφανίζονται οι διαφοροποιήσεις και στο οποίο θα επικεντρωθούν οι παρακάτω ενότητες είναι η απώτερη αιτία που γεννά τις κρίσεις. Λαμβάνοντας υπόψιν τη δυναμικότητα της συζήτησης και τις σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις επιμέρους θεωρίες, επιδιώκεται η όσο το δυνατότερον αντιπροσωπευτική παρουσίαση των τελευταίων, υπό ένα κριτικό πρίσμα.

1.2 Ο ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

1.2.1 Ορισμός και βασικά χαρακτηριστικά των κρίσεων

Στη μαρξιστική πολιτική οικονομία, η κρίση ορίζεται ως η διακοπή της διαδικασίας της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου², ενώ προσδιορίζεται ως μία εγγενής τάση του καπιταλιστικού συστήματος και ως αναγκαίο αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πηγάζει από τις ίδιες τις αντιφάσεις του συστήματος αυτού, και ιδιαίτερα από τη σχέση κεφαλαίου– εργασίας και από τη φύση του εμπορεύματος. Στο δεύτερο μέρος των Θεωριών για την Υπεραξία σημειώνεται ότι «*η κρίση ... είναι ακριβώς η στιγμή της διατάραξης και της διακοπής του προτσές αναπαραγωγής. Και η διατάραξη αυτή δεν μπορεί να εξηγηθεί με το ότι δεν συμβαίνει σε περιόδους, στις οποίες δεν υπάρχει κρίση.*» (Μαρξ, 1982: 586)

Ο ίδιος ο Μαρξ, σε μια σειρά γραπτών κειμένων και βιβλίων του (το Κεφάλαιο, Grundrisse, Θεωρίες για την Υπεραξία), αναφέρεται αποσπασματικά σε διάφορους αιτιολογικούς παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε οικονομικές κρίσεις, ωστόσο δεν ανέπτυξε ποτέ μια συγκεκριμένη θεωρία για την φύση και τα αίτια των καπιταλιστικών κρίσεων. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει σε διαφοροποιημένες ερμηνείες των γραπτών του, και τελικά σε μια διαστρεβλωμένη και ασαφή εικόνα του ίδιου του Μαρξ περί κρίσεων. (Roberts, 2009)

²Ως διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου ορίζεται η παραγωγή όπου ένα μέρος της υπεραξίας μετατρέπεται σε κεφάλαιο και χρησιμοποιείται για την περεταίρω ανάπτυξη της παραγωγής.

Ουσιώδες γνώρισμα και «*βασικό φαινόμενο*» (Μαρξ, 1982: 615) των καπιταλιστικών κρίσεων, σύμφωνα με τον Μαρξ, αποτελεί η υπερπαραγωγή, ή αλλιώς υπερσυσσώρευση κεφαλαίου: «*Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων – αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων – δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε παραπάνω από την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου*» (Μαρξ, 1978: 317).

Υπερπαραγωγή κεφαλαίου δεν σημαίνει ποτέ κάτι άλλο από υπερπαραγωγή μέσων παραγωγής – μέσων εργασίας και μέσων συντήρησης – που μπορούν να λειτουργήσουν σαν κεφάλαιο, δηλαδή που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εκμετάλλευση της εργασίας με ένα δοσμένο βαθμό εκμετάλλευσης. Γιατί η πτώση αυτού του βαθμού εκμετάλλευσης κάτω από ένα δοσμένο σημείο προκαλεί διαταραχές και σταματήματα του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής, κρίσεις, καταστροφή κεφαλαίου. (Μαρξ, 1978: 323)

Ο Μαρξ κάνει λόγο για «*πληθώρα κεφαλαίου*» (Μαρξ, 1978: 317), η οποία προκύπτει όχι μόνο στα καταναλωτικά εμπορεύματα αλλά και στα μέσα παραγωγής, και η οποία οφείλεται στην πτώση του ποσοστού κέρδους. Ταυτόχρονα, τονίζεται ότι η υπερσυσσώρευση δεν είναι απόλυτη, αλλά σχετική. Απόλυτη υπερσυσσώρευση θα υφίστατο στην περίπτωση που το πρόσθετο κεφάλαιο επανεπένδυσης στην παραγωγή ήταν μηδενικό, δηλαδή εφόσον η παραγωγή αποσκοπούσε στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών. Στην πραγματικότητα, η φύση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η απόσπαση υπεραξίας και η επανεπένδυση κεφαλαίου, συνεπώς η σχετική υπερπαραγωγή σχετίζεται με την δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση (αγοραστική ικανότητα) και με το ύψος του ποσοστού κέρδους κάτω από το οποίο διακόπτεται η κεφαλαιοκρατική αναπαραγωγή. Δεν πρόκειται, με άλλα λόγια, για πλεόνασμα σε σχέση με την γενική καταναλωτική ικανότητα της κοινωνίας, αλλά σε σχέση με την καταναλωτική-αγοραστική ικανότητα στο πλαίσιο του καπιταλισμού: (Μηλιός κ.α., 2005· Μαρξ, 1978)

Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δοσμένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο η περιεχόμενη σ' αυτά αξία και η περιεχόμενη σ' αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις ... Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίηση του. (Μαρξ, 1978: 326-327)

Όπως προαναφέρθηκε, προέλευση των κρίσεων είναι οι ίδιες οι εγγενείς συστημικές αντιφάσεις: «*Οι κρίσεις είναι πάντα μόνο στιγμιαίες βίαιες λύσεις των υπάρχουσών αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις που αποκαθιστούν για μια στιγμή τη διαταραγμένη*

ισορροπία» (Μαρξ, 1978: 315). Οι αντιφάσεις αυτές ενυπάρχουν στο καπιταλιστικό σύστημα και έρχονται στην επιφάνεια σε περιόδους όπου η παραγωγική διαδικασία κλονίζεται. Η πιο βασική αντίφαση που παρέχει τη δυνατότητα ξεσπάσματος μιας κρίσης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εμπεριέχεται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις και πιο συγκεκριμένα στην αντίθεση μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και της ατομικής ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της:

Η αντίφαση, εκφρασμένη στην πιο γενική της μορφή, συνίσταται στο ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής περικλείνει μια τάση απόλυτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από την αξία και από την υπεραξία που περιέχεται σ' αυτήν την τελευταία, ανεξάρτητα επίσης από τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα στις οποίες συντελείται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ενώ, από την άλλη, έχει για σκοπό τη διατήρηση της υπάρχουσας κεφαλαιακής αξίας και την αξιοποίηση της στον ανώτατο βαθμό (δηλαδή, τη διαρκώς επιταχυνόμενη αύξηση αυτής της αξίας) ... Η περιοδική υποτίμηση του υπάρχοντος κεφαλαίου, που αποτελεί ένα από τα ενυπάρχοντα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής μέσα για να συγκρατεί την πτώση του ποσοστού του κέρδους και να επιταχύνει τη συσσώρευση κεφαλαιακής αξίας με το σχηματισμό νέου κεφαλαίου, διαταράσσει τους δοσμένους όρους, κάτω από τους οποίους συντελείται το προτσές κυκλοφορίας και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, γι' αυτό συνοδεύεται από ξαφνικές στασιμότητες και κρίσεις του προτσές παραγωγής ... Το αληθινό όριο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι το ίδιο το κεφάλαιο, είναι το γεγονός ότι το κεφάλαιο και η αυτοαξιοποίησή του εμφανίζονται σαν αφετηρία και τέρμα, σαν κίνητρο και σκοπός της παραγωγής, ότι η παραγωγή είναι μόνο παραγωγή για το κεφάλαιο και όχι αντίστροφα, ότι δηλαδή τα μέσα παραγωγής είναι απλά μέσα για μια διαρκώς διευρυνόμενη διαμόρφωση του προτσές της ζωής για την κοινωνία των παραγωγών. (Μαρξ, 1978: 315-316)

Συνοπτικά, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι οι κρίσεις προέρχονται από την παραγωγική διαδικασία, μπορούν, ωστόσο, να εκδηλωθούν είτε στην σφαίρα της παραγωγής είτε στις σφαίρες της διανομής και της κυκλοφορίας, και σε οποιονδήποτε κρίκο της αλυσίδας της καπιταλιστικής οικονομίας. Κατά συνέπεια, η υπερπαραγωγή δεν αποτελεί την αιτία των κρίσεων, αλλά το κυρίαρχο σύμπτωμά τους.

1.2.2 Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές αναλύσεις του Μαρξ σε σχέση με τη λειτουργία και τις αντιφάσεις του κεφαλαίου. Αναλυτική περιγραφή του νόμου γίνεται στο τρίτο τμήμα του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου, με τίτλο «Ο Νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει», και πιο συγκεκριμένα στα κεφάλαια 13-15 (Μαρξ, 1978: 267-337).

Το ζήτημα της άμεσης συσχέτισης της τάσης αυτής με τις καπιταλιστικές κρίσεις παραμένει μέχρι και σήμερα σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ αναλυτών της πολιτικής οικονομίας και οργανώσεων της αριστεράς (βλ. Μηλιός κ.α., 2005· Harvey, 2016), ωστόσο ο βαθμός γενικής ισχύος της τάσης καθεαυτής είναι αποδεκτός, ακόμη και σε αναλύσεις της αστικής πολιτικής οικονομίας.

Με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ο Μαρξ επιχειρεί να καταδείξει ότι ο ανταγωνισμός που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ενέχει εγγενή αντιφατικά στοιχεία, καθώς μέσω της τεχνολογικής καινοτομίας οδηγεί αναπόφευκτα στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, και τελικά σε μείωση των ποσοστών κέρδους στο γενικό επίπεδο. Η διαδικασία αυτή δύναται να οδηγήσει – και σε πολλές περιπτώσεις οδηγεί – σε συστημικές κρίσεις. (Subasat, 2016· Οικονομάκης κ.α., 2016) Προσπαθώντας να θέσει τις βάσεις για την μετέπειτα ανάλυση του νόμου, ο Μαρξ γράφει:

Νόμος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι ότι με την ανάπτυξή του συντελείται μια σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο, επομένως και σε σχέση με το συνολικό κεφάλαιο που τίθεται σε κίνηση. Αυτό σημαίνει απλώς, ότι ο ίδιος αριθμός εργατών, η ίδια ποσότητα εργατικής δύναμης που μπορεί να διαθέσει ένα μεταβλητό κεφάλαιο δοσμένου αξιακού μεγέθους, χάρη στις αναπτυσσόμενες στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ιδιάζουσες μέθοδοι παραγωγής, θέτει στο ίδιο χρονικό διάστημα σε κίνηση, επεξεργάζεται, καταναλώνει παραγωγικά μια διαρκώς αυξανόμενη μάζα καθελογής μέσων εργασίας, μηχανών και παγίου κεφαλαίου, πρώτων και βοηθητικών υλών, και, επομένως, ένα σταθερό κεφάλαιο ενός διαρκώς αυξανόμενου αξιακού μεγέθους. Αυτή η προοδεύουσα σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου σε σχέση με το σταθερό, επομένως και σε σχέση με το συνολικό κεφάλαιο, είναι ταυτόσημη με την προοδεύουσα ανώτερη οργανική σύνθεση του μέσου κοινωνικού κεφαλαίου. (Μαρξ, 1978: 268)

Το ποσοστό κέρδους είναι ο λόγος της παραγωγής κέρδους ανά μονάδα κεφαλαίου, και αυξάνει μέσα από την κεφαλαιακή συσσώρευση και την τεχνολογική καινοτομία. Το μέσο ποσοστό κέρδους καθορίζεται από δύο παράγοντες. Πρώτον, από την οργανική σύνθεση των κεφαλαίων στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, δηλαδή από τα διάφορα ποσοστά κέρδους σε αυτές τις σφαίρες. Δεύτερο, από την κατανομή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (ποσοστό υπεραξίας) στις διάφορες σφαίρες. (Μαρξ, 1978: 205) Λαμβάνοντας σαν δεδομένο το τελευταίο, ο Μαρξ υποστήριξε ότι μπορεί να υπάρξει πτώση του ποσοστού κέρδους, κάνοντας δύο υποθέσεις:

- ❖ Πρώτο, ότι υφίστανται συνθήκες του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή οι συνθήκες εκείνες από τις οποίες προκύπτει αύξουσα

οργανική σύνθεση του κεφαλαίου³ ως συνέπεια της αύξουσας τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου⁴ και

- ❖ Δεύτερο, ότι ισχύει η επιστημονική αρχή *ceteris paribus*, δηλαδή ότι όλοι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί.

Σε αυτό το σημείο σημειώνεται ότι η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται με ρυθμό μεγαλύτερο από την παραγωγικότητα της εργασίας, που προκύπτει ακριβώς από την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης. (Μηλιός και Οικονομάκης, 2005)

Πιο συγκεκριμένα, Ο ΝΠΤΠΚ εκφράζεται μέσα από την παρακάτω σχέση:

$$R = \frac{v}{C + \mu} = \frac{v/\mu}{[C/\mu] + 1}$$

Όπου:

R: το ποσοστό κέρδους,

v: η υπεραξία,

C: το σταθερό κεφάλαιο,

μ: το μεταβλητό κεφάλαιο,

v/μ: το ποσοστό εκμετάλλευσης (υπεραξίας) και

C/μ: η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου

Όπως αναφέρουν οι Μηλιός και Οικονομάκης (2005, 132), ο λόγος C/μ βρίσκεται σε θετική αντιστοιχία με τον λόγο T/π, όπου T η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και π η παραγωγικότητα της εργασίας. Κατά τη διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται, όταν η τεχνική σύνθεση αυξάνεται με γρηγορότερους ρυθμούς από την παραγωγικότητα της εργασίας. Στο βαθμό, λοιπόν, που – *ceteris paribus* – η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται με ρυθμό μεγαλύτερο σε σχέση με το ποσοστό εκμετάλλευσης, το ποσοστό κέρδους επιδεικνύει καθοδικές τάσεις. Πιο συγκεκριμένα, η αυξητική τάση του ποσοστού κέρδους προκύπτει μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, ενώ αρνητικές τάσεις σημειώνονται όταν αυξάνονται οι μισθοί (παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας) και ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος. (Μανιάτης, 2009) Σε σχέση με τις διεργασίες που επιφέρουν την πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους, ο Μαρξ σημειώνει:

³Οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι ο λόγος του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο, σε αξιακούς όρους

⁴Ως τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου ορίζεται η ποσότητα των μέσων παραγωγής με υλικούς όρους, ανά μονάδα ζωντανής εργασίας.

Με την προοδεύουσα σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου έναντι του σταθερού, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δημιουργεί μια αυξανόμενη υψηλότερη οργανική σύνθεση του συνολικού κεφαλαίου, άμεση συνέπεια της οποίας είναι, το ποσοστό της υπεραξίας να εκφράζεται με ένα σταθερά μειωνόμενο γενικό ποσοστό κέρδους με αμετάβλητο, ακόμα και με ανερχόμενο τον βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας. (Μαρξ, 1978: 269)

Ο ανταγωνισμός στο πλαίσιο της παραγωγής οδηγεί, από την απαρχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σε τεχνολογικές καινοτομίες και σε παραγωγικές μονάδες έντασης κεφαλαίου, οι οποίες έχουν σαν στόχο όχι μόνο την αύξηση της ανταγωνιστικότητας αλλά και την μείωση των μοναδιαίων κοστών παραγωγής, επιτυγχάνοντας οικονομίες κλίμακας. Έτσι, με την κεφαλαιοποίηση της παραγωγής και όσο αυξάνεται το μέγεθος του σταθερού κεφαλαίου, τόσο μεγαλύτερο θα είναι και το μέγεθος του μοναδιαίου μη-εργασιακού κόστους. Ταυτόχρονα, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας έχει σαν συνέπεια τη μείωση του μοναδιαίου εργασιακού κόστους. Στο βαθμό που η μείωση του εργασιακού κόστους είναι μεγαλύτερη από την αύξηση του μη-εργασιακού κόστους, η παραγωγή παραμένει κερδοφόρα. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, *«υπό δεδομένες τεχνικές συνθήκες, η υπάρχουσα τεχνολογία και γνώση έχει πεπερασμένα όρια. Όταν αυτά τα όρια ξεπεραστούν τυχόν περαιτέρω αυξήσεις της επένδυσης ανά μονάδα προϊόντος θα οδηγήσει σε μικρότερες μειώσεις των μοναδιαίων κοστών παραγωγής. Επομένως, τα πιο αναπτυγμένα ατομικά κεφάλαια θα τείνουν να επιτυγχάνουν ένα χαμηλότερο μοναδιαίο κόστος παραγωγής αλλά με ένα χαμηλότερο ποσοστό κέρδους»*. (Μαυρουδέας, 2011)

Η αντίφαση εμπεριέχεται μέσα στην ίδια τη διαδικασία παραγωγής. Οι διεργασίες στην παραγωγική σφαίρα μπορεί να αυξάνουν λιγότερο ή περισσότερο τα συνολικά κέρδη, εντούτοις την ίδια στιγμή το ποσοστό κέρδους να μειώνεται. Επί της ουσίας, το ποσοστό κέρδους και όχι τα κέρδη καθαυτά είναι ο πραγματικός «μετρητής» της κερδοφορίας και της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Σε αυτή τη βάση παρατηρείται ότι παρόλο που ο σκοπός της παραγωγής είναι η αύξηση του ποσοστού κέρδους, στην πραγματικότητα ο ανταγωνισμός και η καινοτομία οδηγούν στη μείωσή του:

Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική και αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτοια νέα μέθοδος παραγωγής φθηνώνει τα εμπορεύματα. Γι' αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους, ίσως και πάνω από την αξία τους. Τσεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπολοίπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής. Μπορεί να το κάνει αυτό, γιατί ο μέσος όρος του κοινωνικά απαιτούμενου χρόνου εργασίας για την παραγωγή αυτών είναι μεγαλύτερος από το χρόνο εργασίας που απαιτείται με τη νέα μέθοδο παραγωγής. Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο συναγωνισμός

όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού του κέρδους – ίσως πρώτα σ' αυτήν τη σφαίρα παραγωγής, που εξισώνεται έπειτα με τις άλλες. Έτσι η πτώση αυτή είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη θέληση του κεφαλαιοκράτη. (Μαρξ, 1978: 334-335)

Τέλος, σε σχέση με το ζήτημα της μοναδιαίας ή συνολικής θεώρησης της πτωτικής τάσης, ο Μαρξ σημειώνει ότι «η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου δεν περιορίζεται σε κάποια επιμέρους σφαίρα της παραγωγής, αλλά πραγματοποιείται λίγο ή πολύ σε όλες. Επομένως οι μεταβολές στην παραγωγικότητα αντανακλώνται γενικά σε όλη την οικονομία». (Μαρξ στο Στόικος, 2015)

Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, λοιπόν, μπορεί να αποτελέσει τον καταλυτικό παράγοντα για το ξέσπασμα μιας οικονομικής κρίσης. Παρόλα αυτά, στην καθοδική αυτή πορεία δύναται να εμπλέκονται δυνάμεις που δρουν αντίρροπα και την εξασθενούν, γεγονός που καθιστά τη θεωρία έναν νόμο τάσης, και όχι έναν μαθηματικό νόμο, με γραμμική πορεία. Οι δυνάμεις αυτές, στις οποίες γίνεται εκτενής αναφορά στο 14^ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 293), είναι:

- Η άνοδος του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας
- Η συμπίεση του μισθού της εργασίας κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης
- Το φθίνιμα των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου
- Ο σχετικός υπερπληθυσμός
- Το εξωτερικό εμπόριο
- Η αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου

Σε αυτό το σημείο αξίζει να διευκρινισθεί ότι στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης σχετικά με την πτώση του ποσοστού κέρδους και της σημασίας της για την κρίση, ένα στοιχείο που τονίζεται είναι το γεγονός ότι στην παράγραφο III του κεφαλαίου 15 του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου, όπου πραγματοποιείται η ανάλυση της κρίσης υπερσυσσώρευσης, εντοπίζεται η σχέση της τελευταίας με την πτώση του ποσοστού κέρδους, η οποία ωστόσο οφείλεται στην πτώση του βαθμού εκμετάλλευσης (ποσοστού υπεραξίας), και όχι στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου: (Ιωακείμογλου κ.α., 1991)

Και στις δύο περιπτώσεις θα συντελούνταν μια γερή και απότομη πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους, τη φορά αυτή όμως εξαιτίας μιας αλλαγής στη σύνθεση του κεφαλαίου, που δεν θα οφειλόταν στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης, αλλά σε μίαν αύξηση της χρηματικής αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου (εξαιτίας των αυξημένων μισθών) και στην αντίστοιχη μ' αυτήν μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία. (Μαρξ, 1978: 318)

Σύμφωνα με τους Ιωακείμογλου και Μηλιό (1991), διευκρινίζεται από μέρους του Μαρξ ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους που οδηγεί σε κρίσεις δεν προέρχεται από την αυξημένη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, όπως είχε περιγραφεί στις προηγούμενες ενότητες, αλλά από τη μείωση του ποσοστού υπεραξίας. Στη βάση των

παραπάνω ασκείται κριτική σε μαρξιστικά ρεύματα και θεωρητικούς, οι οποίοι έτειναν ή τείνουν να αποδίδουν την πτώση του ποσοστού κέρδους στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Είναι αλήθεια ότι ο νόμος για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους έχει αποτελέσει τη θεμέλια λίθο για πολλές από τις μέχρι σήμερα μαρξιστικές προσεγγίσεις των κρίσεων. Στη σύγχρονη θεωρητική διαμάχη, οι διαφωνίες από άλλα μαρξιστικά ρεύματα σχετίζονται είτε με την κριτική που περιγράφεται παραπάνω, είτε με μια κριτική στο υπόβαθρο του νόμου (π.χ. ισχύει υπό συγκεκριμένες, μη πραγματικές υποθέσεις), είτε με ισχυρισμούς για μη επιβεβαίωσή του από την ιστορική εξέλιξη και τις υποδείξεις των δεδομένων. Για κάποιους συγγραφείς, επίσης, οι κρίσεις δε μπορούν να έχουν μία μόνο αιτία (monocausality, βλ. Harvey, 2011α' 2016). Από την άλλη πλευρά, οι υπερασπιστές της εγκυρότητας του νόμου αντικρούουν τα επιχειρήματα αυτά, ενώ παραθέτουν στοιχεία βάσει των οποίων ο νόμος όχι μόνο έχει ισχύ, αλλά θα πρέπει να θεωρείται ως η υποβόσκουσα αιτία των καπιταλιστικών κρίσεων. (Roberts, 2009' 2016)

1.3 ΟΙ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Στη βάση των γραπτών του Μαρξ αλλά και μέσα από το βίωμα των εκάστοτε κρίσεων, οι θεωρητικοί του μαρξισμού απέδωσαν τα ξεσπάσματα κρίσεων σε διάφορους παράγοντες. Οι διαφορετικές ερμηνείες έχουν οδηγήσει σε διαφορετικές «σχολές» (Roberts, 2009). Παρακάτω παρουσιάζονται οι βασικότερες από αυτές, με έμφαση στην ιστορική μαρξιστική συζήτηση του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Επισημαίνεται, σε κάθε περίπτωση, η αδυναμία παρουσίασης του συνόλου της θεωρητικής διαμάχης της μαρξιστικής σχολής για το ζήτημα των κρίσεων, στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Για τον λόγο αυτόν επιδιώκεται μια αντιπροσωπευτική προσέγγιση των βασικών θεωριών που απαρτίζουν τη συζήτηση αυτή: των θεωριών υποκατανάλωσης, δυσαναλογιών, και συμπίεσης κερδών.

Όπως αναφέρεται και σε προηγούμενη ενότητα, στον τρίτο τόμο του κεφαλαίου ο Μαρξ κάνει λόγο για σχετική υπερπαραγωγή κεφαλαίου, υπερπαραγωγή που προσδιορίζεται αφενός από την αγοραστική ικανότητα (ζήτηση), και αφετέρου από το ύψος του ποσοστού κέρδους κάτω από το οποίο κλονίζεται και διακόπτεται η ομαλή λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στη βάση της παραπάνω ανάλυσης σχηματίστηκαν ρεύματα ερμηνείας των κρίσεων, απαντώντας με διαφοροποιημένο τρόπο στο ερώτημα της βασικής αιτιώδους σχέσης η οποία οδηγεί σε κρίσεις με διαφορετικό τρόπο. (Μηλιός κ.α., 2005) Επιπλέον, σύμφωνα με τον Μανιάτη (2009), πολλές από τις θεωρίες διαχωρίζονται με βάση την αναγνώριση μιας θεμελιώδους αντίφασης στην κεφαλαιακή συσσώρευση, κάθε μία από τις οποίες μπορεί να ανακόψει την ομαλή καπιταλιστική αναπαραγωγή.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν το σύνολο των υπαρχόντων μαρξιστικών θεωριών για τις κρίσεις εμπεριέχουν το στοιχείο της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, το οποίο ο Μαρξ έθεσε ως θεμελιακό και ουσιώδες για τα χαρακτηριστικά των κρίσεων.

1.3.1 Θεωρία υποκατανάλωσης ή έλλειψης ενεργού ζήτησης

Οι σαφείς αναφορές του Μαρξ για την φτώχεια η οποία προκαλεί ταυτόχρονα σημαντικό περιορισμό της κατανάλωσης αποτέλεσαν σημεία εκκίνησης για την ανάπτυξη μιας θεωρίας υποκατανάλωσης μέσα στην μαρξιστική σχολή. Τα ακολουθία αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά αυτής της θέσης:

Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας. (Μαρξ, 1978: 610)

Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δεν σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλαδή καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της ... τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει *realiter* (πράγματι) μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα 'πρεπε – από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγιούς και "απλού" λογικού – ν' απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται λοιπόν πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση, που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή, και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταιγίδας που μηνάει την κρίση. (Μαρξ, 1979: 411).

Σε κάθε περίπτωση, δε θα πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι η αποσπασματική ανάγνωση των γραπτών του Μαρξ μπορεί να οδηγήσει – και έχει οδηγήσει – σε παρανοήσεις σχετικά με τις θέσεις του για την κρίση. Γιατί στη ροή των γραπτών του Μαρξ, αντίστοιχα, θα συναντήσουμε και τον παρακάτω ισχυρισμό, ο οποίος επικρίνει την υποκαταναλωτική θεώρηση:

Είναι καθαρή ταυτολογία να λέμε πως οι κρίσεις προέρχονται από έλλειψη κατανάλωσης ικανής να πληρώσει ή καταναλωτών ικανών να πληρώσουν... Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δε σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλ. καταναλωτές... Αν όμως, για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μιαν επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η

εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της, και πως το κακό αυτό μπορεί να θεραπευθεί, όταν η εργατική τάξη πάρει μεγαλύτερο μερτικό απ' αυτό, όταν δηλ. ο μισθός της αυξηθεί, τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη πράγματι παίρνει μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα έπρεπε – από την άποψη αυτών των απολογητών του σωστού και «απλού» (!) λογικού – να απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται λοιπόν πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση, που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή, και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταιγίδας που μηνάει την κρίση. (Μαρξ, 1979: 410-411)

Όμως πριν και παράλληλα με τον Μαρξ, αξίζει να σημειωθεί ότι, μη μαρξιστές θεωρητικοί του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα εξετάζουν και αυτοί η οικονομική κρίση υπό το πρίσμα της υποκατανάλωσης. Δεδομένου ότι οι μετέπειτα θεωρίες των μαρξιστών υποκαταναλωτικών βασίστηκαν και στους μη μαρξιστές θεωρητικούς, θεωρείται χρήσιμη μια συνοπτική περιγραφή των θέσεων τους.

Μη μαρξιστικές υποκαταναλωτικές θεωρίες

Η υποκαταναλωτική θεωρία των κρίσεων εκφράσθηκε για πρώτη φορά από τον άγγλο κληρικό και οικονομολόγο Thomas Malthus και από τον ελβετό οικονομολόγο Simon de Sismondi, οι οποίοι ήρθαν σε αντιπαράθεση με τον κοινά αποδεκτό από τους αστικούς οικονομικούς κύκλους νόμο του Say⁵, υποστηρίζοντας ότι η κατανάλωση δεν είναι αναγκαίο επακόλουθο της παραγωγής. Παρά τις αντίθετες βάσεις και απολήξεις των απόψεών τους, οι αναλύσεις τους συναντήθηκαν στο ζήτημα των ορίων της κατανάλωσης σε σχέση με την παραγωγή προϊόντων.

Ο Malthus, βασισμένος στη θέση ότι η ενεργός ζήτηση για τα καταναλωτικά αγαθά είναι αυτή που ρυθμίζει την παραγωγή (ώστε να διατηρείται ένας συγκεκριμένος ρυθμός ανάπτυξης), υποστήριξε ότι το συνολικό παραγόμενο κοινωνικό προϊόν δεν δύναται να καταναλωθεί μόνο από τις τάξεις των καπιταλιστών και του εργατικού πληθυσμού. Γι' αυτόν τον λόγο, θα πρέπει μέρος του προϊόντος αυτού να διανέμεται και να πωλείται σε «τρίτα πρόσωπα», δηλαδή στις μη παραγωγικές τάξεις (Shaikh, 1978· Σωτηρόπουλος, 2005). Ο ίδιος σημειώνει (Malthus στο Σωτηρόπουλος, 2005):

⁵Ο «νόμος του Say» ή «νόμος των αγορών» προτάθηκε από τον γάλλο οικονομολόγο Jean-Baptiste Say το 1803 στο βιβλίο του *Πραγματεία της Πολιτικής Οικονομίας*. Το έργο του υποστήριξαν κλασικοί οικονομολόγοι όπως ο Ricardo, άσκησαν όμως σε αυτό κριτική πολλοί στοχαστές, ανάμεσα στους οποίους και ο Marx. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Rubin (1994: 428)

Κάτω από μια γρήγορη συσσώρευση κεφαλαίου ... η ζήτηση, συγκρινόμενη με την προσφορά υλικών προϊόντων, πρόκειται πρόωρα να υποχωρήσει, και το κίνητρο για επιπλέον συσσώρευση να ανασταλεί ... Ως εκ τούτου ... είναι απαραίτητο ότι μια χώρα με μεγάλες παραγωγικές δυνατότητες οφείλει να διαθέτει ένα σώμα καταναλωτών που να μην εμπλέκεται στην παραγωγή.

Πρέπει επομένως, να υπάρχει μια σημαντική τάξη ανθρώπων που θα έχουν τόσο τη θέληση, όσο και τη δύναμη να καταναλώσουν περισσότερο υλικό πλούτο απ' όσο παράγουν, γιατί διαφορετικά οι εμπορευόμενες τάξεις δεν θα μπορούσαν να συνεχίζουν να παράγουν επικερδώς τόσο πολύ περισσότερο απ' όσο καταναλώνουν. Στην τάξη αυτή, αναμφίβολα, προεξέχουσα θέση έχουν οι γαιοκτήμονες.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται ο Sismondi, υιοθετώντας, ωστόσο, μια κριτική στάση απέναντι στον καπιταλισμό και τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ο Sismondi εντοπίζει την κύρια αντίθεση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάμεσα στην ταχύρρυθμη αύξηση της παραγωγής πλούτου και στην αυξανόμενη ανισοκατανομή του τελευταίου. Το παραγόμενο προϊόν δεν είναι σε θέση να αγορασθεί και να καταναλωθεί από τους ίδιους τους παραγωγούς τους, οι οποίοι βρίσκονται πάντα σε κατάσταση φτώχειας. Κατά την καπιταλιστική ανάπτυξη, μάλιστα, η ανισοκατανομή του εισοδήματος εντείνεται, αυξάνοντας το κενό μεταξύ της ανάπτυξης της κατανάλωσης και της ανάπτυξης του συνολικού πλούτου. Όχι μόνο, δηλαδή, υπάρχει τάση για υποκατανάλωση, αλλά αυτή εντείνεται όσο ο καπιταλισμός ωριμάζει. Σε αυτή τη βάση, οι κρίσεις προέρχονται τελικά από τη μειωμένη αγοραστική δύναμη των εργατών, η οποία προκύπτει από το μειωμένο εισόδημα και οδηγεί σε συρρίκνωση της εσωτερικής αγοράς. (Shaikh, 1978' Σωτηρόπουλος, 2005)

Τόσο ο Malthus όσο και ο Sismondi υποστήριξαν ότι το επίπεδο της κατανάλωσης ρυθμίζει και το επίπεδο της παραγωγής. Τα τελικά συμπεράσματα που επίσης χαρακτηρίζουν και τις δύο αναλύσεις, είναι ότι είναι αναμενόμενη μια γενική υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, η οποία θα έχει τις ρίζες της στη συνολική έλλειψη ζήτησης και ότι οι εξωτερικές αγορές μπορούν και θα πρέπει να λειτουργήσουν ως πηγές καταναλωτικής ζήτησης. (Shaikh, 1978)

Μαρξιστικές υποκαταναλωτικές θεωρίες

Πρωτοπόροι της υποκαταναλωτικής θεωρίας στο πλαίσιο του Μαρξισμού ήταν οι Ναροντικοί (λαϊκοί, ή φίλοι του λαού), το κυρίαρχο ρεύμα της ρώσικης αριστεράς στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η ουσία της θεωρίας τους έγκειτο στο «πρόβλημα της εσωτερικής αγοράς», με την έννοια ότι η ρώσικη εσωτερική αγορά δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξει την καπιταλιστική ανάπτυξη στη Ρωσία. Τα πιο αντιπροσωπευτικά θεωρητικά κείμενα της ομάδας των Ναροντικών προέρχονται από τους Vorontsov και Danielson, με βασικά συμπεράσματα τα εξής:

- ❖ Η εγγενής καπιταλιστική τάση αύξησης της παραγωγής πέραν των καταναλωτικών δυνατοτήτων του πληθυσμού οδηγεί σε αδυναμία απορρόφησης του παραγόμενου προϊόντος
- ❖ Η εξωτερική αγορά και τα «τρίτα πρόσωπα» λειτουργούν σαν από μηχανής θεός, εντούτοις υπάρχει αδυναμία του ρώσικου καπιταλισμού να κάνει χρήση αυτής της διεξόδου λόγω της χαμηλής ανάπτυξής του

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Vorontson συνέκλινε περισσότερο με την θεωρία του Malthus, ενώ ο Danielson με τη θεωρία του Sismondi – αν και από μαρξιστική σκοπιά. (Σωτηρόπουλος, 2005⁶ Μηλιός κ.α., 2005)

Μια σειρά μαρξιστών της ρώσικης σκηνής, όπως ο Bulgakov, ο Tugan-Baranowsky, ο Struve και ο Lenin απάντησαν στα επιχειρήματα των Ναροντικών χρησιμοποιώντας δύο βασικά επιχειρήματα. Πρώτον, ότι αποτελούσε γεγονός ότι οι καπιταλιστές και οι εμπορευματικές σχέσεις αναπτύσσονταν ταχέως σε όλη τη ρώσικη επικράτεια⁶. Δεύτερον, ότι αποτελεί θεμελιώδες λάθος η πεποίθηση ότι ακόμη και στον καπιταλισμό, ο βασικός στόχος της παραγωγής είναι η κατανάλωση, εφόσον και η ίδια η μαρξική ανάλυση απέδειξε ότι σκοπός είναι το κέρδος, και ότι μάλιστα η παραγωγή με αυτό το κίνητρο είναι ικανή να παράξει τις δικές της εσωτερικές αγορές. Επί της ουσίας, δηλαδή, η υποκατανάλωση δεν αποτελούσε ενδογενές πρόβλημα για το σύστημα. (Shaikh, 1978)

Στην ίδια κατεύθυνση με τους ρώσους Ναροντικούς, οι «ορθόδοξοι» μαρξιστές της Γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας θα ισχυριστούν όχι απλά ότι στις περιοδικές κρίσεις υπάρχει η τάση της πλεονασματικής παραγωγής σε σχέση με τη ζήτηση, αλλά ότι στον καπιταλισμό εν γένει, η παραγωγή αυξάνει ταχύτερα από την καταναλωτική ικανότητα της κοινωνίας. Συνεπώς, ως μοναδική λύση για το σύστημα παρουσιάζεται η διεύρυνση της αγοράς και η κατανάλωση του πλεονάσματος από τα «τρίτα πρόσωπα». Υπέρμαχος των παραπάνω αντιλήψεων ήταν ο Kautsky.

Το βασικό συμπέρασμα της θεωρητικής αυτής προσέγγισης είναι ότι η υποκατανάλωση της εργατικής τάξης δεν είναι μόνο η αιτία των κρίσεων, αλλά και η ουσία τους. Οι κρίσεις προέρχονται από τη συνεχή μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης, και από τη συμπίεση της μερίδας των μισθών στο καθαρό προϊόν. Μέσα στην κρίση εκφράζεται η εγγενής αδυναμία κατανάλωσης από μέρους της εργατικής τάξης, σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας, δηλαδή τον όγκο των παραγόμενων εμπορευμάτων. (Μηλιός κ.α., 2005⁶ Μηλιός, 1992)

Στη βάση των παραπάνω, οι κοινωνίες που συγκροτούνται στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βιώνουν αέναα το πρόβλημα της υποκατανάλωσης, αντιμετωπίζοντας μόνιμα κρίσεις υποκατανάλωσης-υπερπαραγωγής. Έτσι, η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου είναι αδύνατη, και γι' αυτό εμφανίζεται η αναγκαιότητα μιας εξωτερικής αγοράς, που σύμφωνα με τον

⁶ Το βιβλίο του Λένιν με τίτλο *Η Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία* (1899), στόχευε στην ανάπτυξη αυτού ακριβώς του επιχειρήματος. (Shaikh, 1978)

Kautsky θα είναι «τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη». (Kautsky στο Μηλιός κ.α., 2005: σελ. 153)

Με τους ισχυρισμούς του Kautsky θα συμπλεύσει και η Rosa Luxemburg, ηγέτιδα της αριστερής πτέρυγας της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Η Luxemburg, μέσα από το βιβλίο της *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου* (1913), άσκησε κριτική στα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου (2^{ος} τόμος του Κεφαλαίου), υπερασπιζόμενη την υποκαταναλωτική θεώρηση. Η συμμετοχή της στη θεωρητική διαμάχη γύρω από τα αίτια των κρίσεων διήρκησε πολλά χρόνια, ενώ ένα από τα συμπεράσματα της έρευνάς της ήταν ότι οι ρίζες του ιμπεριαλισμού βρίσκονταν ακριβώς στο εγγενές πρόβλημα της υποκατανάλωσης. (Shaikh, 1978)

Η Luxemburg αμφισβητεί τα σχήματα αναπαραγωγής θέτοντας το παρακάτω ερώτημα:

Για να μπορέσει πράγματι να συντελεστεί η συσσώρευση, δηλαδή για να διευρυνθεί η παραγωγή, απαιτείται επί πλέον η εκπλήρωση μιας άλλης συνθήκης, και συγκεκριμένα μια αύξηση της ενεργού ζήτησης εμπορευμάτων. Από που όμως προέρχεται η διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση που βρίσκεται στη βάση της αύξουσας διεύρυνσης της παραγωγής στο σχήμα του Μαρξ; (Luxemburg στο Κυπριανίδης κ.α., 1983)

Για να απαντήσει, ακολουθεί την εξής συλλογιστική: Με βάση τα μαρξικά αναπαραγωγικά σχήματα υπάρχει διεύρυνση όχι μόνο του τομέα I αλλά και του τομέα II της οικονομίας. Επομένως, υπάρχει διεύρυνση και της ατομικής κατανάλωσης. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τη θεωρία της «απόλυτης εξαθλίωσης», η διεύρυνση της ατομικής κατανάλωσης στον καπιταλισμό χωρίς την ύπαρξη «τρίτων προσώπων» είναι αδύνατη. Επομένως, η διευρυμένη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας είναι αδύνατη. Με άλλα λόγια, η αντίθεση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης αποτελεί αξεπέραστο εμπόδιο για την κεφαλαιακή συσσώρευση και διευρυμένη αναπαραγωγή. Αυτή είναι και η ουσία των επιχειρημάτων της.

Λογική συνέχεια της παραπάνω ανάλυσης ήταν η σύνθεση μιας θεωρίας για την κατάρρευση του καπιταλισμού. Συγκεκριμένα, όσο το κεφάλαιο θα αναπαράγεται, θα συρρικνώνεται ο μη καπιταλιστικός οικονομικός χώρος των τρίτων προσώπων, οδηγώντας στην αδυναμία οικονομικής ύπαρξης του καπιταλισμού, με αντικειμενικούς όρους. Έτσι, η σοσιαλιστική επανάσταση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της νομοτελειακής ροπής του καπιταλισμού προς την κατάρρευση. (Μηλιός κ.α., 2005) Χαρακτηριστικά για το τελευταίο ζήτημα, αντιμαχόμενη τον Bernstein στο έργο της *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση* (1899), η Luxemburg σημειώνει:

Απ' την άποψη του επιστημονικού σοσιαλισμού η ιστορική αναγκαιότητα της σοσιαλιστικής ανατροπής εκδηλώνεται προ πάντων με την αύξουσα αναρχία του καπιταλιστικού συστήματος, αναρχία που το ωθεί στο αδιέξοδο. Αλλά αν παραδεχτεί κανείς... ότι ο καπιταλισμός δεν εξελίσσεται προς την ίδια του την

καταστροφή, τότε ο σοσιαλισμός θα έπαυε να είναι αντικειμενικά αναγκαίος. (Λούξεμπουργκ, 1984: 14)

Σε σχέση με τα «τρίτα πρόσωπα», σημειώνει ότι η προτεινόμενη από τον Malthus λύση που περιγράφει μια τρίτη τάξη μη παραγωγικών καταναλωτών δεν είναι σωστή, δεδομένου ότι τα έσοδα των τελευταίων θα μπορούσαν να προέρχονται από κέρδη και μισθούς. Επιπλέον, το εξωτερικό εμπόριο δεν αποτελεί επίσης λύση, αφού αφορά την εσωτερική αγορά του παγκοσμιοποιημένου συστήματος, δεν είναι δηλαδή εξωτερικός παράγοντας. Η επιβίωση και η αναπαραγωγή του συστήματος, συνεπώς, απαιτούν οι αγοραστές να προέρχονται από εξωτερικά κοινωνικά συστήματα, ενώ με την ίδια λογική το εμπόριο θα πρέπει να πραγματοποιείται ανάμεσα σε καπιταλιστικούς και μη καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. (Shaikh, 1978)

Πολλές από τις υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν μετά την Luxemburg δίνουν έμφαση σε «τρίτα πρόσωπα» τα οποία αφενός δε θα συμπλέκονται με τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, αλλά αφετέρου θα εντάσσονται στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν για παράδειγμα το κράτος και η μεσαία τάξη (και άλλες «μη παραγωγικές» ομάδες), ενώ η ύπαρξη και διεύρυνσή τους διασφαλίζεται συνήθως με ρυθμίσεις και πολιτικές της εξω-οικονομικής σφαίρας (π.χ. κρατικές δαπάνες, πόλεμος, αποικιακή πολιτική κ.ο.κ.). (Μηλιός, 1992)

Το ρεύμα των υποκαταναλωτικών δέχθηκε κριτική από όλα τα άλλα μαρξιστικά ρεύματα. Έγινε ήδη αναφορά στους Bulgakov, Tugan-Baranowsky, Struve, Lenin και άλλους. Στο πλαίσιο της θεωρητικής διαμάχης ο Lenin σημείωσε χαρακτηριστικά ότι «η υποκατανάλωση (που εξηγεί τάχα τις κρίσεις) υπήρχε στα πιο διαφορετικά οικονομικά καθεστώτα, ενώ οι κρίσεις αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνον ενός καθεστώτος – του κεφαλαιοκρατικού» (Lenin στο Τόλιος, 2012). Σημαντικά επιχειρήματα εναντίον του ρεύματος αυτού βρίσκονται επίσης στο έργο του Bukharin. Σε κάθε περίπτωση, η βασική προβληματική του υποκαταναλωτικού ρεύματος έγκειται στο γεγονός ότι αντιλαμβάνεται ως επίκεντρο των κρίσεων τη σφαίρα της κυκλοφορίας, εφόσον η ζήτηση αναγνωρίζεται ως η κινητήρια δύναμη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

1.3.2 Θεωρία της δυσαναλογίας-υπερπαραγωγής και της άναρχης ανάπτυξης

«... Τότε μια κρίση θα μπορούσε να εξηγηθεί μόνο με τις δυσαναλογίες της παραγωγής σε διάφορους κλάδους, και από τη δυσαναλογία ανάμεσα στην κατανάλωση των ίδιων των κεφαλαιοκρατών και στη συσσώρευση τους.» (Μαρξ, 1978: 609-610)

Με αφορμή την παραπάνω διαπίστωση, την οποία έκανε ο Μαρξ βάσει της υπόθεσης ότι υφίσταται μια κοινωνία όπου υπάρχουν μόνο το κεφάλαιο και η εργασία και όπου η πίστωση δεν παίζει κανένα ρόλο, δημιουργήθηκε το ρεύμα της δυσαναλογίας-υπερπαραγωγής σαν θεωρητικό σχήμα επεξήγησης των κρίσεων. Κύριοι εκπρόσωποι

του εν λόγω ρεύματος θεωρούνται ο ρώσος καθηγητής Mikhail Iwanowitsch von Tugan-Baranowsky και ο αυστριακός οικονομολόγος Rudolf Hilferding.

Ο Tugan-Baranowsky⁷ άσκησε κριτική στη μαρξική θεωρία της αξίας, στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, αλλά και στην υποκαταναλωτική θεωρία. Υποστήριξε, σε αντιπαράθεση των τελευταίων, ότι ο σημαντικότερος παράγοντας για την ομαλή καπιταλιστική αναπαραγωγή είναι η διατήρηση των σωστών αναλογιών στην παραγωγή των δύο βασικών τομέων, δηλαδή του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής (τομέας I) και του τομέα παραγωγής καταναλωτικών μέσων (τομέας II). Δεδομένης, ωστόσο, της αναρχίας που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική παραγωγή στο σύνολό της, κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο, ή θα αποτελούσε απλά τυχαίο γεγονός. Με αυτήν την έννοια, οι κρίσεις έχουν τις ρίζες τους στην άναρχη ανάπτυξη, και στις δυσαναλογίες μεταξύ των τομέων I και II της οικονομίας. (Κυπριανίδης κ.α., 1983· Shaikh, 1978) Τα βασικά επιχειρήματά του κατά της υποκαταναλωτικής θέσης και υπέρ των κρίσεων δυσαναλογίας, συνοψίζονται από τον ίδιο ως εξής:

Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ, ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης, πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά – η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή κι αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση. (Tugan-Baranowsky στο Μηλιός κ.α., 2005: 155)

Στο επίκεντρο της ανάλυσής του, ο Tugan-Baranowsky τοποθετεί το μηχανισμό των κρίσεων στη σφαίρα της παραγωγής, περιγράφοντας τη δυσαναλογία στην παραγωγή ως αιτία της τάσης υπερπαραγωγής του συστήματος. Η διαφορετικές ταχύτητες ανάπτυξης μεταξύ κλάδων παραγωγής οδηγούν σε κρίση υπερπαραγωγής, η οποία είναι αρχικά περιορισμένη σε συγκεκριμένους κλάδους. Η κατάρρευση αυτή, εντούτοις, ενέχει κινδύνους γενίκευσης και δημιουργίας αλυσιδωτών αντιδράσεων για το σύνολο της οικονομίας. Η κρίση, σε κάθε περίπτωση, οδηγεί στην εξισορρόπηση του συστήματος και στην επαναφορά των «σωστών» αναλογιών, γεγονός που σύμφωνα με τον Clarke καθιστά τη θεωρία του Tugan-Baranowsky μια θεωρία επιχειρηματικών κύκλων. (Clarke, 1994)

⁷Τα βασικά δημοσιευμένα έργα του Tugan-Baranowsky, όπου παρουσιάζονται οι θέσεις του για τη δυσαναλογία και την άναρχη ανάπτυξη είναι οι *Μελέτες σχετικά με τη θεωρία και την ιστορία των εμπορικών κρίσεων στην Αγγλία* (1894 και ανανεωμένη επανέκδοση 1900) και *Οι θεωρητικές βάσεις του Μαρξισμού* (1905).

Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του ενάντια στους υποκαταναλωτικούς, ο Tugan-Baranowsky υποστήριξε ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι παντελώς ανεξάρτητο από την ζήτηση-κατανάλωση, δηλαδή ότι η συσσώρευση θα μπορούσε να διευρύνεται ακόμα και με μειούμενη λαϊκή κατανάλωση. Επ' αυτού του σημείου του ασκήθηκε κριτική, όχι μόνο από τους θεωρητικούς του αντιπάλους, αλλά ακόμη και από μαρξιστές οι οποίοι έβλεπαν θετικά στοιχεία στην ανάλυσή του, όπως ο Lenin. Επιπλέον, η ανάλυσή του θεωρείται από πολλούς αντιφατική, καθώς, παρά τη σφοδρή πολεμική του στην υποκαταναλωτική θεωρία, εντούτοις δεν εγκαταλείπει τη θέση της «απόλυτης εξαθλίωσης», δηλαδή της απόλυτης συρρίκνωσης του βιοτικού επιπέδου των εργατών.⁸

Λίγα χρόνια αργότερα ο Hilferding θα εκδώσει το έργο του *Το χρηματιστικό κεφάλαιο* (1910), μέσα στο οποίο γίνεται εκτενής ανάλυση για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, ασκείται κριτική στην υποκαταναλωτική θεωρία και αναπτύσσεται για ακόμη μια φορά μια εκδοχή της θεωρίας των κρίσεων δυσαναλογίας.⁹ Ο Hilferding, κάνει αναφορά στα πιθανά αίτια για τις δυσαναλογίες: «Δεν συνάγεται κατά κανέναν τρόπο, επομένως, ότι η κρίση της καπιταλιστικής παραγωγής προκαλείται από την εγγενή σε αυτήν υποκατανάλωση των μαζών. Μια κρίση θα μπορούσε εξίσου να προέλθει από μια εξαιρετικά ραγδαία διεύρυνση της κατανάλωσης, ή από μια στάσιμη ή μειούμενη παραγωγή μέσων παραγωγής». (Hilferding, 1981: 256).

Η δυσαναλογία, διαταράσσοντας την ομαλή λειτουργία του ρυθμιστικού μηχανισμού των τιμών, οδηγεί στην αδυναμία παραγωγής εμπορευμάτων σε τιμές και ποσότητες που θα ικανοποιούν την αγοραστική ικανότητα και ένα υψηλό ποσοστό κέρδους (Μηλιός κ.α., 2005):

Η διάρρηξη των σχέσεων αναλογίας πρέπει να ιδωθεί ως διάρρηξη του ειδικά ρυθμιστικού μηχανισμού της παραγωγής ή, με άλλα λόγια, ως διαταραχή της δομής των τιμών η οποία δεν επιτρέπει στις τιμές να δίνουν ορθές ενδείξεις για τις ανάγκες της παραγωγής ... Ο καπιταλιστής δεν ενδιαφέρεται πρωτίστως για το απόλυτο ύψος της τιμής του προϊόντος του, αλλά για τη σχέση ανάμεσα στην αγοραία τιμή και την τιμή κόστους ή, με άλλα λόγια, για το ύψος του κέρδους ... Η κρίση είναι απλώς το σημείο στο οποίο αρχίζει να πέφτει το ποσοστό κέρδους. (Hilferding 1981: 26).

Τόσο ο Tugan-Baranowsky όσο και ο Hilferding κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο σχεδιασμός της οικονομίας είναι ο καλύτερος τρόπος να τεθεί υπό έλεγχο η άναρχη παραγωγή και να περιοριστούν οι κρίσεις. Ο Hilferding, χαρακτηριστικά, έκανε λόγο για λύση μέσα από έναν «οργανωμένο καπιταλισμό», μέσα από την κοινοβουλευτική

⁸Για παράδειγμα, ο Tugan-Baranowsky σημειώνει στο κείμενό του ότι «μπορεί να υποχωρεί το συνολικό μέγεθος της κοινωνικής κατανάλωσης και συγχρόνως η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνει» (Tugan-Baranowsky, 1969:25).

⁹Η ανάλυση για τη δυσαναλογία γίνεται συγκεκριμένα στο τέταρτο μέρος: Κεφάλαιο 16 του εν λόγω βιβλίου.

οδό για τον κρατικό έλεγχο, θέση στην οποία ασκήθηκε αυστηρή κριτική για τις ρεφορμιστικές της τάσεις, ιδίως από τη Rosa Luxemburg. (Shaikh, 1978)

Παρεμβαίνοντας στη θεωρητική διαμάχη μεταξύ των οπαδών του υποκαταλωτισμού και της δυσαναλογίας, ο Nikolai Ivanovich Bukharin, υπέρμαχος της θεωρίας της «γενικής υπερσυσώρευσης», θα υιοθετήσει επιμέρους θέσεις των παραπάνω μαρξιστών, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική σε σημεία της ανάλυσής τους. Συγκεκριμένα, αντιπαρatiθέμενος στον Tugan-Baranovsky, ο τελευταίος υποστήριξε ότι ο ρόλος της κατανάλωσης θα πρέπει να συγκαταλέγεται στις αναλύσεις για τη διευρυμένη αναπαραγωγή και την κρίση:

Ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας ... Η σωστή λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος ... Με άλλα λόγια: η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης. (Bukharin στο Μηλιός κ.α., 2005: 166)

Για τον Bukharin, ωστόσο, οι διάφορες μορφές δυσαναλογίας αποτελούν απλά συνιστώσες των ευρύτερων αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Με αυτήν την έννοια, αιτίες των κρίσεων αποτελούν οι συνολικές αντιφάσεις του καπιταλισμού, υπό την επήρεια των οποίων ανατρέπεται η ισορροπία ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση, και η ισορροπία μεταξύ παραγωγικών κλάδων. Η κρίση θεωρείται έτσι το αποτέλεσμα μιας ιστορικής συγκυρίας, όπου συγχωνεύονται οι αντιφάσεις μιας συγκεκριμένης καπιταλιστικής κοινωνίας, προκαλώντας δυσαναλογίες που δυσχεραίνουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

1.3.3 Θεωρία της συμπίεσης των κερδών

Η θεωρία συμπίεσης των κερδών έχει τις ρίζες της στην αντίληψη ότι ο νόμος για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους έχει ισχύ, ενώ η τάση αυτή οφείλεται στους αυξανόμενους εργατικούς μισθούς. Επιχειρήματα που διαμορφώνουν ή σχετίζονται με την παρούσα θεωρία έχουν χρησιμοποιηθεί καθ' όλη τη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, από συντηρητική ωστόσο σκοπιά και στοχεύοντας στη διασφάλιση των συμφερόντων του κεφαλαίου. Όπως αναφέρει και ο Shaikh (1978), «*κατά κάποιο τρόπο οι ισχυρισμοί για τη συμπίεση κερδών είναι τόσο παλιοί όσο ο καπιταλισμός*». Κατά τον 20^ο αιώνα, η θέση αυτή υποστηρίχθηκε τόσο από μαρξιστές θεωρητικούς όσο και από θεωρητικούς της ορθόδοξης πολιτικής οικονομίας, οι οποίοι επιχειρήσαν να εξηγήσουν τα αίτια που οδήγησαν στην κρίση της δεκαετίας του 1970, παρά την ταχεία ανάπτυξη που συντελέσθηκε τα προηγούμενα χρόνια, κατά τη λεγόμενη «χρυσή εποχή». Η σημαντικότερη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο σχολών έγκειται στην επιχειρηματολογία επί των λόγων που οι μισθοί αυξάνονται.

Η θεωρία συμπίεσης των κερδών υποστηρίζει βασικά ότι κατά τη διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης η ανεργία μειώνεται, γεγονός που οδηγεί στην αύξηση των μισθών, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τα καπιταλιστικά κέρδη. Η διαδικασία διανομής μεγάλου τμήματος του συνολικού κοινωνικού προϊόντος στους εργαζομένους – άμεσα, με τη μορφή των μισθών ή έμμεσα ως άθροισμα καθαρών μισθών και κοινωνικών δαπανών – μειώνουν το μερίδιο των κερδών στο συνολικό εισόδημα, οδηγώντας σε ξεσπάσματα κρίσεων. Με βάση τη θέση αυτή, ότι δηλαδή οι υψηλότεροι εργατικοί μισθοί οδηγούν σε κρίσεις, υποστηρίζεται ότι η υψηλή ανεργία αποτελεί αναγκαιότητα για το κεφάλαιο, ούτως ώστε να διασφαλισθεί η ομαλή κερδοφορία μέσω της μείωσης των μισθών. (Μανιάτης, 2009· Weeks, 1979)

Για τους μαρξιστές θεωρητικούς, οι φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις βάσει των οποίων κατά περιόδους προκύπτει συμπίεση των κερδών οφείλονται κατά κύριο λόγο στην όξυνση της ταξικής πάλης, μέσω της ανάπτυξης του συνδικαλισμού και των εργατικών διεκδικήσεων. Έτσι, στις περιόδους αυτές λαμβάνονται μέτρα όπως είναι η πλήρης απασχόληση, οι μισθολογικές αυξήσεις, οι κοινωνικές παροχές και η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής προστασίας, αυξάνοντας έτσι το μερίδιο της εργατικής τάξης ως προς το συνολικό κοινωνικό προϊόν.

Χαρακτηριστικά επί των ζητημάτων αυτών τοποθετήθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες οικονομολόγοι όπως ο Thomas Weisskopf, ο Andrew Glyn και ο Robert Sutcliffe. Ο Weisskopf, στη βάση της επεξεργασίας στοιχείων της οικονομίας των ΗΠΑ για την περίοδο 1940-1975, υποστηρίζει πως εφόσον η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται λιγότερο από την παραγωγικότητα της εργασίας που δημιουργεί, τότε η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου δεν έχει τη βαρύνουσα σημασία που υποστηρίζουν άλλοι θεωρητικοί της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αντιθέτως, όπως και οι δύο άλλοι αναλυτές, συμπεραίνει ότι η πτωτική τάση οφείλεται στην αυξανόμενη δύναμη των εργαζομένων και της επιρροής τους στις κυβερνητικές πολιτικές μετά το 1960. Στην ίδια κατεύθυνση αλλά με διαφορετικά επιχειρήματα, ο Edward Wolff υποστήριξε ότι η πτωτική τάση δεν οφείλεται στην αύξηση της εργατικής δύναμης, αλλά στην επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. (Παναγιωτάτου, 2010)

Η θεωρία συμπίεσης των κερδών έχει έρθει αντιμέτωπη με μια σειρά κριτικών σχολιασμών από θεωρητικούς του Μαρξισμού. Το πρώτο στοιχείο κριτικής, μάλιστα, είχε ήδη δοθεί στο τρίτο τόμο του Κεφαλαίου από τον ίδιο τον Μαρξ, στο πλαίσιο της θεωρητικής διαμάχης με τον Ricardo:

Η τάση πτώσης του ποσοστού του κέρδους συνδέεται με την τάση αύξησης του ποσοστού υπεραξίας, δηλαδή με την τάση αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας. Γι' αυτό, δεν υπάρχει μεγαλύτερη ανοησία από την προσπάθεια να εξηγήσουν την πτώση του ποσοστού του κέρδους με την αύξηση του μισθού της εργασίας, παρ' όλο που σαν εξαίρεση μπορεί να συμβεί και μια τέτοια περίπτωση. (Μαρξ, 1978: 303)

Πράγματι, μελετώντας τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους θα διαπιστώσουμε ότι η πτώση μπορεί να οφείλεται σε υψηλούς μισθούς, μόνο στην περίπτωση όπου η αύξηση των μισθών είναι αρκετά μεγάλη ώστε να μειώσει το ποσοστό εκμετάλλευσης.

Μια επιπλέον κριτική που ασκείται στην εν λόγω θεωρία είναι ότι είτε αμφισβητεί, είτε δε λαμβάνει υπόψιν της για τη μείωση των κερδών την τεχνολογική μεταβολή και την επακόλουθη αύξηση της κεφαλαιοποίησης της παραγωγής, όπως κάνει ο Μαρξ με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. (Μανιάτης, 2009)

Τέλος, η παρούσα θεωρία επικρίνεται και για πολιτικούς λόγους. Η μαρξιστική προσέγγιση, που υποστηρίζει ότι η αύξηση των μισθών οφείλεται στην ολοένα και μεγαλύτερη δύναμη της εργατικής τάξης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η τελευταία τείνει να γίνει πιο δυνατή από την αστική τάξη και να απειλήσει το σύστημα όχι μόνο οικονομικά, αλλά και πολιτικά. Με ποιον τρόπο όμως; Επί της ουσίας, οι εργαζόμενοι μπορούν να καθορίσουν την πορεία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και καταστούν τελικά επικίνδυνοι για το σύστημα μέσω της ταξικής πάλης που περιορίζεται μόνο σε ζητήματα εργασιακών συνθηκών. (Μανιάτης, 2009· Shaikh, 1978)

Η απλότητα της θεωρίας αυτής (σύμφωνα με τον Shaikh) αλλά και η αδυναμία της να αντιληφθεί επαρκώς και να επεξεργαστεί τις σύνθετες έννοιες του νόμου του Μαρξ, την καθιστούν εύκολα διαχειρίσιμη, ενώ την έχουν μετατρέψει από θεωρία κρίσης σε μια μεθοδολογική βάση για την επίτευξη υψηλότερης παραγωγικότητας και μισθών αναλόγων με αυτούς της «χρυσής εποχής», με σκοπό την μακροχρόνια ομαλή καπιταλιστική ανάπτυξη που δεν θα ενέχει την απειλή της εργατικής τάξης. (Μανιάτης, 2009)

Σε κάθε περίπτωση, είναι γεγονός ότι αν μελετήσουμε το παράδειγμα της πρόσφατης και εν εξελίξει κρίσης, θα διαπιστώσουμε ότι δεν ικανοποιούνται οι όροι και οι υποθέσεις του ρεύματος αυτού. Αντί για νίκες, αυξήσεις των μισθών και φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις, η εργατική τάξη ήρθε την τελευταία εικοσαετία αντιμέτωπη με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που είχαν σαν αποτέλεσμα τη μείωση της εργατικής δύναμης, τις μειώσεις των μισθών και των κοινωνικών παροχών και μια σειρά ηττών που εντούτοις «οδήγησαν» τελικά σε αυτή τη μακροχρόνια οικονομική κρίση¹⁰.

Συμπερασματικά:

Οι αποκλίσεις που τροφοδοτούν τον επιστημονικό διάλογο στην μαρξιστική προσέγγιση αποδεικνύουν πόσο πολυδιάστατη είναι η έννοια της κρίσης, καθώς και πόσο περίπλοκες είναι οι επιμέρους διεργασίες που συνθέτουν την καπιταλιστική παραγωγή, συσσώρευση και αναπαραγωγή. Η τάση επανεμφάνισης των κρίσεων με

¹⁰ Πηγή: Roberts στο <https://critiqueofcrisistheory.wordpress.com/crisis-theories-profit-squeeze/>

συγκεκριμένη συχνότητα δείχνει ότι δεν είναι δυνατό οι τελευταίες να αποδίδονται σε συγκυριακούς παράγοντες ή σε πολιτικές επιλογές και αστοχίες. Παράλληλα, η ανάλυση που προηγήθηκε δείχνει ότι υπάρχουν ποικίλοι παράγοντες που συμβάλλουν στην εμφάνιση και στον παροξυσμό των κρίσεων, ωστόσο ο κάθε ένας φέρει διαφορετικό ειδικό βάρος. Για τον λόγο αυτόν διερευνάται η βασική αιτία-σημείο εκκίνησης των κρίσεων.

Στη βάση της μελέτης της εμπειρικής πραγματικότητας φαίνεται ότι κάποια από τα επιχειρήματα των επιμέρους θεωριών για τις κρίσεις δε μπορούν να υποστηρίξουν την καθολικότητα του φαινομένου. Η υποκαταναλωτική θεώρηση διαψεύδεται επαρκώς, αφενός από την παρατήρηση (του Μαρξ) ότι κατά τις περιόδους που προηγούνται των κρίσεων οι μισθοί τείνουν να αυξάνονται, και αφετέρου αν ληφθεί υπόψιν το παράδειγμα της κρίσης της δεκαετίας του 1970, η οποία προέκυψε μετά από μια μακρά περίοδο οικονομικής ευημερίας και εργατικών κατακτήσεων, μεταξύ των οποίων και οι υψηλοί μισθοί. Επιπλέον, η υποκαταναλωτική οπτική αδυνατεί να αποτελέσει μια ολοκληρωμένη κι επεξεργασμένη θέση, καθώς στερείται μιας θεωρίας προσδιορισμού του πραγματικού ρυθμού συσσώρευσης. Από την άλλη μεριά, η θεωρία συμπίεσης των κερδών λόγω της αύξησης του εργασιακού κόστους δεν ευσταθεί, εφόσον οι εργατικοί μισθοί δεν αυξάνονται με τρόπο αντίστοιχο της πτώσης της κερδοφορίας, ούτε είναι ποτέ αυξημένοι σε τέτοιο βαθμό, ώστε να προκληθεί κρίση. Δεν είναι τυχαίο ότι η εν λόγω θεωρία έλαβε έδαφος τη δεκαετία του 1970, στην μοναδική κρίση που όπως ήδη αναφέρθηκε ήταν επακόλουθη μιας περιόδου ιδιαίτερα αυξημένης ευημερίας. Η θεωρία της άναρχης ανάπτυξης απορρίπτεται, τόσο την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους όσο και την υποκαταναλωτική θέση, ενώ ερμηνεύει τις κρίσεις ως έναν μηχανισμό εξισορρόπησης του συστήματος. Υποστηρίζει ότι η λύση στο πρόβλημα των κρίσεων του καπιταλισμού θα είναι ο σχεδιασμός, από μια ικανή κρατική διοίκηση, ενός «οργανωμένου καπιταλισμού». Επί της ουσίας, η θεωρία αυτή απορρίπτει την ίδια τη δομική φύση των καπιταλιστικών κρίσεων.

Οι παραπάνω θέσεις, όπως τονίσθηκε, δεν επαρκούν για την καθολική επεξήγηση των οικονομικών κρίσεων. Ο σταθερός παράγοντας σε κάθε έκφανση της κρίσης με βάση, τόσο την θεωρητική προσέγγιση του Μαρξ, όσο και την εμπειρική διερεύνηση μετέπειτα μαρξιστών, μπορεί να θεωρηθεί η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Αυτό δε σημαίνει ότι η αναρχία της παραγωγής, η υποκατανάλωση των μαζών ή οι συγκυριακά αυξημένοι μισθοί δεν μπορούν να επιταχύνουν την πορεία προς την κρίση ή να οξύνουν τις αντιθέσεις παρατείνοντας τις περιόδους κρίσεων. Εντούτοις, όπως αναδεικνύεται και στην ανάλυση του τρίτου κεφαλαίου για την σύγχρονη κρίση, ο παράγοντας της μειωμένης κερδοφορίας έχει συντελέσει στην αδυναμία επίτευξης υψηλών αναπτυξιακών ρυθμών των κρατών σε πολλές περιπτώσεις, όπως και στην περίπτωση της περιόδου μετά το 1970, που παρά τη χρήση εργαλείων της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής δεν υπήρξε ουσιαστική ανάπτυξη της πραγματικής οικονομίας.

2 ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

«... ώστε βρισκόμαστε, τώρα, απέναντι στην αιφνίδια αποκάλυψη ενός ΚΡΙΣΙΜΟΥ ΧΩΡΟΥ που απορρέει από τη χρονική συμπίεση, αυτήν την τελλουρική συστολή του χωρο-χρόνου των διαδραστικών δραστηριοτήτων της Ανθρωπότητας, κατά την εποχή μιας συνολοποίησης συγχρόνως οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής»

Πωλ Βιρίλιο, 2004

Στο προηγούμενο κεφάλαιο πραγματοποιήθηκε μια μελέτη και ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών των κρίσεων, αλλά και των ερμηνειών για τα αίτια που οδηγούν σε καπιταλιστικές κρίσεις, και τη φύση αυτών. Η ανάλυση αυτή μπορεί να θεωρηθεί εν μέρει ελλιπής, για δύο λόγους. Αφενός, δεν παρουσιάζει μια πιο συνολική προσέγγιση των υπαρχόντων (και ειδικότερα των σύγχρονων) αναλύσεων για την κρίση. Αφετέρου, δεν συνεκτιμά τον δυνητικά καθοριστικό ρόλο της γεωγραφίας και της χωρικότητας του καπιταλισμού στις κρισιακές τάσεις του τελευταίου.

Στο παρόν κεφάλαιο διερευνάται ακριβώς αυτή η πιθανότητα συσχέτισης της οικονομικής γεωγραφίας με τις κρισιακές τάσεις, αλλά και με το εγγενές στοιχείο της χωρικής ανισότητας. Η πρώτη ενότητα αποτελεί μια αναφορά σε σχέση με την επιστήμη της Οικονομικής Γεωγραφίας, και τη μεθοδολογική προσέγγιση του χώρου και των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων. Στις επόμενες ενότητες ακολουθεί μια ανάλυση για τη γεωγραφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τη σχέση της τελευταίας με τις οικονομικές κρίσεις, καθώς και για την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο.

2.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

2.1.1 Μια σύντομη ανασκόπηση της Οικονομικής Γεωγραφίας

Στην Οικονομική Γεωγραφία, όπως και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες, ενυπάρχουν διακριτά ιστορικά και επιστημονικά ρεύματα βάσει των οποίων προσεγγίζεται τόσο ο χώρος όσο και οι χωροκοινωνικές δυναμικές. Από την εμφάνιση της Οικονομικής Γεωγραφίας, τον 19^ο αιώνα, μέχρι και σήμερα έχουν σημειωθεί σημαντικές τομές βάσει του φιλοσοφικού υποβάθρου, των ερευνητικών προτεραιοτήτων και των μεθοδολογικών εργαλείων που χρησιμοποιούνται για την κατανόηση και τη μελέτη των δυναμικών αυτών.

Οι απαρχές της Οικονομικής Γεωγραφίας βρίσκονται στο έργο του γερμανού οικονομολόγου Johann Heinrich von Thünen (1826)¹¹, και στον γερμανό γεωγράφο Götz, ο οποίος το 1882 διέκρινε την οικονομική από την εμπορική γεωγραφία. Στη βάση της ανάλυσης του von Thünen δημιουργήθηκε η «γερμανική σχολή χωροθέτησης», οι ιδέες της οποίας κυριάρχησαν στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης μέχρι το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Η γερμανική σχολή χωροθέτησης χρησιμοποιεί μεθοδολογικές παραδοχές αντίστοιχες με αυτές των νεοκλασικών οικονομικών. Κάποιες από αυτές είναι η έμφαση στα ορθολογικά οικονομικά υποκείμενα, οι συνθήκες τέλει ανταγωνισμού και οικονομικής ισορροπίας και η ύπαρξη πλήρους και ανεμπόδιστης πληροφόρησης. Με αυτόν τον τρόπο, οι εκφραστές του εν λόγω ρεύματος οδηγήθηκαν και οδηγούνται σε φορμαλιστικά μοντέλα με τη χρήση ποσοτικών και γεωμετρικών τεχνικών, γεγονός που κατά τον Krugman προσέδωσε μια αντίληψη της Οικονομικής Γεωγραφίας ως «Οικονομικής Γεωμετρίας». (Κουρλιούρος, 2011)

Από την εμφάνιση της γερμανικής σχολής μέχρι το 1950 κυριαρχεί μια παράδοση ποσοτικών προσεγγίσεων του χώρου, οι οποίες αντιμετώπιζαν τον χώρο ως απόλυτο. Απόγειο αυτής της θεώρησης αποτελεί η λεγόμενη «ποσοτική επανάσταση» των δεκαετιών 1950-1960, που συμπίπτει με την ίδρυση της περιφερειακής επιστήμης. Η ποσοτική επανάσταση της περιόδου αυτής προέρχεται και συνδέεται στενά με το ρεύμα του λογικού θετικισμού. Έχοντας τις ρίζες του στις φυσικές επιστήμες, ο λογικός θετικισμός μελετά την πραγματοποίηση επιμέρους φαινομένων ή καταστάσεων, τη γενίκευση των οποίων χρησιμοποιεί για την κατασκευή θεωρητικών νόμων. Γεγονότα που προέρχονται είτε άμεσα από την εμπειρική παρατήρηση, είτε έμμεσα από τις υποθέσεις ενός εκ των προτέρων αξιωματικού μοντέλου της εμπειρικά βιωμένης πραγματικότητας, επαληθεύονται και γίνονται επιστημονική γνώση.

Ως μεταβατικό ρεύμα μετεξέλιξης της ποσοτικής επανάστασης εμφανίσθηκε η Συμπεριφορική Οικονομική Γεωγραφία, η οποία έδινε έμφαση στη μελέτη της χωροθετικής συμπεριφοράς σύνθετων οργανώσεων, όπως είναι οι βιομηχανικές επιχειρήσεις. Η εν λόγω σχολή άσκησε κριτική στη λογική των οικονομικών υποκειμένων, ωστόσο δεν αποδεσμεύθηκε από τις ιδέες της ποσοτικής επανάστασης.

Κατά το 1970 οι ποσοτικές προσεγγίσεις της Οικονομικής Γεωγραφίας έφτασαν σε τέλμα, δεδομένων των ιστορικών ανακατατάξεων της εποχής και της ανάπτυξης νέων ριζοσπαστικών και κριτικών προσεγγίσεων. Στον 21^ο αιώνα, εντούτοις, η ποσοτική Οικονομική Γεωγραφία έχει επανέλθει, με τη σχολή που είναι γνωστή ως Νέα Οικονομική Γεωγραφία. Παρά τη διαφοροποίηση του ρεύματος αυτού με κάποιες από τις παραδοχές των νεοκλασικών οικονομικών όπως ο τέλει ανταγωνισμός και οι σταθερές αποδόσεις κλίμακας, διατηρεί πολλά από τα στοιχεία και τις μεθοδολογικές αδυναμίες που χαρακτηρίζουν την παραδοσιακή ποσοτική Οικονομική Γεωγραφία,

¹¹ Von Thunen, J.H. (1966) *Isolated State: an English Edition of Der isolierte Staat*. Oxford & New York: Pergamon (αρχική γερμανική έκδοση 1826)

αποτελώντας, σε τελική ανάλυση, μια μετεξέλιξη της παραδοσιακής περιφερειακής επιστήμης και χωρικής ανάλυσης της περιόδου 1950-1960.

Οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αναδιαρθρώσεις που έλαβαν χώρα στις δεκαετίες 1960-1970 έφεραν στο προσκήνιο την κρίση της γεωγραφίας. Η αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου της χωρικής ανάπτυξης, σε συνδυασμό με ένα σύνολο κριτικών αντιπαραθέσεων στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας, οδήγησαν στην ανάδυση της μαρξιστικής, ριζοσπαστικής ή κριτικής γεωγραφίας.

Σύμφωνα με τον Κουρλιούρο (2011: 61), η κριτική ή ριζοσπαστική γεωγραφική σχολή έχει τις ρίζες της σε τρία στοιχεία:

1. Στην κριτική αντιπαράθεση με την θετικιστική ποσοτική Γεωγραφία.
2. Στην κριτική αντιπαράθεση με τις εξωκοινωνικές και ανιστορικές οπτικές των νεοκλασικών θεωριών της χωροθέτησης και της ισόρροπης ανάπτυξης του χώρου και
3. Στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία και την εφαρμογή των εννοιών της στη ριζοσπαστική ανάλυση της καπιταλιστικής ανάπτυξης του χώρου.

Ιστορικά, η ριζοσπαστική οικονομική γεωγραφία περνά από δύο φάσεις. Η πρώτη φάση της (1970-1980) χαρακτηρίζεται από την ισχυρή παρουσία της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας τόσο σε προσανατολισμό, όσο και σε αναλυτικά εργαλεία και μεθοδολογία. Πιο χαρακτηριστική μπορεί να θεωρηθεί η συμβολή του David Harvey. Την περίοδο αυτή αναδύεται το ρεύμα του στρουκτουραλιστικού μαρξισμού στη Γεωγραφία, βάσει του οποίου ο χώρος αντιμετωπίζεται ως μια παθητική αντανάκλαση των κοινωνικών φαινομένων και διεργασιών, πέρα κι έξω από την κοινωνία.

Κατά τη δεύτερη φάση της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας, από τα μέσα της δεκαετίας 1980 και ύστερα, παρατηρείται μια μεταστροφή από τις λεγόμενες μεγάλες αφηγήσεις για το χώρο, στις τοπικές αφηγήσεις μεσαίας και μικρής εμβέλειας. Όπως σημειώνεται και παρακάτω, ο χώρος απομυθοποιείται και αναδεικνύεται το κοινωνικό πρόσημο των χωρικών φαινομένων. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχουν χωρικά φαινόμενα καθαυτά, αλλά κοινωνικά φαινόμενα που εκφράζονται στον χώρο και διαμέσου του χώρου. Επιπλέον, η επίδραση του μεταμοντερνισμού οδηγεί κάποια από τα εμπλεκόμενα ρεύματα σκέψης στην απομάκρυνση από την επίδραση της πολιτικής οικονομίας και στην πολιτιστική στροφή, δηλαδή στη μελέτη των πολιτιστικών πτυχών της χωρικής ανάπτυξης. (Κουρλιούρος, 2011)

2.1.2 Μεθοδολογική διερεύνηση του χώρου: η χωροκοινωνική διαλεκτική

Η συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας της οικονομικής γεωγραφίας που προηγήθηκε έχει σημασία, αφού προσβλέπει στην βαθύτερη κατανόηση της συζήτησης που διεξάγεται μέχρι και σήμερα για την μεθοδολογική προσέγγιση των χώρου και των χωρικών φαινομένων (βλ. Κουρλιούρος, 2011). Για την κατανόηση της γεωγραφικής

διάστασης των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων, κρίνεται απαραίτητη μια αποσαφήνιση της έννοιας του χώρου στην κριτική γεωγραφία και της μεθοδολογίας βάσει της οποίας προσεγγίζεται.

Η συμβολή της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας και ιδιαίτερα της νέας ριζοσπαστικής τάσης ήταν διπλή, αφού από τη μία ανέδειξε τα ζητήματα του χώρου από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας, και από την άλλη ανέτρεψε τον «παραδοσιακό» τρόπο προσέγγισης του χώρου. Πιο συγκεκριμένα, το κέντρο βάρους της συζήτησης ξεφεύγει από το στενά χωρικό επίπεδο και επικεντρώνεται στο κοινωνικό, εξετάζοντας τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις που εκφράζονται στο χώρο και μέσα από τον χώρο. Μερικοί από τους σημαντικότερους γεωγράφους που εργάσθηκαν στην κατεύθυνση αυτήν είναι ο Henri Lefebvre, ο David Harvey, η Doreen Massey και ο Edward Soja. (Κουρλιούρος, 2011· Smith, 2008)

Ο χώρος πλέον προσεγγίζεται στη βάση της διαλεκτικής ανάλυσης, αναπτύσσοντας μια μορφή ιστορικο-γεωγραφικού υλισμού (Harvey, 2001). Σε αντίθεση με προηγούμενες επεξεργασίες επιδιώκεται η μελέτη των τρόπων με τους οποίους η καπιταλιστική συσσώρευση και ανάπτυξη διαμορφώνει τη γεωγραφία και τις χωρικές δομές, αλλά και το πώς οι τελευταίες δημιουργούν δυνατότητες αλλά και θέτουν περιορισμούς στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το εν λόγω ρεύμα αντιπαράκειται και με τον στρουκτουραλιστικό μαρξισμό, προσπαθώντας να αναδείξει τη σημασία του χώρου στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και των κοινωνικών σχέσεων που υποβάλλονται σε αυτό, αλλά και στην υπέρβαση ή την αποφυγή των οικονομικών κρίσεων.

Πρωτοπόρος στοχαστής, αλλά και θεμελιωτής αυτής της «άλλης» οπτικής και μεθοδολογικής προσέγγισης του σχήματος καπιταλισμού-χώρου θεωρείται ο Henri Lefebvre. Ο Lefebvre, στο πλούσιο έργο του για τον χώρο, την πόλη και τις κοινωνικές διεργασίες και πρακτικές, θα υποστηρίξει ότι ο γεωγραφικός χώρος διαρθρώνεται εκφράζοντας και αποτυπώνοντας κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, όχι με έναν παθητικό τρόπο αλλά ενεργητικά, παίζοντας τελικά διαμεσολαβητικό ρόλο για την αναπαραγωγή των σχέσεων αυτών. Ο χώρος αποτελεί για τον ίδιο κοινωνικό προϊόν, γεγονός που αναδεικνύεται και στην ανάλυσή του για τον σύγχρονο καπιταλισμό:

... ο καπιταλισμός έχει γίνει ικανός να παρακάμψει (αν όχι να επιλύσει) τις εσωτερικές του αντιφάσεις για έναν αιώνα, και συνεπώς, στα εκατό χρόνια από τη συγγραφή του *Κεφαλαίου*, έχει καταφέρει την επίτευξη «ανάπτυξης». Δε μπορούμε να υπολογίσουμε με τι κόστος, αλλά γνωρίζουμε τον τρόπο: κατακτώντας τον χώρο, παράγοντας χώρο. (Lefebvre, 1976: 21)

Στο πεδίο της σύγχρονης αστικής, κοινωνικής και οικονομικής γεωγραφίας έχει ασκηθεί κριτική στον Lefebvre, κυρίως για την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη σφαίρα της παραγωγής και της οικονομίας, στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής

και κατανάλωσης¹² (βλ. Harvey, 1993· Smith, 2008). Σε κάθε περίπτωση, είναι γεγονός ότι ως θεωρητικός του χώρου κατάφερε να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίον επιδιώκονται οι προσεγγίσεις του χώρου στο πεδίο της Κριτικής Γεωγραφίας. Η «επιστημολογική τομή» που έφερε συνίσταται στο ότι προσέγγισε ίσως για πρώτη φορά τα κοινωνικά ζητήματα μέσα από τη μελέτη του χώρου (Βαΐου κ.α., 2012). Η συμβολή του εντοπίζεται κυρίως σε τρεις θέσεις, οι οποίες είναι αντικείμενο συζήτησης μέχρι και σήμερα:

1. Ο χώρος αποτελεί κοινωνικό προϊόν, παράγεται και καταναλώνεται κοινωνικά. Έτσι, τα χωρικά φαινόμενα αποτελούν στην πραγματικότητα εκφράσεις των κοινωνιών φαινομένων
2. Ο χώρος δεν αποτελεί παθητικό κοινωνικό προϊόν, αλλά έχει ενεργητικό ρόλο στην ανάπτυξη και την αναπαραγωγή των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων
3. Η δυναμική του σύγχρονου καπιταλισμού δε μπορεί να κατανοηθεί πλήρως χωρίς τη συνεκτίμηση της χωρικής δυναμικής.

Ο Harvey, παρόλο που στα πρώιμα χρόνια της ακαδημαϊκής του έρευνας είχε ακολουθήσει μεθοδολογικά το θετικισμό και την ποσοτική γεωγραφία, στη συνέχεια θα αναδειχθεί σε μια από τις σημαντικότερες μορφές της μαρξιστικής Γεωγραφίας. Στο βιβλίο του *Social Justice and the City* (1973), υποστήριξε ότι είναι κρίσιμο να συλλογιστούμε την ίδια τη φύση του χώρου αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις χωρικές και αστικές διεργασίες στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Βασική επιδίωξή του, ως μαρξιστή γεωγράφου, είναι η μελέτη της «χωρικότητας» της καπιταλιστικής ανάπτυξης, εφόσον τα έργα του Μαρξ χαρακτηρίζονται κυρίαρχα από «ιστορικότητα», με τις χωρικές αναφορές να είναι διάσπαρτες και ελάχιστα επεξεργασμένες. Γι' αυτόν τον λόγο ακριβώς προτάσσει όχι μόνο μια χωροκοινωνική αλλά και μια χωροχρονική διαλεκτική. Ο χώρος, υπό την οπτική του Harvey, αποτελεί το «ενεργητικό διάμεσο» μέσω του οποίου η κοινωνία παράγει και αναπαράγει τους όρους της ύπαρξής της. (Κουρλιούρος, 2011· Βαΐου κ.α., 2012· Castree κ.α., 2006) Όπως υπογραμμίζει:

... ο χώρος και η γεωγραφία δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν παρεπόμενα, ως απλά προσαρτήματα μιας ήδη διαμορφωμένης θεωρίας. Το πρόβλημα παρουσιάζει πολύ περισσότερες όψεις από το να δείξουμε απλώς πώς ο καπιταλισμός διαμορφώνει τη χωρική οργάνωση, πώς παράγει και συνεχώς επαναστατικοποιείται γεωγραφικά τοπία της παραγωγής, ανταλλαγής και κατανάλωσης. Θα υποστηρίξω την άποψη ότι οι χωρικές σχέσεις και τα γεωγραφικά φαινόμενα είναι θεμελιώδη υλικά χαρακτηριστικά που πρέπει να είναι παρόντα στην αρχή της ανάλυσης και ότι οι μορφές που αποκτούν δεν είναι ουδέτερες ως προς τις δυνατές πορείες χρονικής ανάπτυξης [του καπιταλισμού]. Κοντολογίς, πρέπει να ερμηνεύονται ως θεμελιώδεις και «ενεργητικές στιγμές»

¹²Ο Soja (1980) σημειώνει ότι ο Lefebvre επικρίθηκε τόσο από τον Harvey όσο και από τον Castells γιατί κατά τη γνώμη τους έβλεπε, τελικά, τον αστικό χώρο ως μία «ξεχωριστή δομή με τους δικούς της νόμους εσωτερικού μετασχηματισμού και κατασκευής», υποκύπτοντας σε μια λογική «χωρικού φετιχισμού».

μέσα στην αντιφατική δυναμική του καπιταλισμού (Harvey στο Κουρλιούρος, 2011: 68).

Η συσχέτιση του χώρου με την κοινωνία και τις κοινωνικές διεργασίες έχει και μία φιλοσοφική διάσταση, η οποία προσδιορίζεται από τη μεθοδολογική προσέγγιση του χώρου. Σύμφωνα με τον Harvey (1993: 2006), ο χώρος μπορεί να γίνει αντιληπτός βάσει μιας τριμερούς κατηγοριοποίησης σε απόλυτο (absolute), σχετικό (relative) και σχεσιακό (relational) χώρο:

Αν δούμε τον χώρο ως απόλυτο, αυτός γίνεται ένα «πράγμα καθεαυτώ» με μια ύπαρξη ανεξάρτητη της ύλης. Τότε κατέχει μια δομή που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να απομονώσουμε και να τοποθετήσουμε φαινόμενα. Η οπτική του σχετικού χώρου επιτρέπει να κατανοηθεί ως σχέση *μεταξύ* αντικειμένων που υπάρχει μονάχα επειδή τα αντικείμενα υπάρχουν και σχετίζονται μεταξύ τους. Υπάρχει μία άλλη έννοια υπό την οποία ο χώρος μπορεί να ειδωθεί ως σχετικός, και επιλέγω να την αποκαλέσω σχεσιακό χώρο – χώρο που γίνεται αντιληπτός υπό τη θεώρηση του Leibniz, ως *περιεχόμενο* των αντικειμένων, με την έννοια ότι ένα αντικείμενο μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπάρχει μόνο στο βαθμό που περιλαμβάνει και αντιπροσωπεύει σχέσεις με άλλα αντικείμενα. (Harvey, 1993: 13)

Συνοψίζοντας το σκεπτικό που αναπτύσσει ο εν λόγω συγγραφέας μπορούμε να πούμε ότι ο απόλυτος χώρος είναι ο σταθερός χώρος, ο Νευτώνιος χώρος, στο πλαίσιο του οποίου καταγράφονται γεγονότα ή σχεδιάζουμε γεγονότα. Στην κοινωνική του διάσταση, είναι ο χώρος της ατομικής ιδιοκτησίας και άλλων οριοθετημένων εδαφικών οντοτήτων. Ο σχετικός χώρος είναι ο χώρος του Einstein και έχει διπλό χαρακτήρα: αφενός υπάρχουν πολλαπλές γεωμετρίες από τις οποίες μπορεί κανείς να διαλέξει, και αφετέρου το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται από το αντικείμενο συσχέτισης, και από το πλαίσιο αναφοράς του εκάστοτε παρατηρητή. Τέλος, ο σχεσιακός χώρος είναι, όπως αναφέρεται και παραπάνω, ο χώρος του Leibniz. Η οπτική αυτή υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει χώρος έξω από τις διαδικασίες που τον προσδιορίζουν. Με άλλα λόγια, οι διαδικασίες δε συμβαίνουν σε ένα χωρικό πλαίσιο, αλλά προσδιορίζουν οι ίδιες το χωρικό τους πλαίσιο. Από αυτήν την οπτική προκύπτει η σημασία μελέτης αφενός υπό το πρίσμα του χωροχρόνου, και όχι του χώρου ή του χρόνου με ανεξάρτητο τρόπο, και αφετέρου πάντα σε σχέση με άλλα γεγονότα ή αντικείμενα που εκφράζονται στο ίδιο χωρικό και χρονικό πλαίσιο.

Στο ερώτημα του αν τελικά ο χώρος είναι απόλυτος, σχετικός ή σχεσιακός, ο Harvey απαντά ότι δεν έχει καμία από τις τρεις μορφές, στο βαθμό που δεν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες, δηλαδή οι συνθήκες της ανθρώπινης πρακτικής. Το πραγματικό ερώτημα, έτσι, σύμφωνα με τον Harvey, δεν είναι «*τι είναι ο χώρος*», αλλά «*πώς οι διαφορετικές ανθρώπινες πρακτικές δημιουργούν και αξιοποιούν τις διαφορετικές εννοιολογήσεις του χώρου*» (Harvey, 1993: 13-14). Με αυτήν την έννοια, η απόφαση της χρήσης κάποιας από τις τρεις έννοιες του χώρου εξαρτάται κάθε φορά από τη φύση

των φαινομένων που μελετούνται, παραδείγματα των οποίων βρίσκονται στο ίδιο το έργο του (Harvey, 2006).

Διερευνώντας κοινά πεδία προβληματισμού, η Doreen Massey, γεωγράφος, φεμινίστρια και ακτιβίστρια, θα υποστηρίξει ότι ο χώρος δε μπορεί να θεωρηθεί ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης από το κοινωνικοοικονομικό γίνεσθαι:

Πάνω απ' όλα, έχει υποστηριχθεί – και τώρα φαίνεται τόσο προφανές– ότι δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει ένα ξεχωριστό πεδίο του «χωρικού». Δεν υπάρχουν τέτοια πράγματα όπως χωρικές διαδικασίες χωρίς κοινωνικό περιεχόμενο, τέτοια πράγματα όπως καθαρά χωρικές αιτίες, νόμοι, αλληλεπιδράσεις και συσχετίσεις. Αυτό που πραγματικά αποτέλεσε αντικείμενο αναφοράς ήταν η χωρική μορφή κοινωνικών αιτίων, νόμων, αλληλεπιδράσεων και συσχετίσεων. Το «χωρικό» δεν υφίσταται ως ένα ξεχωριστό πεδίο. Ο χώρος είναι κοινωνική κατασκευή. (Massey, 1984: 3)

Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συνθήκες όπως οι παραγωγικές σχέσεις και οι ταξικές συγκρούσεις εμπεριέχουν χωρικές σχέσεις, αλλά ταυτόχρονα είναι και κομμάτι των χωρικών σχέσεων. Έτσι, οι κοινωνικές σχέσεις δεν «συμβαίνουν» απλά στο χώρο αλλά φέρουν και παράγουν τις χωρικές σχέσεις. Ο χώρος αποτελεί μέρος της εξήγησης των κοινωνικών διαδικασιών. (Βαΐου κ.α., 2012)

Η Massey (2001) προτάσσει τρεις βασικές θέσεις για την αντίληψη του χώρου:

1. Ο χώρος αποτελεί προϊόν αλληλεξαρτήσεων. Συγκροτείται μέσω των αλληλεπιδράσεων που ξεκινούν από το παγκόσμιο και φτάνουν έως το τοπικό.
2. Ο χώρος αποτελεί τη σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα. Είναι η σφαίρα στην οποία συνυπάρχουν ξεχωριστές τροχιές, η σφαίρα της πιθανότητας να υπάρχουν περισσότερες από μία ερμηνείες για την πραγματικότητα. Η χωρικότητα είναι μια από τις συνιστώσες συγκρότησης της διαφοράς, η οποία δεν επιτρέπει να θεωρούμε τη ματιά της Δύσης ως συνολική και καθολική. Αν ο χώρος είναι πράγματι προϊόν αλληλεξαρτήσεων τότε θα πρέπει να στηρίζεται στην ύπαρξη πολλαπλότητας. Πολλαπλότητα και χώρος είναι τελικά δυο έννοιες που αλληλοδιαμορφώνονται.
3. Εξαιτίας των παραπάνω, ο χώρος βρίσκεται πάντα σε μια διαδικασία γίνεσθαι, διαμορφώνεται συνεχώς, δεν τελειώνει ποτέ, δεν κλείνει ποτέ. Δεν αποτελεί δηλαδή μια παγιωμένη οντότητα ή ένα κλειστό σύστημα, αλλά μια δυναμική συνθήκη, χωρίς προδιαγεγραμμένη πορεία εξέλιξης.

Μια ακόμη εξαιρετική συνεισφορά στη μελέτη του χώρου είναι αυτή του Edward Soja, ο οποίος, αναγνωρίζοντας τη συνεισφορά του Lefebvre, προτείνει κι εμβαθύνει στην έννοια της παραγωγής του χώρου και της χωροκοινωνικής διαλεκτικής. Για τον Soja,

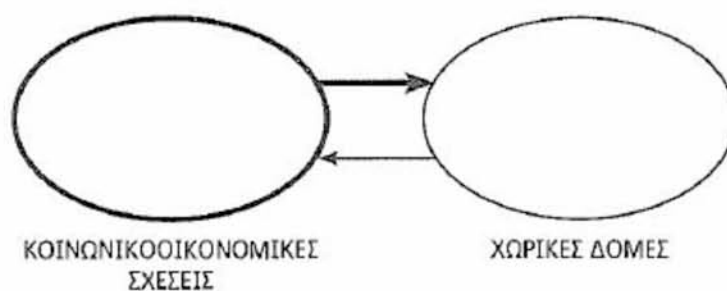
Η χωρικότητα και η χρονικότητα, η ανθρώπινη γεωγραφία και η ανθρώπινη ιστορία διασταυρώνονται σε μια σύνθετη κοινωνική διαδικασία η οποία δημιουργεί μια συνεχώς αναπτυσσόμενη ιστορική αλληλουχία χωρικοτήτων, μια

χωροχρονική διάρθρωση της κοινωνικής ζωής που διαμορφώνει όχι μόνο τη μεγάλη κίνηση της κοινωνικής εξέλιξης, αλλά και τις επαναλαμβανόμενες πρακτικές της καθημερινής δραστηριότητας. Η παραγωγή του χώρου (και της ιστορίας) μπορεί έτσι να περιγραφεί τόσο ως το διάμεσο όσο και ως το αποτέλεσμα της κοινωνικής δράσης και σχέσης. Αυτός ο δυαδισμός της χωροχρονικής διάρθρωσης συνδέει τις κοινωνικές με τις χωρικές δομές με έναν τέτοιο τρόπο που οι τελευταίες εμφανίζονται με τις συγκεκριμένες τους μορφές μέσα στις πρώτες - δηλαδή οι χωρικές δομές και σχέσεις είναι η υλική μορφή των κοινωνικών δομών και σχέσεων. Η συνειδητοποίηση ότι η κοινωνική ζωή συγκροτείται υλικά μέσα από τη χωρικότητά της είναι το θεωρητικό σημείο-κλειδί για τη σύγχρονη υλιστική αντίληψη του χώρου. (Soja, 1985: 94)

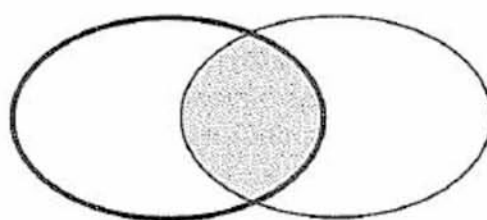
Ο Soja (1980) επικρίνει μαρξιστές γεωγράφους οι οποίοι επικρίνουν τον Lefebvre για «φετιχισμό» του χώρου, αναδεικνύοντας τη συνύφανση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, με την υλιστική αντίληψη του χώρου. Η χωροκοινωνική διαλεκτική αποτελεί *«παραγωγική και κατάλληλη εστίαση για την ειδική ανάλυση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και για τη συντονισμένη κοινωνική δράση»*. Η χωρικότητα θα πρέπει να αποτελεί το επίκεντρο κάθε στοιχείου κοινωνικής θεωρίας, καθώς ως κοινωνικό προϊόν αποτελεί ταυτόχρονα την προϋπόθεση και το αποτέλεσμα της κοινωνικής δράσης. Γι' αυτό και κάνει λόγο για «επανα-χωρικοποίηση της κοινωνικής θεωρίας». (Soja, 1989) Σε αυτή τη βάση διαμορφώνεται η θέση ότι η χωρικότητα (γεωγραφία) αλληλεπιδρά με την χρονικότητα (ιστορικότητα), ενσωματώνοντας η μία στοιχεία της άλλης. Τέλος, οι χωροχρονικές διαδικασίες και σχέσεις διαρθρώνονται χωροχρονικά με αντιφατικό και συγκρουσιακό τρόπο, ενέχοντας σε κάθε περίπτωση το ταξικό πρόσημο. (Soja, 1985· Κουρλιούρος, 2011)

Στη βάση των παραπάνω, γίνεται εμφανές ότι η «παλιά» μεθοδολογική προσέγγιση εξέτασης των κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων ως τέτοια, και των χωρικών ως κάτι διαφορετικό, είναι το λιγότερο ανεπαρκές. Για την πλήρη κατανόηση των λειτουργιών του καπιταλισμού αλλά και των κοινωνικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσió του, είναι αναγκαία η συστηματική και ολοκληρωμένη έρευνα στο σύνολό τους, λογίζοντας τόσο τη συνθήκη του χρόνου, δηλαδή την ιστορικότητα, όσο και τη συνθήκη του χώρου, δηλαδή την χωρικότητα. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, μπορούμε να πούμε ότι οι παραπάνω συνθήκες είναι τελικά απαραίτητες για τη μελέτη κάθε ιστορικής φάσης ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας.

Διάγραμμα 2.1: Η χωροκοινωνική διαλεκτική

A) Εξωτερική (μηχανιστική) αλληλεπίδραση
κοινωνικοοικονομικών σχέσεων και χωρικών δομών

B) Διαλεκτική αλληλεπίδραση
κοινωνικοοικονομικών σχέσεων και χωρικών δομών

Πηγή: Κουρλιούρος, 2011: 69

Έχει σημασία να σημειωθεί ότι το σχήμα χώρος-κοινωνία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται στην ενιαιότητά του, και σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται η χρησιμότητα των μεθοδολογικών εργαλείων του σχετικού και σχεσιακού χώρου. Οι προσεγγίσεις που ξεκινούν από την υπόθεση ότι χώρος και κοινωνία αλληλεπιδρούν, ή ότι οι χωρικές δομές αποτελούν αντανάκλαση του κοινωνικού γίνεσθαι, αντιλαμβάνονται εν πάση περιπτώσει την απόλυτη συνθήκη του χώρου, αφού θεωρούν τα δύο επιμέρους στοιχεία ξεχωριστά, αυτόνομα. Αδυνατούν να αναγνωρίσουν τη δυναμική που υφίσταται και αναπαράγει χωροκοινωνικές δομές και διεργασίες. Με αυτήν την έννοια, η θεώρηση της «παραγωγής του χώρου» και της χωροκοινωνικής διαλεκτικής, όπως περιγράφεται από τους παραπάνω κριτικούς γεωγράφους, αποτελεί το βέλτιστο υπάρχον μεθοδολογικό εργαλείο για την μελέτη της αστικής, κοινωνικής και οικονομικής γεωγραφίας. (Smith, 2008)

Στην ανάλυση που ακολουθεί επιδιώκεται η «ενσωμάτωση» της παραπάνω θεώρησης και η προσέγγιση της μελέτης περίπτωσης στη βάση της χωροκοινωνικής διαλεκτικής. Συγκεκριμένα θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε ποια είναι η οικονομική γεωγραφία του καπιταλισμού και των κρίσεων του, πώς οι διαδικασίες που συνθέτουν την κεφαλαιακή συσσώρευση και διευρυμένη αναπαραγωγή διαρθρώνουν τον γεωγραφικό χώρο, παράγοντας την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. Παράλληλα θα μελετηθεί η σημασία του ίδιου του χώρου στην καπιταλιστική ανάπτυξη και στην υπέρβαση των κρίσεων.

2.2 ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Η ανάλυση που προηγήθηκε αποσκοπούσε στην ανάδειξη του ειδικού βάρους που φέρει η μελέτη των χωροκοινωνικών φαινομένων στην ενιαιότητά τους. Σε αυτή τη βάση, ακολουθεί η διερεύνηση της γεωγραφίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δίνοντας έμφαση αφενός στη γεωγραφία που διαμορφώνεται μέσα από την καπιταλιστική παραγωγή, και αφετέρου στον τρόπο με τον οποίον η ανάγκη του κεφαλαίου για εύρεση διεξόδων από τις οικονομικές κρίσεις παράγει νέα πεδία κερδοφορίας μέσα από την εντατικοποίηση και τη γεωγραφική επέκταση της παραγωγής.

2.2.1 Η γεωγραφία του καπιταλισμού μέσα από την παραγωγή και την κυκλοφορία

Για την κατανόηση της γεωγραφίας του καπιταλισμού, έχει σημασία να μελετηθεί σε πρώτη φάση η γεωγραφία της παραγωγής. Η παραγωγή εμπορευμάτων – στο πεδίο της οποίας εντοπίζουμε και τη σφαίρα της κυκλοφορίας – πραγματοποιείται στον χρόνο και στο χώρο, όπως όλες οι κοινωνικοοικονομικές διεργασίες. Η χωρική διάσταση της παραγωγικής διαδικασίας γίνεται εμφανής αν λάβουμε υπόψιν ότι (Sheppard, 2013):

1. Οι χώροι παραγωγής αποτελούν κοινωνικο-πολιτικούς χώρους, οι οποίοι διαφοροποιούνται βάσει του γεωγραφικού καταμερισμού της εργασίας, των ταξικών σχέσεων και της ταξικής κατανομής, των ανεπτυγμένων παραγωγικών κλάδων και της συνδεσιμότητας των παραπάνω
2. Η παραγωγή διατείνεται στο χώρο, ιδιαίτερα στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία αναδεικνύεται η ανάγκη και η τάση του κεφαλαίου για αυτό-επέκταση, για τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς
3. Για τη διακίνηση κεφαλαίων κι εμπορευμάτων στο χώρο, απαιτούνται οι κατάλληλες υποδομές και δίκτυα μεταφοράς κι επικοινωνίας

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η παραγωγή πραγματοποιείται τόσο στον χώρο όσο και στον χρόνο. Ο στόχος των καπιταλιστών για διαρκή αύξηση του ποσοστού κέρδους είναι ο βασικός λόγος για τον οποίον ο χρόνος αποτελεί εξαιρετικής σημασίας παράγοντα για τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Όπως αναφέρει ο Sheppard (2013), στην καπιταλιστική παραγωγή υπάρχει πάντα ένα κενό χρόνου, μια χρονική καθυστέρηση. Πριν ακόμη από την παραγωγή, ξοδεύονται χρήματα στις εισροές εν είδει επενδύσεων – περισσότερο σταθερού και λιγότερο μεταβλητού κεφαλαίου, καθώς οι εργάτες πληρώνονται συνήθως στο τέλος, με την προσδοκία να υπάρξει επιστροφή και να πραγματοποιηθεί κέρδος μέσα από την πώληση. Τα κέρδη αυτά υπολογίζονται ως ποσοστό κέρδους ανά χρονικές περιόδους (π.χ. ανά εξάμηνο ή ανά έτος), το οποίο θα πρέπει να έχει μια γενική αυξητική πορεία. Για να επιτευχθεί, λοιπόν, η αυξητική τάση του ποσοστού κέρδους, υπάρχουν δύο προϋποθέσεις: από τη μία τα έσοδα να

ξεπερνούν τα κόστη, και από την άλλη από το χρονικό διάστημα που θα απαιτηθεί για να πραγματοποιηθούν τα κέρδη να είναι κατά το δυνατόν μικρότερο.

Γίνεται αντιληπτό ότι η σύνθετη διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στις επιμέρους αγορές είναι καταλυτική για την συσσώρευση και επανεπένδυση του κεφαλαίου, αλλά τελικά και για τη διαμόρφωση των χωροκοινωνικών διεργασιών και της γεωγραφίας του καπιταλισμού. Τα παρηγμένα προϊόντα πρέπει να μετατραπούν σε εμπορεύματα αποδίδοντας κέρδη, γι' αυτό και θα πρέπει να μεταφερθούν από τους χώρους παραγωγής στις καταναλωτικές αγορές. Η μείωση του ρίσκου από μέρους του καπιταλιστή απαιτεί τελικά τη μείωση του χρόνου και του κόστους μεταφοράς των εμπορευμάτων, την εκμηδένιση του χώρου μέσω του χρόνου. (Sheppard, 2013· Harvey, 2001)

Στην ανάλυση του, ο Μαρξ επεξεργάζεται την παραγωγή και την κυκλοφορία των προϊόντων ως μια ενιαία διαδικασία, ενώ εντοπίζει τη σημασία της χρονοαπόστασης και της ταχύτητας για την επιτυχή κεφαλαιακή συσσώρευση και αναπαραγωγή:

Καθώς η αδιάκοπη ανανέωση της παραγωγής εξαρτιέται από την πώληση των έτοιμων προϊόντων· τη μετατροπή του προϊόντος σε χρήμα και την αναμετατροπή του χρήματος στους όρους παραγωγής – πρώτη ύλη, εργαλείο, μισθός – καθώς η πορεία που το κεφάλαιο ακολουθεί για να περάσει από τον ένα στον άλλο απ' αυτούς τους προσδιορισμούς σχηματίζει τμήματα της κυκλοφορίας, και τα τμήματα αυτά διατρέχονται σε καθορισμένα *χρονικά διαστήματα* (και η ίδια η γεωγραφική απόσταση αναλύεται σε χρόνο· για παράδειγμα, δεν ενδιαφέρει η γεωγραφική απομάκρυνση της αγοράς αλλά η ταχύτητα – το χρονικό διάστημα που χρειάζεται για να φτάσει κανείς στην αγορά) η ταχύτητα της κυκλοφορίας, ο *χρόνος* που απαιτεί η κυκλοφορία καθορίζει λοιπόν πόσα προϊόντα μπορούν να παραχθούν μέσα σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα· πόσο συχνά το κεφάλαιο μπορεί να αξιοποιήσει τον εαυτό του μέσα σ' ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, πόσο συχνά μπορεί να *αναπαράγει και να πολλαπλασιάζει* την αξία του. (Μαρξ 1990: 408)

Η συσσώρευση του κεφαλαίου αποτελεί το μοναδικό όρο για την επιβίωσή του. Η ανάγκη για συσσώρευση εκφράζεται πρωταρχικά στην παραγωγική διαδικασία, μέσα από τη δημιουργία απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Παράλληλα, όμως, είναι αναγκαία η πραγματοποίηση της αξίας αυτής που παράγεται, μέσα από τη σφαίρα της κυκλοφορίας. Σε διαφορετική περίπτωση, η συσσώρευση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, και το κεφάλαιο δε μπορεί να αναπαραχθεί. Ο Μαρξ θα εντοπίσει τη γεωγραφική διάσταση της κυκλοφορίας στη βασική λειτουργία της παραγωγής – στην απόσπαση απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, αναδεικνύοντας μέσα από τη διαδικασία αυτήν την ανάγκη του κεφαλαίου για διαμόρφωση μιας παγκόσμιας αγοράς:

Η δημιουργία από το κεφάλαιο *απόλυτης υπεραξίας* ... έχει σαν όρο τη διεύρυνση, και μάλιστα την αδιάκοπη διεύρυνση, της σφαίρας της κυκλοφορίας ... ένας λοιπόν από τους όρους της παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο είναι η

παραγωγή μιας ολοένα ευρύτερης σφαίρας της κυκλοφορίας – είτε με την άμεση διεύρυνση αυτής της σφαίρας, είτε με τη δημιουργία περισσότερων σημείων μέσα σ' αυτή σαν σημείων παραγωγής ... Η τάση να δημιουργεί την παγκόσμια αγορά βρίσκεται άμεσα στην ίδια την έννοια του κεφαλαίου. Κάθε όριο εμφανίζεται σαν φραγμός που πρέπει να ξεπεραστεί. (Μαρξ, 1990: 306)

... η παραγωγή *σχετικής υπεραξίας*, δηλαδή παραγωγή υπεραξίας που βασίζεται στην αύξηση και ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, απαιτεί την παραγωγή νέας κατανάλωσης· απαιτεί τη διεύρυνση της καταναλωτικής σφαίρας στα πλαίσια της κυκλοφορίας, όπως ακριβώς έπρεπε προηγούμενα να διευρύνεται η σφαίρα της παραγωγής. Πρώτο, ποσοτική επέκταση της κατανάλωσης που υπάρχει· δεύτερο, δημιουργία νέων αναγκών με τη διάδοση σε μεγαλύτερο κύκλο αυτών που υπάρχουν· τρίτο, παραγωγή νέων αναγκών και ανακάλυψη και δημιουργία νέων αξιών χρήσης. (Μαρξ, 1990: 307)

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι η ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού μπορεί να μελετηθεί βέλτιστα υπό την οπτική του τριπτύχου παραγωγής, κίνησης και απορρόφησης πλεονασμάτων κεφαλαίου κι εργασίας. Τα πλεονάσματα είναι ακριβώς τα στοιχεία που κινούν και επεκτείνουν την καπιταλιστική διευρυμένη αναπαραγωγή.

Η κίνηση του κεφαλαίου μέσα από τις σφαίρες της παραγωγής και της κυκλοφορίας δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που επηρεάζει τη γεωγραφία του καπιταλισμού. άλλοι παράγοντες, που όμως συνδέονται στενά με την παραπάνω διαδικασία, είναι ο κοινωνικός και χωρικός (τοπικός και διεθνής) καταμερισμός της εργασίας, η γεωγραφία και οι ροές του ανθρώπινου κεφαλαίου, το μέγεθος των αγορών και οι πτυχές της κατανάλωσης, στοιχεία που σχετίζονται με την «πρώτη» φύση της ανάπτυξης, οι διάφοροι φορείς εξουσίας κ.ο.κ. Τα παραπάνω στοιχεία επιδρούν σημαντικά στη διαμόρφωση και τη μετεξέλιξη της καπιταλιστικής γεωγραφίας, εντούτοις σε αυτό το σημείο η εργασία επικεντρώνεται στη διεργασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης καθεαυτής.

2.2.2 Οι κρίσεις ως παράγοντας διαμόρφωσης της καπιταλιστικής γεωγραφίας

Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται πάλι πίσω σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας ... Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολλή βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο ... Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις.

(Μαρξ και Ένγκελς, 2005: 32)

Η κεφαλαιακή συσσώρευση¹³ αποτελεί την ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το καπιταλιστικό σύστημα είναι δυναμικό και ταυτόχρονα επεκτατικό, μεταβάλλοντας διαρκώς τον κόσμο οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, αλλά και γεωγραφικά. Όπως αναφέρει ο Μαρξ, η «*ιστορική αποστολή της αστικής περιόδου*», όπως την ανέδειξε η κλασική πολιτική οικονομία, είναι η «*συσσώρευση για τη συσσώρευση, παραγωγή για την παραγωγή*». (Μαρξ, 2002: 616)

Η αδιάκοπη συνέχεια και πρόοδος της κεφαλαιακής συσσώρευσης έχει τρεις βασικές προϋποθέσεις. Πρώτον, την ύπαρξη πλεονάσματος εργασίας – δηλαδή στρατού ανέργων – για την τροφοδότηση της παραγωγικής επέκτασης. Δεύτερον, την ύπαρξη στην αγορά των απαιτούμενων ποσοτήτων μέσων παραγωγής για την τροφοδότηση της παραγωγικής επέκτασης. Τρίτον, την ύπαρξη μιας αγοράς ικανής να απορροφήσει τις ολοένα και αυξανόμενες ποσότητες παραγόμενων εμπορευμάτων. (Harvey, 2001)

Κάθε μία από τις παραπάνω προϋποθέσεις ενέχει κινδύνους, καθώς η πρόοδος της συσσώρευσης μπορεί να συναντήσει σημαντικά εμπόδια, επισπεύδοντας τυχόν κρισιακές τάσεις. Υπ' αυτήν την έννοια, ο καπιταλισμός έχει την τάση να παράγει κάποια από τα εμπόδια στην ίδια την ανάπτυξή του, στοιχείο που επιβεβαιώνει τη θέση ότι οι κρίσεις αποτελούν εγγενή στοιχεία του καπιταλισμού. Η επίδραση των οικονομικών κρίσεων στη γεωγραφία του καπιταλισμού εντοπίζεται αφενός στην προσπάθεια του κεφαλαίου για αποφυγή – ή αλλιώς αναβολή – των κρίσεων, και αφετέρου στην επιδίωξη ξεπεράσμάτους, όταν έχουν επέλθει.

Η υπέρβαση των κρίσεων δεν είναι μια απλή και ομαλή διαδικασία, αντιθέτως ενέχει στοιχεία βίας και καταστροφής, προετοιμάζοντας το πεδίο για την μετέπειτα ανάπτυξη. Κάποιοι από τους τρόπους για την «αναβίωση» της συσσωρευτικής διαδικασίας είναι η βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας με την ταυτόχρονη μείωση του κόστους εργασίας, η εισαγωγή πλεονασματικού κεφαλαίου σε νέες επενδύσεις και γραμμές παραγωγής, και η επέκταση της ενεργού ζήτησης, τόσο σε κεφαλαιουχικά αγαθά όσο και σε τελικά καταναλωτικά προϊόντα. Οι παραπάνω αποτελούν τις προϋποθέσεις για την απορρόφηση των πλεονασμάτων κεφαλαίου κι εργασίας. Στο βαθμό που κάποια από τις παραπάνω προϋποθέσεις δεν ικανοποιηθεί, η κρίση οξύνεται και δημιουργούνται από το κεφάλαιο οι συνθήκες αυτές που οδηγούν σε απαξίωση του υπερσυσσωρευμένου κεφαλαίου και της αξίας της εργατικής δύναμης – απαξίωση της οποίας η επίδραση είναι, σύμφωνα με τον Cox (2008), αναπόφευκτα άνιση. (Harvey, 1982· 2001)

Το ερώτημα που χρήζει απάντησης σε αυτήν την περίπτωση, σύμφωνα με τον Harvey (2001: 318), είναι το εξής: «*Υπάρχουν τρόποι για την απορρόφηση των πλεονασμάτων με παραγωγικό τρόπο, μέσα από το άνοιγμα νέων διόδων και μονοπατιών για την κυκλοφορία του κεφαλαίου;*» Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα βρίσκεται στις χρονικές και χωρικές «μετατοπίσεις» που καθυστερούν ή επιβραδύνουν τις κρίσεις, αδυνατούν

¹³Σύμφωνα με τον Μαρξ (2002: 600), «*η χρησιμοποίηση υπεραξίας σαν κεφάλαιο ή η μετατροπή υπεραξίας σε κεφάλαιο ονομάζεται συσσώρευση του κεφαλαίου*».

όμως να επιλύσουν τις συστημικές αντιφάσεις με μόνιμο τρόπο, έχοντας δραματικές συνέπειες για τη συσσωρευτική διαδικασία. Η χρονική μετατόπιση των κρίσεων επιτυγχάνεται κατά κύριο λόγο μέσω μακροπρόθεσμων επενδυτικών προγραμμάτων φυσικών και κοινωνικών υποδομών. Σκοπός είναι η απορρόφηση των υπάρχοντων πλεονασμάτων σε έργα αυτής της μορφής, διευκολύνοντας ταυτόχρονα τη δημιουργία νέων πλεονασμάτων.

Η χωρική μετατόπιση, από την άλλη, αποτελεί την απάντηση στο ερώτημα, αν μπορούν να ξεπεραστούν τα εμπόδια που τίθενται στη συσσώρευση, μέσα από γεωγραφική επέκταση και μετασχηματισμό. Πρόκειται γι' αυτό που ο Harvey (1982· 2001· 2006) ονομάζει *spatial fix*, μια διαδικασία που περιγράφεται ως «η διασπορά (*dispersing*) ή εξαγωγή πλεονασμάτων κεφαλαίου κι εργασίας σε νέα και πιο κερδοφόρα χωρικά πεδία» (Harvey, 2006: 96). Η διαδικασία αυτή αποτελεί τη διέξοδο από την παραγωγική στασιμότητα και το μειούμενο ποσοστό κέρδους, καταστάσεις που συνδέονται άμεσα με την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου. Παραδείγματα αυτής της διαδικασίας είναι η εξαγωγή κεφαλαίου για επένδυση σε φυσικές υποδομές (π.χ. μεταφορικές), που θα θέσουν τις βάσεις για συσσώρευση σε διαφορετικές χωρικές ενότητες, η δημιουργία νέων αγορών για την απομάκρυνση του ανταγωνισμού που οδηγεί σε μείωση των ποσοστών κέρδους, η εκμετάλλευση φθηνότερων φυσικών πόρων ή και φθηνότερης εργατικής δύναμης, σε νέες τοποθεσίες. (Cox, 2008)

Αποφασιστικός παράγοντας για την επίτευξη εξόδου από την οικονομική κρίση είναι λοιπόν η επέκταση της ενεργού ζήτησης, μέσα από τη γεωγραφική επέκταση σε νέες χωρικές ενότητες, το εξωτερικό εμπόριο, την εξαγωγή κεφαλαίου κ.ο.κ., με κεντρικό στόχο τη δημιουργία μιας «παγκόσμιας αγοράς». Αναδεικνύεται για ακόμη μια φορά ο ρόλος της σφαίρας της κυκλοφορίας στη διαμόρφωση της καπιταλιστικής γεωγραφίας, όπως επισημαίνει ο Μαρξ στο έργο του *Grundrisse*:

Η κυκλοφορία συντελείται στον χώρο και στον χρόνο... η κυκλοφορία προβάλλει σαν ουσιαστική διαδικασία του κεφαλαίου. Η παραγωγική διαδικασία δε μπορεί να ξαναρχίσει παρά μόνο όταν το εμπόρευμα μετατραπεί σε χρήμα. Η αδιάκοπη συνέχεια της διαδικασίας, η άνετη και ανεμπόδιστη μετάβαση της αξίας από τη μια μορφή στην άλλη, ή από τη μία φάση της διαδικασίας στην άλλη, εμφανίζεται σαν θεμελιακός όρος για την παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο, σ' ολόκληρα διαφορετικό βαθμό απ' όσο για κάθε προηγούμενη μορφή της παραγωγής. (Μαρξ, 1990: 404-405)

Είναι εμφανές ότι ο καπιταλισμός έχει την τάση να επεκτείνεται, από τη μία μέσω της εντατικής ανάπτυξης παραγωγικών σχέσεων, κοινωνικών αναγκών, επιθυμιών και δραστηριοτήτων, πληθυσμών, αγορών κ.λπ., και από την άλλη μέσα από την γεωγραφική επέκταση των τελευταίων στον χώρο. Με αυτήν την έννοια, για να επιτευχθεί η αδιάκοπη συσσώρευση θα πρέπει να ξεπεραστούν οι χωρικοί φραγμοί. Χαρακτηριστικά, ο Μαρξ αναφέρει ότι:

Όσο περισσότερο η παραγωγή βασίζεται στην ανταλλακτική αξία, άρα στην ανταλλαγή, τόσο σημαντικότεροι γίνονται γι' αυτήν οι φυσικοί όροι της ανταλλαγής – τα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς.. Το κεφάλαιο τείνει από τη φύση του να ξεπεράσει κάθε τοπικό φραγμό. Όστε η δημιουργία των φυσικών όρων της ανταλλαγής – των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς, η εκμηδένιση δηλαδή του χώρου με μέσο τον χρόνο, γίνεται για το κεφάλαιο αναγκαιότητα σ' ολότελα διαφορετικό βαθμό... Ενώ λοιπόν το κεφάλαιο αναγκαστικά από τη μία μεριά τείνει να γκρεμίσει κάθε τοπικό φραγμό στη συναλλαγή, δηλαδή την ανταλλαγή, να κατακτήσει ολόκληρη τη γη σαν αγορά του, τείνει από την άλλη μεριά να εκμηδενίσει τον χώρο με τον χρόνο' να μειώσει δηλαδή στο ελάχιστο τον χρόνο που κοστίζει η κίνηση από τον ένα τόπο στον άλλο. Όσο πιο ανεπτυγμένο είναι το κεφάλαιο, όσο μεγαλύτερη έκταση έχει άρα η αγορά όπου αυτό κυκλοφορεί, η αγορά που αποτελεί τη γεωγραφική τροχιά της κυκλοφορίας του, τόσο περισσότερο τείνει ταυτόχρονα στη μεγαλύτερη γεωγραφική επέκταση της αγοράς και τη μεγαλύτερη εκμηδένιση του χώρου με μέσο τον χρόνο... Εμφανίζεται εδώ η τάση του κεφαλαίου για καθολικότητα, που το ξεχωρίζει απ' όλες τις προηγούμενες βαθμίδες παραγωγής. (Μαρξ, 1990 : 397-409)

Για την γρηγορότερη επιστροφή κεφαλαίου στη σφαίρα της παραγωγής, είναι αναγκαίο να μειωθεί ο χρόνος και το κόστος κίνησης ή κυκλοφορίας. Γι' αυτόν το λόγο η κυκλοφορία και ρευστοποίηση μεγάλων ποσοτήτων προϊόντων σε μακρινές αγορές προϋποθέτουν την παραγωγή φθηνών και γρήγορων μορφών μεταφοράς κι επικοινωνίας. Η ανάγκη για βελτίωση των υποδομών αυτών δεν αφορά, ωστόσο, μόνο τα καταναλωτικά προϊόντα, αλλά όλες τις μορφές κεφαλαίου: παραγωγικό κεφάλαιο, τελικά προϊόντα, χρήμα. Έτσι, για να επιτευχθεί η επέκταση της κεφαλαιακής συσσώρευσης θα πρέπει να γίνουν σημαντικές μειώσεις στα κόστη κυκλοφορίας και ρευστοποίησης, δηλαδή στα κόστη μεταφοράς κι επικοινωνίας. (Harvey, 2001·Smith, 2008)

Η κοινωνική ανάγκη για μείωση ή ακόμη και για εξάλειψη των χρονοαποστάσεων και των χωρικών φραγμών δεν είναι κάτι νέο. Εντούτοις, είναι περισσότερο από ποτέ εμφανής στο καπιταλιστικό σύστημα. Ο Smith (2008: 127) κάνει λόγο για χειραφετητική τάση, και στη βάση αυτού χαρακτηρίζει την ανάγκη αυτή του κεφαλαίου ως «χειραφέτηση μέσω της εκμηδένισης». Η χειραφετητική τάση, η τάση για καθολικότητα, περιγράφουν τον συρρικνούμενο κόσμο στον οποίον διαβιώνουν οι σύγχρονες κοινωνίες, στην κατεύθυνση προς έναν κόσμο αχωρικό, στη βάση των αναγκών του κεφαλαίου.

Στη σφαίρα της κυκλοφορίας ενυπάρχει η αντίφαση της σταθερότητας (fixity) και της κινητικότητας (motion) του κεφαλαίου, η οποία εκφράζεται με έντονο τρόπο στην χωρική οργάνωση του καπιταλισμού. Από τη μία, το κεφάλαιο έχει την εγγενή τάση διεθνοποίησης και εκμηδένισης του χώρου μέσω του χρόνου. Από την άλλη, η ανάγκη για μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου του κύκλου εργασιών μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο με την παραγωγή σχετικών σταθερών διαμορφώσεων χωρικής

οργάνωσης που καθιστούν δυνατή την επιταχυνόμενη κίνηση. Επομένως, «*η χωρική οργάνωση είναι απαραίτητη για το ξεπέρασμα του χώρου*». (Harvey, 1985: 145)

Η τάση του κεφαλαίου για εκμηδένιση του χώρου μέσω του χρόνου ή αλλιώς για «χωροχρονική συμπίεση» πραγματώνεται μέσα από την παραγωγή, αναπαραγωγή και αναδιαμόρφωση σχετικά σταθερών και μη κινητών σχηματισμών. Τέτοιοι σχηματισμοί μπορεί να είναι τα δίκτυα μεταφοράς κι επικοινωνίας, οι πόλεις και τα αστικά-περιφερειακά συστήματα, ή ακόμη και τα κεντρικά ρυθμιστικά όργανα εξουσίας. (Brenner, 1998) Έτσι, σύμφωνα με τον Swynghedouw (1992), η χωρική οργάνωση λειτουργεί ως κρίσιμος παράγοντας για την καπιταλιστική παραγωγή, εφόσον μέσω αυτής επιτελείται ο συντονισμός επιμέρους υλικών και κοινωνικών παραγόντων όπως είναι οι φυσικοί πόροι, οι υποδομές, το δημόσιο και ιδιωτικό κεφάλαιο, το δομημένο περιβάλλον, οι σχέσεις παραγωγής, τα θεσμικά πλαίσια, κ.λπ.

Εμφανίζεται η ακατάπαυστη τάση για συσσώρευση (agglomeration) και συγκέντρωση, μια τάση που αποτελεί σύμφυτο στοιχείο του καπιταλισμού. Έτσι, παρουσιάζεται πλέον – πέραν της ανάγκης για επέκταση – και η ανάγκη για γεωγραφική συγκέντρωση του κεφαλαίου. Πραγματοποιούνται λοιπόν δύο ταυτόχρονες διαδικασίες: από τη μία συγκέντρωση παραγωγής και κεφαλαίου, και από την άλλη επέκταση της αγοράς για ρευστοποίηση (realization). Σύμφωνα με τον Smith (2008), σημειώνεται μια ταλάντευση (seesaw) ανάμεσα στις ανεπτυγμένες στις μη ανεπτυγμένες περιοχές, που λειτουργεί ως γεωγραφική έκφραση της απαραίτητης κίνησης από σταθερό σε κυκλοφορούν, και από κυκλοφορούν σε σταθερό κεφάλαιο. Ο ίδιος συγγραφέας συνδέει την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη με τις αντιπαραθετικές τάσεις για ομογενοποίηση και διαφοροποίηση (differentiation/equalization) των επιπέδων και των συνθηκών παραγωγής σε επίπεδο παραγωγικών κλάδων αλλά και σε γεωγραφικό επίπεδο.

Σε αυτήν την πορεία διαμορφώνεται το πεδίο όπου εκφράζεται η αέναη προσπάθεια του κεφαλαίου για «καθυστέρηση» ή «αναβολή» των κρίσεων, ή για εύρεση διεξόδων από τις υπάρχουσες κρίσεις. Αέναη, γιατί εφόσον η γεωγραφική καπιταλιστική επέκταση έχει ολοκληρωθεί, δηλαδή εφόσον οι δυνατότητες στρατηγικών επέκτασης και χωρικής μετατόπισης των κρίσεων έχουν εξαντληθεί, το κεφάλαιο θα πρέπει εκ νέου να αναζητήσει νέες εναλλακτικές μορφών εδαφικότητας ή εποίκτης για την επιβίωσή του. (Brenner, 1998)

Υπό το πρίσμα της παραπάνω διαδικασίας αναπτύσσονται οι όροι για την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι το πλαίσιο ανάπτυξης της *είναι* η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, εκφρασμένη με όρους οικονομικούς. Οι διεργασίες της παραγωγής και της συσσώρευσης, εντούτοις, δεν είναι ανεξάρτητες από το κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι. Η τάση ομογενοποίησης και διαφοροποίησης επιδρά τόσο στους κλάδους της παραγωγής, όσο και στις γεωγραφικές περιοχές σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διακρατικό επίπεδο. Στην ακόλουθη ενότητα επιδιώκεται η προσέγγιση του φαινομένου της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης με έμφαση στην πολιτικο-οργανωτική, ή γεωπολιτική πλευρά της.

2.3 ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Το 2005, ο αμερικανός δημοσιογράφος Thomas Friedman εξέδωσε το βιβλίο με τίτλο *The World Is Flat*. Η βασική θέση του συγγραφέα είναι ότι η σύγχρονη παγκόσμια οικονομία είναι «επίπεδη», βάσει δύο επιχειρημάτων: αφενός ότι κυριαρχούν οι τάσεις εξίσωσης των ευκαιριών οικονομικής ανάπτυξης, και αφετέρου ότι τα κράτη χάνουν την ισχύ τους, δίνοντας χώρο στις «οριζόντιες» αγορές. Το βιβλίο αναδείχθηκε σύντομα σε παγκόσμιο best-seller, αφού αναδεικνύει μια πιο αισιόδοξη οπτική της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και της παγκοσμιοποίησης, δίνοντας έμφαση στον ιδιαίτερο ρόλο της τεχνολογικής ανάπτυξης.

Ο κοινωνικοοικονομικός χώρος, βέβαια, φαίνεται στην πραγματικότητα να μην είναι τόσο «επίπεδος» όσο παρουσιάζεται, όχι μόνο στο εν λόγω βιβλίο, αλλά και σε επιστημονικά κείμενα της συμβατικής οικονομικής επιστήμης και της οικονομικής γεωγραφίας (equilibrium approach). Αντίθετα, η παγκόσμια σκηνή χαρακτηρίζεται από οικονομίες διαφορετικών ταχυτήτων και ευκαιριών, σχηματίζοντας βουνά συσσωρευμένου πλούτου μέσα στις πεδιάδες της υπανάπτυξης. Υπάρχει μια διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία οικονομικής πόλωσης με σαφή χωρική έκφραση, που αποτελεί την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στο πλαίσιο του καπιταλισμού. (Rodríguez-Pose κ.α., 2008· Cox, 2008)

Στην προηγούμενη ενότητα αναπτύχθηκαν με συνοπτικό τρόπο τα βασικά χαρακτηριστικά της γεωγραφίας του καπιταλισμού, αλλά και η σχέση της με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης, που οδηγούν σε συστημική οικονομική στασιμότητα. Η παραπάνω διαδικασία οδηγεί στην ανάπτυξη χωρικών ανισοτήτων, που εκδηλώνονται σε πολλαπλά επίπεδα με τη μορφή της λεγόμενης άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Αντικείμενο της παρούσας ενότητας είναι η άνιση ανάπτυξη και ο τρόπος με τον οποίον εκφράζεται στο χώρο, δίνοντας αυτή τη φορά έμφαση στη γεωπολιτική της διάσταση.

2.3.1 Προσδιορισμός και κλίμακες ανάγνωσης της Άνισης Γεωγραφικής Ανάπτυξης

Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη έχει απασχολήσει την κριτική οικονομική γεωγραφία αλλά και πολλούς μαρξιστές στοχαστές για πολλές δεκαετίες. Για μια εννοιολογική προσέγγιση μπορούμε να δανειστούμε τον ορισμό που έχει δώσει ο John Weeks (2010): «Η άνιση ανάπτυξη αναφέρεται στην τάση, στο πλαίσιο του καπιταλισμού, των παραγωγικών δυνάμεων να αναπτύσσονται άνισα ανάμεσα σε επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου, ανάμεσα σε κλάδους, μεταξύ περιφερειών και χωρών». Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην εθνική και την υπερεθνική/παγκόσμια κλίμακα.

Σε μεγάλο τμήμα της διεθνούς βιβλιογραφίας της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας, η άνιση ανάπτυξη αντιμετωπίζεται ως σύμφυτη του καπιταλιστικού συστήματος. Για τον

Smith (2008: 122), αποτελεί τη συγκεκριμένη εκδήλωση της παραγωγής του χώρου στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Για τον Soja (1985), είναι ένα ουσιώδες στοιχείο της χωρικότητας του καπιταλισμού, ενώ αποτελεί ταυτόχρονα προϋπόθεση, μέσον, ενσάρκωση και αποτέλεσμα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, προς εξυπηρέτηση των αναγκών συσσώρευσης του κεφαλαίου. Επιπλέον, παράγεται και αναπαράγεται σε πολλαπλά επίπεδα, από το τοπικό στο παγκόσμιο. Για τον Harvey (1982), τέλος, η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη είναι αναπόφευκτη, εφόσον η γεωγραφική οργάνωση του καπιταλισμού εσωτερικεύει τις αντιφάσεις που ενέχονται στην ίδια τη μορφή της αξίας με τη μορφή της γεωγραφικής συγκέντρωσης ή διασποράς στη σφαίρα της κυκλοφορίας, όπως αναφέρεται στην προηγούμενη ενότητα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «άνιση γεωγραφική ανάπτυξη» είναι υποδηλωτικός σχέσεων, όχι καταστάσεων. Οι αντιθέσεις, για παράδειγμα, μεταξύ Βορρά και Νότου της Ευρώπης είναι στην πραγματικότητα *σχέσεις* αντίθεσης. Με αυτήν την έννοια, η ανισότητα αποτελεί μια δυναμική σχέση που παράγεται, αναπαράγεται και εξελίσσεται τόσο χωρικά-γεωγραφικά όσο και χρονικά-ιστορικά, ενώ εμπεριέχει αλληλοδιαπλεκόμενα στοιχεία συγκρούσεων και αποκλίσεων ή συμβιβασμών και συγκλίσεων.

Επιπλέον, θα πρέπει να επισημανθεί το ζήτημα της κλίμακας ανάγνωσης. Όπως φάνηκε από την παραπάνω ανάλυση, η κεφαλαιακή συσσώρευση και διευρυμένη αναπαραγωγή λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα σε διάφορες γεωγραφικές κλίμακες: στην κλίμακα της πόλης, στο επίπεδο των περιφερειών, των κρατών, αλλά και σε διεθνές/παγκόσμιο επίπεδο. Για τον λόγο αυτόν και η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη λαμβάνει χώρα και αντίστοιχα εντοπίζεται σε όλα αυτά τα χωρικά επίπεδα. Οι ανισότητες αναπτύσσονται με διαφορετική ένταση σε κάθε γεωγραφικό επίπεδο, στοιχείο το οποίο σχετίζεται με την αλληλοδιαπλοκή των χωρικών με τις κοινωνικές ανισότητες. Έτσι, παρατηρείται ότι όσο χαμηλότερη είναι η κλίμακα μελέτης, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι χωροκοινωνικές ανισότητες.

Η μελέτη, λοιπόν, της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης μπορεί να αφορά μια σειρά χωρικών επιπέδων. Ανισότητες υφίστανται σε παγκόσμιο επίπεδο, ανάμεσα σε κράτη ή υπερ-κράτη με διαφορετικές ταχύτητες οικονομικής ανάπτυξης, αλλά πολύ πιο έντονα ανάμεσα σε κράτη του λεγόμενου «πρώτου» και «τρίτου» κόσμου (βλ. Amin, 1976). Αντίστοιχα, η Ευρώπη μπορεί να εκληφθεί ως «διαιρεμένη» σε δύο στρατόπεδα: στις ανεπτυγμένες χώρες του Βορρά και στις «καθυστερημένες» χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (βλ. Χατζημιχάλης, 2012). Από την άλλη τα εθνικά κράτη είναι διαχωρισμένα σε διοικητικές ενότητες (δήμοι, περιφέρειες), όπου εμφανίζονται και εξελίσσονται οι περιφερειακές ανισότητες (βλ. Hudson, 2007). Η πόλη κατέχει έναν εξέχοντα ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, καθώς τα αστικά κέντρα αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης, συνεπώς το αστικό κύκλωμα αναπτύσσει τις δικές του ανισότητες σε σχέση με τις διαφορετικές ταχύτητες οικονομικής μεγέθυνσης, τις εξειδικεύσεις και τον γεωγραφικό καταμερισμό

δραστηριοτήτων, τις διοικητικές λειτουργίες και τον γεωπολιτικό ρόλο, την πληθυσμιακή ανάπτυξη κ.ο.κ. (βλ. Sassen, 2012).

Ανεξάρτητα από την επιλογή του εκάστοτε ερευνητή για μελέτη ενός συγκεκριμένου χωρικού επιπέδου ή κλίμακας, είναι γεγονός ότι τα διάφορα χωρικά επίπεδα αλληλοδιαπλέκονται και επικοινωνούν μεταξύ τους. Η αντιφατική σχέση μεταξύ στασιμότητας και κίνησης, μεταξύ συγκέντρωσης και διασποράς του κεφαλαίου, που αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα, δημιουργεί μια ανισόρροπη σχέση ανάμεσα στο τοπικό και το παγκόσμιο, επηρεάζοντας τον τρόπο χωρικής οργάνωσης του καπιταλισμού. Η χωρική οργάνωση εμπεριέχει, με άλλα λόγια, την αντιφατική αυτή σχέση στην ιστορική της εξέλιξη. Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι «*η δημιουργία ένθετων ιεραρχικών δομών οργάνωσης που μπορούν να συνδέσουν το τοπικό και συγκεκριμένο με το εγχείρημα της αφηρημένης εργασίας στο παγκόσμιο επίπεδο*». (Harvey, 1982: 422) Οι ιεραρχικές δομές γίνονται εμφανείς τόσο στην οικονομία, μέσα από τις σφαίρες της παραγωγής και της ανταλλαγής, όσο και στο πολιτικό σύστημα, μέσα από τα διάφορα επίπεδα διοίκησης κι εξουσίας.

Μέσα στο ευρύ πλαίσιο και στην ιεραρχία των επιπέδων εξουσίας το κράτος κατέχει θέση-κλειδί, όπως έχει φανεί από μια σειρά μελετών που γράφτηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο (βλ. Brenner, 1998). Αρχικά αποτελεί ένα ξεχωριστό επίπεδο εδαφικής οργάνωσης – την επικράτεια – όπου συντελείται η κυκλοφορία του κεφαλαίου, αναπτύσσονται ταξικές σχέσεις και συγκρούσεις, και εδραιώνονται τα εθνικά και κρατικά ιδεολογήματα. Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Brenner (1998), το κράτος αποτελεί «σημαντική *προϋπόθεση, παράγοντα, μεσολαβητή και αποτέλεσμα*» της συγκρουσιακής διαδικασίας παραγωγής πολλαπλών γεωγραφικών επιπέδων, ενσωματώνοντας τα εξής χαρακτηριστικά: Πρώτον, η εθνική επικράτεια είναι μια πολυεπίπεδη μορφή καπιταλιστικής χωρικής οργάνωσης όπου συνυπάρχουν οι κλίμακες του εθνικού, του υποεθνικού και του υπερεθνικού. Δεύτερον, το κράτος διαδραματίζει κεντρικό ρόλο ως εποπτικός φορέας για τη χωρική οργάνωση του καπιταλισμού, και ταυτόχρονα ως διαμεσολαβητής της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης στα διάφορα γεωγραφικά επίπεδα. Τρίτον, στην ιστορική του πορεία, το κράτος μεταβάλλεται τόσο σε δομή όσο και σε λειτουργία, σε συνδυασμό με οι κοινωνικοοικονομικές συστημικές ανακατατάξεις που προκαλούνται από τις εκάστοτε κρίσεις.

Σε κάθε περίπτωση, η διερεύνηση της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης δε μπορεί να είναι ουσιαστική και παραγωγική, αν δε συνυπολογίζονται τα όρια ανάμεσα στα κράτη, σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Δεδομένου ότι τα κράτη λειτουργούν διαμεσολαβητικά για την εξασφάλιση των συμφερόντων του κεφαλαίου, αναπτύσσονται αναμεταξύ τους σχέσεις ανταγωνιστικές, αλλά και συνεργατικές. Πολλές φορές, μάλιστα, οι ανταγωνιστικές σχέσεις αναπτύσσονται με τρόπο που οδηγεί σε τάσεις αναπαραγωγής ιδιαίτερων μοτίβων άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, σε βάθος χρόνου. (Cox, 2008)

Ιδιαίτερα στις σύγχρονες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης δε μπορούμε, ωστόσο, να μην επικεντρώσουμε την προσοχή μας στο υπερεθνικό και διακρατικό επίπεδο. Οι υπερεθνικοί οργανισμοί, όπως είναι και η Ευρωπαϊκή Ένωση, αντανakλούν την ανάγκη για παγκόσμιο συντονισμό και πολιτικοοικονομικές διευθετήσεις σε περιφερειακό, αστικό και τοπικό επίπεδο. Στο πεδίο των διευθετήσεων αυτών προκύπτουν συγκρούσεις ανάμεσα στα ξεχωριστά χωρικά επίπεδα αποδεικνύοντας ότι το κράτος αποτελεί έναν ισχυρό φορέα, που σε περιπτώσεις όμως φαίνεται ανεπαρκής μπροστά στις σύγχρονες ανάγκες του κεφαλαίου. Αυτό, ωστόσο, σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι το κράτος παύει να είναι μια απαραίτητη, για το κεφάλαιο, μορφή εξουσίας. (Harvey, 1982· Brenner, 1998· Cox, 2008)

2.3.2 Άνιση Γεωγραφική Ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο

Η άνιση ανάπτυξη αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης πολλών θεωρητικών του Μαρξισμού και όχι μόνο, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Αναφορές γίνονται πολύ νωρίτερα στο έργο του Μαρξ, με σαφείς νύξεις για μια αναπτυσσόμενη σχέση κέντρου-περιφέρειας, η οποία προβάλλει μέσα από την ένταση ανάμεσα στη συγκέντρωση και τη γεωγραφική επέκταση. Μέσα από την ανάλυσή του, κατά πολλούς, ο Μαρξ συμπεραίνει ότι η γεωγραφική επέκταση θα έχει μια νομοτελειακή πορεία σύγκλισης των επιπέδων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, ανάμεσα στις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες. (Harvey, 2001· Weeks, 1999)

Τόσο ο Lenin όσο και η Luxemburg ήρθαν αργότερα σε ρήξη με τη θέση αυτή. Η Luxemburg, η οποία όπως αναφέρουμε στο πρώτο κεφάλαιο άσκησε κριτική στο Μαρξ, αναπτύσσει τη θέση ότι δε μπορεί να υφίσταται συσσώρευση χωρίς ιμπεριαλιστικές ή αποικιακές τάσεις, δηλαδή χωρίς να υπάρχει ιδιοποίηση υπεραξίας από τον Τρίτο κόσμο, τις υπανάπτυκτες καπιταλιστικές χώρες. Από την άλλη ο Lenin, στο βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός: Ανώτατο Στάδιο του καπιταλισμού* (1916), υποστηρίζει ότι στο στάδιο του ιμπεριαλισμού, η συσσώρευση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω της εκμετάλλευσης των βιομηχανικά υπανάπτυκτων χωρών (περιφέρεια) από τις ανεπτυγμένες (κέντρο). Η περιφέρεια αποτελείται από ημι-ανεξάρτητα κράτη και αποικίες που, ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξής τους, παραμένουν σε μια κατάσταση εξάρτησης, μέσω της εκμετάλλευσης φθηνής εργασίας, εξαγωγών κεφαλαίου και διεθνούς εμπορίου. Έτσι, ο Lenin πιστεύει ότι οι ανισότητες δεν είναι δυνατό να ξεπεραστούν, στο βαθμό που ο ιμπεριαλισμός εντείνει τις εκμεταλλευτικές τάσεις. (Κουρλιούρος, 2011· Βαΐου κ.α., 2012)

Κατά τη δεκαετίες 1960-1970, παρατηρείται ότι το χάσμα ανάμεσα σε πλούσιες και φτωχές χώρες γιγαντώνεται και οι ανισότητες διευρύνονται, καθώς ολοένα και περισσότερα κράτη «ενσωματώνονται» στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Την περίοδο αυτήν αναπτύσσονται θεωρητικά ρεύματα και διεξάγονται εμπειρικές έρευνες για την άνιση καπιταλιστική ανάπτυξη, με πιο αντιπροσωπευτική τη «σχολή της εξάρτησης», η οποία αναπτύσσεται αρχικά στη Λατινική Αμερική υπό την αιγίδα της CEPAL (Comisión Económica Para América Latina), με χαρακτηριστικούς εκπροσώπους

τους Fernando Henrique Cardoso και Raúl Prebisch. Η θεωρία της εξάρτησης υποστηρίζει ότι, στο πλαίσιο του σύγχρονου διεθνούς καταμερισμού εργασίας, η οικονομική μεγέθυνση των ανεπτυγμένων χωρών προέρχεται από την εκμετάλλευση των υπανάπτυκτων, δηλαδή από την εξασφάλιση πρώτων υλών και φθηνού εργατικού δυναμικού από τις χώρες αυτές. Η διαδικασία αυτή περιγράφει ουσιαστικά τη γεωγραφική μεταφορά αξίας από την περιφέρεια προς το κέντρο. Σύμφωνα με τους Frank (1967) και Baran (1957), η *ανάπτυξη της υπανάπτυξης* είναι αναγκαίο χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής προόδου. Με άλλα λόγια, η ανισότητα ανάμεσα σε ανεπτυγμένες και υπανάπτυκτες χώρες είναι συμφέρουσα προς την πρώτη ομάδα, και γι' αυτόν τον λόγο διαιωνίζονται. Θεωρίες που διατυπώνονται την περίοδο αυτή στην ίδια κατεύθυνση είναι η θεωρία της *άνισης ανταλλαγής* (Emmanuel, 1972) και η θεωρία της *συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα* (Amin, 1976).

Ο Smith (2008) συνδέει τις παραπάνω αναλύσεις περί εκμετάλλευσης με τη γενική ιδέα του spatial fix. Η υπανάπτυξη επιβάλλεται εξωγενώς, το κέντρο απομυζά την περιφέρεια, τα ανεπτυγμένα κράτη καθυποτάσσουν τα υπανάπτυκτα, ενώ στο υποεθνικό επίπεδο οι αντιθέσεις μεταξύ των κυρίαρχων μητροπόλεων και των αναπτυσσόμενων περιφερειών γιγαντώνονται· εν ολίγοις, η ταξική εκμετάλλευση και πάλι αντανakλάται με όρους γεωγραφίας στη διεθνή σκηνή.

Οι ανισότητες, συνεπώς και οι σχέσεις εκμετάλλευσης, αναπαράγονται σε όλα τα επίπεδα. Το κεφάλαιο κινείται προς τις περιοχές όπου το ποσοστό κέρδους είναι αρκετά υψηλό – ή το υψηλότερο – οδηγώντας τις ανεπτυγμένες περιοχές σε περεταίρω ανάπτυξη και διατηρώντας τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης των υπανάπτυκτων. Όπως σημειώνει ο Harvey (2013), κατά κανόνα η οικονομική έκρηξη συγκεκριμένων περιοχών αντιστοιχεί σε οικονομική κατάρρευση άλλων περιοχών. Ιδιαίτερα σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση φυσικών πόρων και ανθρώπινου κεφαλαίου, η διαδικασία αυτή σε αρκετές περιπτώσεις επαναλαμβάνεται ως φαύλος κύκλος. Τελματώνει όταν οι ρυθμοί συσσώρευσης οδηγούν σε πτώση του ποσοστού κέρδους (βλ. κεφάλαιο 1) και σε κρίσεις υπερσυσσώρευσης, δημιουργώντας τις συνθήκες για το επόμενο spatial fix. Στη βάση αυτής της αυτό-αναπαραγόμενης διαδικασίας φαίνεται ότι ο καπιταλισμός αδυνατεί να επιλύσει τις οικονομικές, κοινωνικές και χωρικές ανισότητες. Αντίθετα, τις αναπαράγει σε όλα τα γεωγραφικά επίπεδα. Η χωροκοινωνική και γεωπολιτική θέση των περιφερειών και των κρατών επιδρά στις μελλοντικές τους δυνατότητες, ανακυκλώνοντας, πολλές φορές, τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες. (Smith, 2008· Sheppard, 2013)

Γι' αυτόν τον λόγο, σημείο συμφωνίας πολλών εκ των υπαρχόντων μαρξιστικών αναλύσεων για την άνιση ανάπτυξη, τον ιμπεριαλισμό κ.λπ. φαίνεται να είναι ότι η επιβίωση του καπιταλισμού κατά τον 20^ο αιώνα δε θα μπορούσε να εξασφαλισθεί, παρά μόνο μέσα από τους μετασχηματισμούς των χωρικών σχέσεων και την ανάδυση ειδικών γεωγραφικών δομών, όπως ακριβώς είναι το κέντρο και η περιφέρεια, ο Βορράς και ο Νότος, ο πρώτος και ο τρίτος κόσμος. Η παγκοσμιοποίηση, το επόμενο βήμα προς τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, εξυπηρέτησε τον σκοπό αυτόν. Οι

πολυεθνικές επιχειρήσεις και οι άμεσες ξένες επενδύσεις αποτελούν τέτοια παραδείγματα. Η ικανότητά τους να μετακινούν κεφάλαιο, ανθρώπους και τεχνολογία σε κάθε σημείο του χάρτη, διασφαλίζει την μεγιστοποίηση των κερδών με το μικρότερο δυνατόν κόστος – ανεξαρτήτως του βαθμού εκμετάλλευσης των ντόπιων κοινωνιών.

Στο πλαίσιο αυτό τα κράτη αναπόφευκτα ανέπτυσαν και αναπτύσσουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, σχέσεις συνεργατικές ή ανταγωνιστικές, σχηματίζοντας περιφερειακές (ταξικές) συμμαχίες. Σε επίπεδο κρατών, οι συμμαχίες αυτές συνήθως εκφράζονται μέσα από τα εθνικά ιδεώδη ή το κοινό εθνικό συμφέρον. Σε διεθνές ή παγκόσμιο επίπεδο αποκρυσταλλώνονται μέσα από κοινά οικονομικά συμφέροντα, πολιτικές συμμαχίες, κοινά οράματα και παραδόσεις. Οι συμμαχίες αυτές δεν παραμένουν σταθερές αλλά μεταβάλλονται, ενώ πολλές φορές λύονται με βίαιο τρόπο. Κάποιοι από τους παράγοντες που προωθούν την κατάργηση των συμμαχιών είναι ο ανταγωνισμός στο πεδίο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, η ταξική πάλη και η τεχνολογική πρόοδος, ωστόσο βαθύτερες επιδράσεις έχουν αδιαμφισβήτητα οι οικονομικές κρίσεις. (Harvey, 2001)

Η ανάπτυξη των διεθνών γεωπολιτικών σχέσεων βασίζεται έτσι στις πολύπλοκες ιδιαιτερότητες των κοινών και αντιπαραθετικών συμφερόντων, εκφραζόμενες μέσα από συμμαχίες ή αντιμαχίες. Μία αντίστοιχη εικόνα χαρακτηρίζει και τα κράτη της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση συστάθηκε και μετασχηματίζεται συνεχώς στη βάση περιφερειακών συμμαχιών, αντανakλώντας σε κάθε περίοδο ή περίπτωση τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα συγκεκριμένων κρατών ή περιφερειακών συμμαχιών, προς όφελος των κοινωνικών τάξεων που κάθε φορά εκπροσωπούν. Το κοινό θεσμικό πλαίσιο και πολύ περισσότερο η ζώνη του Ευρώ (για τα εμπλεκόμενα κράτη) περιπλέκουν τις σχέσεις αυτές, αφού μέσα στις ευρύτερες ομαδοποιήσεις κοινού κανονιστικού πλαισίου συνυπάρχουν περιοχές με διαφορετική ιστορία, διαφορετική θέση στον διεθνή καταμερισμό εργασίας αλλά και διαφοροποιημένα οικονομικά συμφέροντα των ηγεμονευόντων τάξεων στη σύγχρονη πραγματικότητα. Όταν σε αυτό το πλαίσιο συνυπολογισθεί και η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών, τότε αναπτύσσεται ένα ιδιόμορφο πεδίο αντιπαραθέσεων και όξυνσης των κοινωνικών και χωρικών ανισοτήτων.

Υπό αυτό το πρίσμα, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί ιδιαίτερα έναν ενδιαφέροντα χώρο ανάλυσης, ως πεδίο ανάπτυξης και αναπαραγωγής περιφερειακών ταξικών συμμαχιών και γεωγραφικών ανισοτήτων στη σύγχρονη πραγματικότητα. Το θέμα αυτό εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο όπου γίνεται προσπάθεια ανάλυσης του τρόπου με τον οποίον η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 επίδρασε στις ήδη υπάρχουσες γεωγραφικές ανισότητες, και πώς αυτές εκφράσθηκαν σε γεωπολιτικό επίπεδο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ

3 ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΙΚΑ ΚΡΑΤΗ

Στα κεφάλαια 1 και 2 προηγήθηκε μια θεωρητική διερεύνηση των στοιχείων που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική ανάπτυξη, τη γεωγραφία της αλλά και τις κρίσεις της. Όλα τα παραπάνω προσδίδουν το εννοιολογικό πλαίσιο και το μεθοδολογικό υπόβαθρο για την μελέτη της γεωγραφίας των καπιταλιστικών κρίσεων κατά περίπτωση. Στο εν λόγω κεφάλαιο προσεγγίζεται η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση της περιόδου 2007-2008, και οι τρόποι μέσω των οποίων αυτή ανέδειξε τα προβλήματα της πραγματικής οικονομίας παγκοσμίως, οδηγώντας στην οικονομική κρίση όπως βιώνεται σήμερα από ένα μεγάλο κομμάτι του παγκοσμίου πληθυσμού. Στη συνέχεια διερευνάται η πολυδιάστατη έκφραση της κρίσης στην Ευρώπη και στην Ευρωζώνη, λαμβάνοντας υπόψιν τις δομικές αντιφάσεις, ανισότητες και αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν τη γεωγραφία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στη βάση της ανάλυσης αυτής, στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου γίνεται ανάλυση των εκφάνσεων και των βασικών χαρακτηριστικών που έχει αναπτύξει η οικονομική κρίση σε επιλεγμένα κράτη – μελέτες περίπτωσης, συνυπολογίζοντας την πρόσφατη κοινωνικοοικονομική και πολιτική ιστορία των κρατών αυτών. Τα υπό μελέτη κράτη είναι αφενός οι δύο μεγάλες οικονομίες και γεωπολιτικές δυνάμεις του ευρωπαϊκού καπιταλιστικού Βορρά: η Γερμανία και η Γαλλία, και αφετέρου τα πολυσυζητημένα κράτη του ευρωπαϊκού Νότου: η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία και η Πορτογαλία.

3.1 ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΡΙΣΗ 2007-2008: ΑΙΤΙΑ, ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Το 2007 υπήρξε έτος-σταθμός για την παγκόσμια οικονομία. Ήταν το έτος κατά το οποίο το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο των ΗΠΑ κατέρρευσε, συμπαρασύροντας την επόμενη μέρα όχι μόνο την πραγματική οικονομία των ΗΠΑ, αλλά και τις εθνικές οικονομίες πολλών άλλων κρατών παγκοσμίως. Τα γεγονότα που λειτούργησαν ως πυροκροτητής για την κατάρρευση αυτή δεν αμφισβητούνται, δεν ισχύει το ίδιο, όμως, για την ερμηνεία των βαθύτερων αιτιών της σύγχρονης αυτής κρίσης.

Στην παρούσα ενότητα θα υποστηρίξουμε ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση έχει τις ρίζες της στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, ενώ συνδέεται άρρηκτα με την προηγούμενη μεγάλη διεθνή κρίση της δεκαετίας 1970. Θα διερευνηθεί ο ρόλος του πλασματικού κεφαλαίου, της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, οι οποίες αποτέλεσαν τη στρατηγική απάντηση των κρατικών εξουσιών στην προηγούμενη κρίση. Τέλος, θα διερευνηθεί η διεθνής διάσταση του φαινομένου, δηλαδή οι λόγοι και ο τρόπος με τον οποίον η κατάρρευση της οικονομίας των ΗΠΑ συμπαρέσυρε μια σειρά οικονομιών παγκοσμίως.

3.1.1 Από την παγκόσμια αναιμική ανάπτυξη στην παγκόσμια κρίση

Σε μια διερεύνηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας για την τρέχουσα οικονομική κρίση, κανείς θα αναγνωρίσει αφενός την κοινή παραδοχή ότι πυροκροτητής της υπήρξε η λεγόμενη «φούσκα» των ακινήτων στις ΗΠΑ, αφετέρου τις διαφορετικές ερμηνείες σε σχέση με τα βαθύτερα αίτια που οδήγησαν σε αυτήν την κρίση και της απέδωσαν το βάθος και τον διεθνή χαρακτήρα που σήμερα έχει. Οι κυρίαρχες αφηγήσεις των νεοκλασικών οικονομολόγων και των κρατικών κυβερνήσεων προσεγγίζουν τα αίτια της αναδεικνύοντας παράγοντες όπως είναι η ανθρώπινη φύση για εξουσία και απληστία, η αποτυχία του τραπεζικού συστήματος και των θεσμών, οι ανεπάρκειες των ακολουθούμενων πολιτικών, ή ακόμη και ο πολιτισμικός παράγοντας (π.χ. πρόβλημα του αγγλοσαξονικού μοντέλου, πρόβλημα της ελληνικής νοοτροπίας κ.ο.κ.). Πιθανά κάποια από αυτά τα επιχειρήματα να έχουν μερική ισχύ, αφού βρίσκουν έδαφος σε πραγματικά γεγονότα και καταστάσεις. Παραμένει αδιαμφισβήτητο, ωστόσο, ότι κανένα αυτά δε μπορεί να επεξηγήσει εξολοκλήρου την σημερινή κατάσταση στην οποία βρίσκεται η οικονομία διεθνώς, αλλά πολύ περισσότερο τον κοινό παρονομαστή της σύγχρονης κρίσης με τις προηγούμενες. (Harvey, 2011b)

Με βάση τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα των μαρξιστικών αναλύσεων, μπορούμε να πούμε ότι η τρέχουσα κρίση δεν αποτελεί κρίση υποκατανάλωσης ή έλλειψης ενεργού ζήτησης. Επίσης δεν αποτελεί κρίση συμπίεσης των κερδών εξαιτίας των μισθολογικών αυξήσεων, αφού γνωρίζουμε ότι η προηγούμενη περίοδος χαρακτηρίστηκε από τρομακτικές συμπίεσεις στους μισθούς των εργαζομένων διεθνώς. Κομβικό ζήτημα για το σύνολο της βιβλιογραφίας αποτελεί το κατά πόσον πρόκειται για μια χρηματοπιστωτική κρίση – που μάλιστα οφείλεται στη δυσανάλογη ανάπτυξη και τον υπερτροφισμό του χρηματοπιστωτικού τομέα, αν πρόκειται δηλαδή για μια κρίση «χρηματιστικοποίησης». Δύο κύρια ερωτήματα που προκύπτουν είναι το κατά πόσον η κρίση της «φούσκας» των ακινήτων ήταν το αίτιο ή απλά ο πυροδότης μιας πιο σύνθετης κρίσης, καθώς και το αν πρόκειται για μια κρίση του νεοφιλελευθερισμού, του σύγχρονου μοντέλου ανάπτυξης. (Λιοδάκης, 2015)

Σε μια προσπάθεια μαρξιστικής προσέγγισης του φαινομένου, θα πρέπει εν πρώτοις να αναδείξουμε κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής κρίσης. Αρχικά, πρόκειται για δομική κρίση που μπορεί να συγκριθεί σε βάθος και σε διάρκεια μόνο με την ύφεση που προκάλεσε το κραχ του 1929. Επιπλέον, αναπτύχθηκε με επίκεντρο τα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη του κέντρου, αφήνοντας αρχικά σχεδόν αλώβητα περιφερειακά κράτη όπως π.χ. το Χονγκ Κονγκ, την Αργεντινή κ.λπ. Παρόλα αυτά ενέχει τάσεις διεθνοποίησης, γεγονός που για κάποιους συνδέεται με τις αλλαγές που συντελέστηκαν τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες προς την κατεύθυνση της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης. Τέλος, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, έχει στο επίκεντρό της το χρηματοπιστωτικό σύστημα και τομείς/φορείς που συμπλέκονται άμεσα με αυτό, δηλαδή τις επενδυτικές τράπεζες, τις ασφαλιστικές εταιρείες κ.ο.κ., παράγοντες ζωτικής σημασίας για την επιβίωση του καπιταλιστικού συστήματος, ιδιαίτερα από την

επόμενη ημέρα της κρίσης του 1973. Το γεγονός αυτό, εντούτοις, δεν σημαίνει ότι πρόκειται απλώς για μια χρηματοπιστωτική κρίση, ότι δηλαδή δεν αποτελεί κρίση της πραγματικής οικονομίας. Αντιθέτως, η κρίση έχει τις ρίζες της στην παραγωγή και αγγίζει ολόκληρη την παραγωγική σφαίρα, καθώς και τις εθνικές οικονομίες.

Η σύγχρονη δομική κρίση έχει τις ρίζες της στην κρίση της δεκαετίας 1970 και στις διεθνείς ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα με σκοπό την υπέρβασή της, αναδεικνύοντας ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης. Το επιχείρημα της εργασίας είναι ότι η τρέχουσα κρίση προέρχεται από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους¹⁴, η οποία έκανε την εμφάνισή της στα τέλη της δεκαετίας του 1960 οδηγώντας στην κρίση υπερσυσσώρευσης του 1973, και η οποία επί της ουσίας δεν ανέκαμψε ποτέ παρά τις διακυμάνσεις, επαναφέροντας το κρισιακό φαινόμενο του 2007-2008 που διαρκεί μέχρι και σήμερα. Πρόκειται με λίγα λόγια για μια ετεροχρονισμένη εμφάνιση της κρίσης του 1970, καθώς οι προσπάθειες για οικονομική ανάκαμψη παγκοσμίως μέσω των νεοφιλελεύθερων πολιτικών δεν επέλυσαν, αλλά αντίθετα διόγκωσαν το πρόβλημα. (Maniatis, 2012· Λιοδάκης, 2015· Χάρβεϊ, 2011)

¹⁴Για αναλυτικές οικονομικές προσεγγίσεις για τη συσχέτιση της τρέχουσας κρίσης με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, βλ.: Kliman, A. (2011) *The failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession*, Pluto Press, Roberts, M. (2009) *The Great Recession, Profit Cycles, Economic Crisis: a Marxist View*, London: Lulu Press και Roberts, M. (2016) *The Long Depression: How it Happened, Why it Happened and What Happens Next*, Chicago: Haymarket Books. Για μια ευρύτερη μαρξιστική συζήτηση σχετικά με τον χαρακτήρα της τρέχουσας κρίσης, βλ.: Subasat, T. (επ.) (2016) *The Great Financial Meltdown: Systemic, Conjectural or Policy Created?*, New Directions in Modern Economics Series, UK: Edward Elgar Publishing

Διάγραμμα 3.1: Εξέλιξη του ποσοστού κέρδους στις προηγμένες καπιταλιστικές οικονομίες (%), 1950-2010

Πηγή: Roberts, 2016: 60¹⁵

Για την ανάσχεση της κρίσης του 1973, σύμφωνα με τον Παπακωνσταντίνου (2010), χαράσσεται γύρω στο 1980 ένα νέο σχέδιο παραγωγικής, οικονομικής και πολιτικής ανασυγκρότησης, το οποίο περιλαμβάνει το τρίπτυχο νεοφιλελευθερισμός, χρηματοποίηση (ή χρηματιστικοποίηση) και παγκοσμιοποίηση. Σε αυτό το τρίπτυχο θα πρέπει να προστεθεί κι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας, το καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης.

Η κρίση του 1973 σήμανε το τέλος της μεταπολεμικής «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της περιόδου που χαρακτηρίστηκε από ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, από σχετικά βελτιωμένους εργασιακούς και μισθολογικούς όρους, από την ανάπτυξη του κεϋνσιανού κράτους ρύθμισης και πρόνοιας, αλλά και από μία ευρεία κοινωνική σταθερότητα. Το απερχόμενο κεϋνσιανό μοντέλο ανάπτυξης αντικαθίσταται από τη μονεταριστική αντίληψη και το νεοφιλελεύθερο δόγμα των Friedrich Hayek, Milton Friedman και της οικονομικής Σχολής του Σικάγο, βασισμένο στις τρεις βασικές αρχές της απορρύθμισης, των αποκρατικοποιήσεων/ιδιωτικοποιήσεων και της μείωσης των κοινωνικών δαπανών. Οι βασικές αυτές αρχές συνοδεύονται από ένα πλήθος επιμέρους υπό υλοποίηση

¹⁵ Το ποσοστό του κέρδους χρησιμοποιείται ως εργαλείο κατά κύριο λόγο στη μαρξιστική ανάλυση, επομένως δεν υπάρχουν επεξεργασμένα στοιχεία επίσημων πηγών-οργανισμών για τη χρήση του. Για μια ανάλυση επί του τρόπου υπολογισμού του ποσοστού κέρδους, βλ. Roberts, M. (2009) *The Great Recession, profit cycles, economic crisis: A Marxist view*, London: Lulu Press (σελ. 305-310)

προτάσεων: θέσπιση ενιαίας φορολογικής κλίμακας για όλα τα εισοδήματα, απελευθέρωση των περιορισμών στο εμπόριο, καθορισμό των τιμών και των μισθών από τις ίδιες τις αγορές, ιδιωτικοποίηση της παιδείας, της υγείας και των εθνικών πάρκων, ακόμη και των δημοσίων έργων. (Klein, 2007· Harvey, 2005)

Στην πράξη, η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού επέφερε σε διεθνή κλίμακα ιδιωτικοποιήσεις, αποδόμηση του κοινωνικού κράτους και κατάργηση των συνταγματικών κατοχυρώσεων, απελευθέρωση των αγορών, μείωση φορολογίας για τις υψηλές εισοδηματικές τάξεις και σε πολλές περιπτώσεις θέσπιση ενιαίας κλίμακας φορολόγησης για όλες τις τάξεις, αμφισβήτηση συλλογικών κατακτήσεων όπως είναι η οκτάωρη εργασία, η εβδομαδιαία αργία, οι συλλογικές συμβάσεις και το δικαίωμα στην απεργία, ευέλικτες μορφές απασχόλησης, μειώσεις μισθών και απολύσεις, μαζική ανεργία και γενικευμένη λιτότητα.

Στην ίδια κατεύθυνση, κατά την μετακεϋνσιανή περίοδο καταγράφονται μετασχηματισμοί στο πεδίο της εργασίας και της κατανάλωσης. Γίνεται υπέρβαση του μεταπολεμικού φορντικού μοντέλου ανάπτυξης, το οποίο δεν έφερε την επανάσταση μόνο στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής, αλλά δημιούργησε ένα νέο πεδίο κερδοφορίας, μέσα από τη μαζική παραγωγή και κατανάλωση, και μέσα από τις μεταλλαγές των εργασιακών σχέσεων. Η πτώση των ρυθμών κερδοφορίας, από το 1960 και ύστερα, έδειξε τα όρια του συγκεκριμένου μοντέλου, ανοίγοντας το δρόμο για ένα νέο μοντέλο και καθεστώς συσσώρευσης, την *ευέλικτη συσσώρευση*. Σύμφωνα με τον Harvey (2007: 206), η ευέλικτη συσσώρευση *«στηρίζεται στην ευελιξία σε σχέση με τις εργασιακές διαδικασίες, τις αγορές εργασίας, τα προϊόντα και τα πρότυπα κατανάλωσης. Χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση εντελώς νέων τομέων παραγωγής, νέων τρόπων παροχής χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, νέων αγορών και πάνω απ' όλα πολύ αυξημένων ρυθμών εμπορικού, τεχνολογικού και οργανωτικού νεοτερισμού»*.

Στη βάση του νέου καθεστώτος συσσώρευσης τίθεται ένα νέο πρότυπο άνισης ανάπτυξης, όχι μόνο ανάμεσα στους παραγωγικούς τομείς, αλλά και ανάμεσα στις γεωγραφικές ενότητες. Τα ανεπτυγμένα κράτη του παγκοσμίου ανεπτυγμένου κέντρου αποβιομηχανοποιούνται, ενώ εκεί δίνεται έδαφος στην ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, με έμφαση στις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Στο πεδίο της βιομηχανικής οργάνωσης επανεμφανίζονται μικρές επιχειρήσεις οι οποίες εξυπηρετούν τις μεγάλες βιομηχανίες μέσω οργανωμένων υπεργολαβιών, προωθώντας σε πολλές περιπτώσεις την παραοικονομία ή συνθήκες μαύρης και άτυπης ελαστικής εργασίας. Παράλληλα, οι υπανάπτυκτες χώρες της περιφέρειας μπαίνουν σε τροχιά εκβιομηχάνισης, λειτουργώντας όχι μόνο ως φορολογικοί παράδεισοι, αλλά και ως πηγές φθηνού ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού.

Σε παγκόσμιο επίπεδο εμφανίζεται υπό τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία ένα νέο κύμα παγκοσμιοποίησης, ολοκληρώνοντας επί της ουσίας το ήδη διαμορφωμένο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Διαμορφώνεται ένας νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας, βασικοί άξονες του οποίου είναι η μετάβαση από κλειστές σε ανοικτές οικονομίες, η ραγδαία ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων, η αύξηση των ροών

επενδύσεων από χώρες του κέντρου προς την περιφέρεια (κυρίως μέσω των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων) και το επακόλουθο μοτίβο αποβιομηχάνισης-εκβιομηχάνισης για τα κράτη του κέντρου και της περιφέρειας αντίστοιχα. Τίθεται, με τα λόγια του Harvey (2006), σε λειτουργία για ακόμη μια φορά το spatial fix (βλ. κεφάλαιο 2), η εύρεση νέων πεδίων κεφαλαιακής συσσώρευσης. Σημειώνεται υπέρβαση των εθνικών ορίων, απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου – γεγονός στο οποίο συνετέλεσε και η ίδρυση του Παγκοσμίου Οργανισμού Εμπορίου (1995), κατάργηση των περιορισμών στις διεθνείς ροές κεφαλαίου – παραγωγικού και χρηματιστικού, ενώ παράλληλα ενισχύεται ο ρόλος των διεθνών συμμαχιών όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ευρωζώνη. (Αντωνοπούλου, 2004· Παπακωνσταντίνου, 2010· Κουρλιούρος, 2004)

Ένα ακόμη καθοριστικό στοιχείο που ισχυροποιεί το νέο καθεστώς συσσώρευσης είναι η λεγόμενη τρίτη τεχνολογική επανάσταση στους τομείς της πληροφορικής και της αυτοματοποίησης. Η επανάσταση δεν οδήγησε μόνο στην παραγωγή καινοτόμων προϊόντων προς κατανάλωση, αλλά και στην αυτοματοποίηση των διαδικασιών στο φάσμα της παραγωγής και των υπηρεσιών. Ο κοινωνικός αντίκτυπος της διαδικασίας αυτής ήταν ολέθριος, καθώς είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση θέσεων εργασίας στους προϋπάρχοντες, αλλά και στους νέους κλάδους. Οι απολύσεις και οι συμπίεσεις μισθών προς τα κάτω αποτέλεσαν το κοινωνικό κόστος της προσπάθειας εκτόνωσης της κρίσης υπερσυσσώρευσης και αύξησης του ποσοστού κέρδους, χωρίς ωστόσο την αναμενόμενη επιτυχία. (Παπακωνσταντίνου, 2010)

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες διαμόρφωσαν, κατά τις δεκαετίες 1980-1990 το πλαίσιο οικονομικής ανάπτυξης στις σφαίρες της παραγωγής και της κατανάλωσης, με την παράλληλη ανάδειξη ενός νέου προτύπου κοινωνικής κουλτούρας. Σκοπός ήταν η αντιστροφή της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και η αντιμετώπιση της κρίσης υπερσυσσώρευσης η οποία είχε παγκόσμιο χαρακτήρα, μέσα από τις νέες μεθόδους απόσπασης υπεραξίας. Υπό τη σκέπη της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας σημειώνονται «επαναστάσεις» στην τεχνολογία, στο καθεστώς συσσώρευσης, στη λειτουργία και την απελευθέρωση των αγορών, στα αστικά συντάγματα, στα εθνικά οικονομικά σύνορα κ.λπ. Αμφισβητούνται με βίαιο τρόπο τα εργατικά και κοινωνικά δικαιώματα, η απασχόληση, οι μισθοί, οι εργασιακές συνθήκες. Επιτυγχάνεται με αυτόν τον τρόπο μια σχετική αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, που όμως δεν επαρκεί για να ξεπεραστεί ουσιαστικά η κρίση. Η δεύτερη συνθήκη, ικανή να συμβάλλει στον σκοπό αυτόν ήταν η καταστροφή ή απαξίωση μέρους του αποθέματος του παγίου κεφαλαίου, που σύμφωνα με τον Μανιάτη (2012) ήταν αδύνατο να ικανοποιηθεί.

Οι τεχνικές αυτές κατάφεραν να επιφέρουν μερική μόνο ανάσχεση της πτωτικής πορείας του ποσοστού κέρδους, κυρίως μέσα από την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Έτσι, η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε συνολικά από μειωμένα ποσοστά κέρδους, χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας, συμπιεσμένους μισθούς, υψηλά ποσοστά ανεργίας, και τελικά οικονομική στασιμότητα.

Οι ανεπάρκειες των παραπάνω μεθόδων και πολιτικών έθεσαν με επιτακτικό τρόπο την ανάγκη για στροφή προς εναλλακτικούς τρόπους κερδοφορίας, που δεν ήταν

άλλες από τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Η πτώση του ποσοστού κέρδους εξαιτίας των ανεπαρειών στην παραγωγή, προωθεί τη λογική της κερδοσκοπίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Roberts (2016), ένας τεχνητός προσωρινός πληθωρισμός των κερδών σε μη παραγωγικούς τομείς, όπως είναι το χρηματοπιστωτικό σύστημα, υποβοηθά την οικονομία και καλύπτει τα κενά που δημιουργεί η πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους στους παραγωγικούς κλάδους.

Η ιδιαιτερότητα της χρηματοπιστωτικής σφαίρας έγκειται στο γεγονός ότι υπάρχει η δυνατότητα παραγωγής υψηλών κερδών, ακόμα και όταν η πραγματική συσσώρευση αντιμετωπίζει προβλήματα. Έτσι, στο πλαίσιο της μονεταριστικής πολιτικής συντελείται μια μαζική μετατόπιση κεφαλαίων από την παραγωγική στην χρηματοπιστωτική σφαίρα, που σαν σκοπό έχει την απορρόφηση του πλεονάζοντος κεφαλαίου. Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα καταγράφηκαν συμφωνίες ιστορικής σημασίας, με σημαντικότερες την κατάργηση των περιορισμών στις διεθνείς χρηματοπιστωτικές ροές, την κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods, τη νομισματική επέκταση και τις ρυθμίσεις αύξησης της δυνατότητας δανεισμού (easy credit). Η μετατόπιση των κεφαλαίων, σε συνδυασμό με την άρση των περιοριστικών ρυθμίσεων για τις χρηματοπιστωτικές αγορές, επέφεραν σημαντική αύξηση του ειδικού βάρους του χρηματιστηριακού κεφαλαίου στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. (Χάρβεϊ, 2011· Παπακωνσταντίνου, 2010· Maniatis, 2012)

Οι ευνοϊκές για τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες πολιτικές ενισχύθηκαν κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας 1990, καθώς οι οικονομικές επιδόσεις των προηγούμενων χαρακτηρίστηκαν ως απογοητευτικές. Το ποσοστό κέρδους όμως παρουσίασε ξανά πτωτική πορεία μετά το 1997, με συνέπεια τη δημιουργία της χρηματιστηριακής «φούσκας» του διαδικτύου (dot.com bubble) το 2000-2001, που οφειλόταν στην διόγκωση του πλασματικού κεφαλαίου και την προσωρινή αυτονόμησή του από το πραγματικό κεφάλαιο. Η ίδια διαδικασία οδήγησε, όπως θα δούμε και παρακάτω, στην «φούσκα» των ακινήτων του 2007-2008.

Ο ολοένα και αυξανόμενος ρόλος του χρηματοπιστωτικού τομέα στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων κλήθηκε να καλύψει το κενό της χαμηλής κερδοφορίας και των χαμηλών επενδύσεων. Οι χρηματοπιστωτικές φούσκες κατάφεραν να ωφελήσουν βραχυπρόθεσμα τις αγορές, αφού επέδρασαν θετικά στην καταναλωτική ζήτηση. Η τελευταία, όμως, μειώθηκε δραματικά για άλλη μια φορά όταν το σύστημα κατέρρευσε, μειώνοντας ραγδαία τη συνολική κερδοφορία του κεφαλαίου και καταδεικνύοντας ότι οι θεμελιώδεις αιτίες για το πρόβλημα της χαμηλής κερδοφορίας δεν αντιμετωπίστηκαν επαρκώς από το 1970 και ύστερα. **Με αυτήν την έννοια, η κρίση του 2007-2008 ήταν η κορύφωση της καθοδικής πορείας των οικονομικών επιδόσεων του κεφαλαίου των τελευταίων δεκαετιών, παρά τις παροδικές μικρές ανακάμψεις.** (Maniatis, 2012· Roberts, 2016)

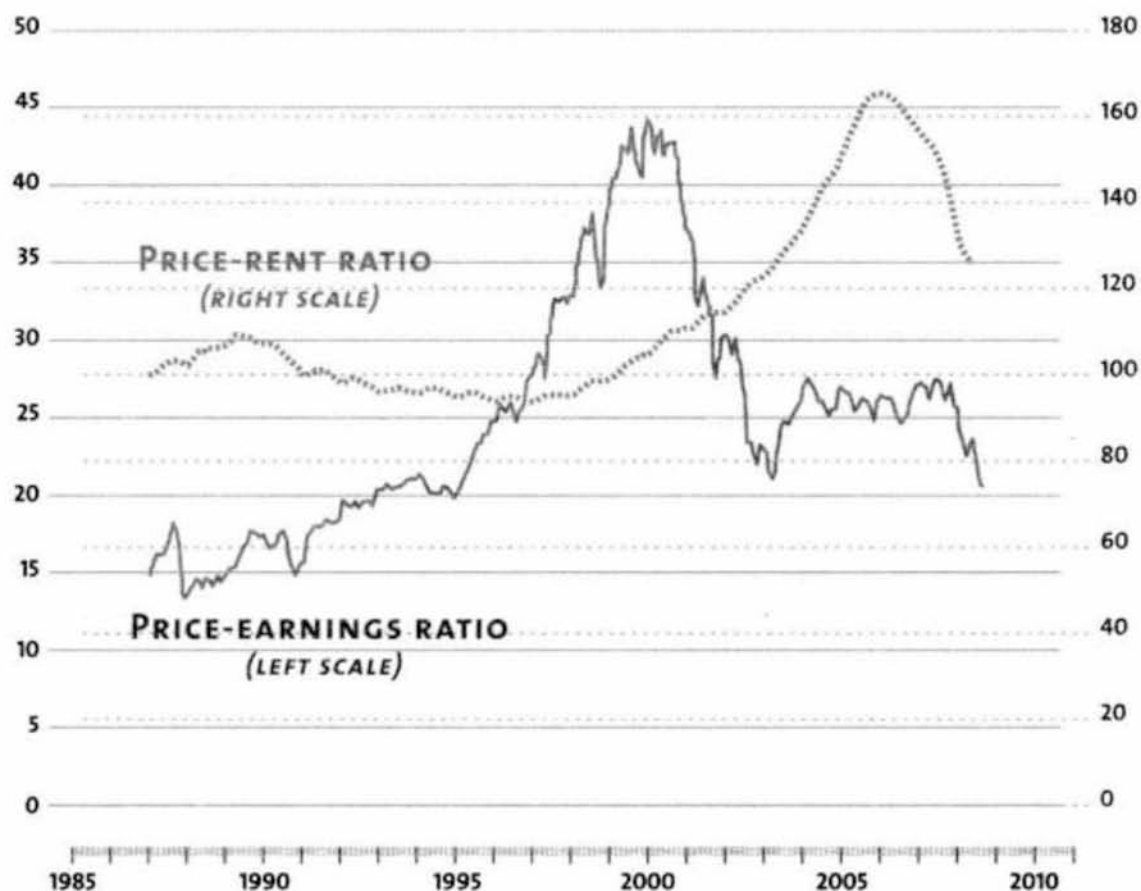
3.1.2 Το χρονικό της κρίσης του 2007-2008 και ο διεθνής χαρακτήρας της

Για την καλύτερη κατανόηση του ευρύτερου οικονομικού και πολιτικού κλίματος εντός του οποίου αναπτύχθηκε η χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008, ακολουθεί μια συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων της περιόδου που προηγήθηκε αυτής.

Το πρώτο μεγάλο «παιχνίδι κέρδους» στις χρηματοπιστωτικές αγορές έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1990, όταν ο κλάδος της τεχνολογίας και της πληροφορικής παρουσίαζε πολύ μεγάλη άνθηση. Το γεγονός αυτό, καθώς και η πεποίθηση ότι δεν ήταν πιθανή μία ακόμη μεγάλη ύφεση, οδήγησε στην αισιοδοξία για διαρκώς αυξανόμενα κέρδη μέσα από την αγορά μετοχών των συμπλεκόμενων εταιριών. Η επένδυση σε αγορές μετοχών θεωρήθηκε, την περίοδο εκείνη, ένας εύκολος και σχετικά ασφαλής τρόπος εξαγωγής κέρδους. Με αυτόν τον τρόπο η «φούσκα» του διαδικτύου (dot.com bubble) διογκώθηκε με κορύφωση το καλοκαίρι του 2000. Ακολούθησε η πτώση της αξίας των μετοχών, ώστε το 2002 οι τελευταίες να έχουν χάσει το 40% της αξίας τους, οδηγώντας την αμερικανική οικονομία σε ύφεση. (Κρούγκμαν, 2009)

Μέσα σε λίγα χρόνια το ιδιωτικό χρέος αυξήθηκε σημαντικά, ενώ υπήρξε επιδείνωση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Έτσι, η κατάρρευση της «φούσκας» την άνοιξη του 2000 έφερε την οικονομία των ΗΠΑ στο χείλος της ύφεσης. Το 2001 η οικονομία έδειξε σημάδια καθοδικής πορείας με την ανεργία να αυξάνεται σημαντικά, ωστόσο η βαθιά ύφεση απεφεύχθη, εξαιτίας μιας σειράς μέτρων της αμερικάνικης κυβέρνησης που στόχευε αφενός σε μια επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, και αφετέρου στη ραγδαία μείωση των επιτοκίων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η «διάσωση» (αν και με σημαντικό κοινωνικό κόστος π.χ. για την ανεργία των επόμενων ετών) της αμερικάνικης οικονομίας ήταν στην πραγματικότητα βραχύπνοη, αφού: 1. Δεν είχε επιλυθεί το βαθύτερο πρόβλημα του χαμηλού ποσοστού κέρδους στο σύνολο της οικονομίας και 2. Τα εξαιρετικά χαμηλά επιτόκια σήμαιναν υπερβάλλουσα ρευστότητα στην οικονομία, που τελικά όντως οδήγησε στην ανεξέλεγκτη συμπεριφορά των χρηματοπιστωτικών αγορών.

Η αυγή της νέας χιλιετίας ήρθε με όρους ευνοϊκότερους για το χρηματιστηριακό κεφάλαιο, παρά τις ατυχείς συνθήκες που προέκυψαν τα δύο πρώτα έτη. Οι τιμές των επιτοκίων ήταν οι χαμηλότερες των τελευταίων ετών, ενώ κατά τα προηγούμενα χρόνια είχαν ψηφισθεί μια σειρά μέτρων που έδιναν μεγαλύτερη ελευθερία στη λειτουργία των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Αποκορύφωμα της διαδικασίας αυτής ήταν η ψήφιση του νόμου Gramm-Leach-Bliley, το 1999, ο οποίος μέσα σ' άλλα κατήργησε τη διάκριση και τους φραγμούς ανάμεσα στις εμπορικές και τις επενδυτικές τράπεζες, τα ασφαλιστικά και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. **Το πλαίσιο αυτό δημιούργησε τις ευνοϊκές συνθήκες για την αλόγιστη επέκταση του πλασματικού χρηματικού κεφαλαίου** που οδήγησε στη «φούσκα» των ακινήτων και, τελικά, στην κρίση των ενυπόθηκων δανείων χαμηλής πιστοληπτικής διαβάθμισης.

Διάγραμμα 3.2: «Φούσκα» των μετοχών και «Φούσκα» των ακινήτων

Πηγή: Κρούγκμαν, 2009: 154

Ήδη πριν από το 2000 – αλλά ιδιαίτερα μετά – η αναλογία τιμής-ενοικίου αυξήθηκε κατακόρυφα, μέχρι το 2005-2006 (διάγραμμα 3.2). Η αύξηση αυτή οφείλεται σε συνδυασμό παραγόντων, όπως είναι τα μειωμένα επιτόκια, η μαζική χορήγηση δανείων από μέρους των τραπεζών χωρίς να λαμβάνονται τα αναγκαία μέτρα διαχείρισης κινδύνων, η χρησιμοποίηση καινοτόμων «εργαλείων» όπως η πώληση των δανείων σε επενδυτές και οι Τίτλοι Εγγυημένων Δανειακών Υποχρεώσεων (CDO), η ώθηση από μέρους της κυβερνητικής εξουσίας για την εκπλήρωση του «αμερικάνικου ονείρου», και, τέλος, η διαρκώς αυξανόμενη τιμή των ακινήτων για μια σειρά ετών.

Από το 2005 τα επιτόκια αυξήθηκαν, κι έτσι από το 2006 και ύστερα οι τιμές στον στεγαστικό τομέα άρχισαν να έχουν καθοδική πορεία, αφού σύντομα εμφανίσθηκε η αδυναμία αποπληρωμής των δανείων με μαζικούς όρους. Οι κατασχέσεις των υποθηκευμένων κατοικιών δεν επαρκούσαν για την εξυπηρέτηση των δανείων, καθώς η τιμή των ακινήτων είχε ήδη μειωθεί σημαντικά. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, η κατάρρευση της αγοράς ακινήτων επέφερε τη χρεοκοπία πολλών τραπεζών μειώνοντας την εμπιστοσύνη στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Σε αυτό το σημείο ήταν που η κρίση της πραγματικής οικονομίας επανεμφανίσθηκε με τον περιορισμό των δραστηριοτήτων σε κλάδους συσχετιζόμενους με την αγορά ακινήτων, που αργότερα εξαπλώθηκε, αυξάνοντας ακόμη περισσότερο τα ποσοστά ανεργίας σε εθνικό επίπεδο.

Η χρηματοπιστωτική κρίση λειτούργησε καθοριστικά για την γενίκευση και επιδείνωση της υποβόσκουσας κρίσης, για την ανάδειξη των υφερπουσών αντιφάσεων του παραγωγικού κεφαλαίου.

Με μια ισχνή οικονομική ανάκαμψη τα τελευταία χρόνια, ο κοινωνικός αντίκτυπος της κρίσης στις ΗΠΑ ήταν πολυδιάστατος και εξαιρετικά δυσμενής. Οδήγησε σε διόγκωση της ανεργίας, σε μαζικές εξώσεις, σε μισθολογικές μειώσεις και στην επακόλουθη μείωση της αγοραστικής/καταναλωτικής ικανότητας. Από το 2009 η ανεργία μειώνεται με χαμηλούς ρυθμούς, ενώ ο μέσος εβδομαδιαίος μισθός συνέχισε να μειώνεται, τουλάχιστον μέχρι το 2016. Έτσι οι ανισότητες έχουν αυξηθεί ακόμη περισσότερο, καθώς το μέσο εισόδημα έχει αυξηθεί κατά 6% για το πλουσιότερο 20%, και κατά 8% για το πλουσιότερο 5%. Οι επιδράσεις της κρίσης είναι ακόμη ορατές και κοινωνικά επικίνδυνες. (Roberts, 2016)

Σύντομα η χρηματοπιστωτική κρίση των ΗΠΑ μετετράπη σε διεθνή, επηρεάζοντας κατά κύριο λόγο τις οικονομίες των κρατών της Ευρώπης και της Ιαπωνίας. Σημείο καμ্পής για τη «διεθνοποίηση» της κρίσης των ΗΠΑ θεωρείται η κατάρρευση της επενδυτικής τράπεζας Lehman Brothers, το Σεπτέμβριο του 2008. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταχύτητα με την οποία η κρίση υπερέβη τα εθνικά σύνορα των ΗΠΑ, μετατρέπόμενη αρχικά σε κρίση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος. Η έκβαση αυτή μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενη, δεδομένων των συνθηκών παγκοσμιοποίησης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου, αλλά και ειδικότερα του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Οι νέες τεχνολογίες έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο, αφού οδήγησαν στην δυνατότητα ακολουθίας των γεγονότων σε πραγματικό χρόνο, ενοποιώντας ουσιαστικά κάποιες μορφές κεφαλαίου σε παγκόσμιο επίπεδο.

Τα οικονομικά επίκεντρα σχεδιασμού και χάραξης των στρατηγικών των προηγούμενων ετών ήταν η οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία, γι' αυτό και μαζί με την Ιρλανδία και την Ισπανία – τα κράτη όπου προωθήθηκε η «φούσκα» των ακινήτων – αποτέλεσαν τις οικονομίες οι οποίες χτυπήθηκαν πρώτες από την κατάρρευση. Οι επιπτώσεις, ωστόσο, διέφεραν από κράτος σε κράτος, **αναλόγως με το βαθμό στον οποίον επιχειρήθηκαν παρόμοιες πρακτικές επενδύσεων υψηλού ρίσκου**, και όχι μόνο. Άλλοι παράγοντες κινδύνου για τις εθνικές οικονομίες ήταν ο βαθμός επένδυσης τραπεζών και άλλων οργανισμών στα τοξικά ομόλογα των ΗΠΑ, η πιθανή εξάρτηση κρατικών θεσμών και άλλων οργανισμών από ανοικτά πιστωτικά όρια για την κάλυψη των χρεών τους, ο βαθμός επίδρασης της φθίνουσας ενεργού ζήτησης στις ΗΠΑ και αλλού στις εξαγωγικές οικονομίες, η απρόβλεπτη εξέλιξη των τιμών σε πρώτες ύλες και, τέλος, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε οικονομίας στο επίπεδο της παραγωγής και της κοινωνικής πρόνοιας.

Για τους παραπάνω λόγους **η κρίση επέδρασε διαφορετικά σε κάθε χώρα**, πρωτογενώς και δευτερογενώς. Σε πρωτογενές επίπεδο, η Ισλανδία έχασε μέσα σε λίγες εβδομάδες σχεδόν όλα τα περιουσιακά της στοιχεία, καθώς το προηγούμενο διάστημα είχε συμμετάσχει ενεργά στο «παιχνίδι» των τραπεζικών και των

χρηματοπιστωτικών αγορών. Πρόσφατα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κράτη της Ανατολικής Ευρώπης όπως η Λετονία, έφθασαν στα όρια της χρεοκοπίας, καθώς είχαν δανειστεί «τοξικά» χρήματα. Όπως στις ΗΠΑ έτσι και στην Ευρώπη, τα κράτη ανέλαβαν την ευθύνη διάσωσης των τραπεζών εξοφλώντας γι' αυτές χρέη δισεκατομμυρίων. Από την άλλη, κράτη τα οποία δε συμμετείχαν με τον ίδιο τρόπο στην παγκόσμια οικονομία, όπως η Κίνα και η Ινδία, φάνηκαν να είναι περισσότερο προφυλαγμένες από τα άμεσα αποτελέσματα της χρηματοπιστωτικής κρίσης, επηρεαζόμενες τελικά κυρίως από την κατάρρευση των εξαγωγικών αγορών.

Σε επίπεδο δευτερογενών συνεπειών της κρίσης, ήταν πολύ περισσότερες οι χώρες οι οποίες είδαν τις οικονομίες τους να καταρρέουν. Κράτη της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ασίας, τα οποία είχαν στενούς δεσμούς με την εξαγωγική αγορά των ΗΠΑ, αργά ή γρήγορα αντιμετώπισαν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες, τόσο σε επίπεδο πραγματικής οικονομίας όσο και στις χρηματιστηριακές τους αγορές. Κράτη των οποίων οι οικονομίες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από εμβάσματα οικονομικών μεταναστών, όπως η Αϊτή, το Μεξικό και ο Ισημερινός, είχαν σημαντικά προβλήματα επιβίωσης για μεγάλα κομμάτια των πληθυσμών τους. Επιπλέον, η ραγδαία πτώση στις τιμές των πρώτων υλών – όπως για παράδειγμα το πετρέλαιο – το δεύτερο εξάμηνο του 2008, προκάλεσαν προβλήματα στη Ρωσία, τη Βενεζουέλα, αλλά και στα κράτη του Κόλπου, τα οποία μέσω της πετρελαιοπαραγωγικής και οικοδομικής δραστηριότητάς τους έδιναν εργασία σε πληθώρα οικονομικών μεταναστών από χώρες της Ασίας. (Κρούγκμαν, 2009· ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2011· Παπακωνσταντίνου, 2010· Χάρβεϊ, 2011)

Πέραν των πρωτογενών και των δευτερογενών συνεπειών της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007-2008, είναι γεγονός ότι οι κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης για ένα σημαντικό ποσοστό του παγκοσμίου πληθυσμού επιδεινώθηκαν. Στην Ευρώπη, περιφερειακά κράτη όπως η Ελλάδα, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιταλία και η Ιρλανδία πέρασαν – και βρίσκονται ακόμη – υπό τον εποπτικό έλεγχο των ευρωπαϊκών θεσμών και σε κάποιες περιπτώσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Η κρίση έχει λάβει διάφορες μορφές, όπως κρίση του κλάδου των ακινήτων, κρίση ελλείμματος, κρίση δημοσίου ή ιδιωτικού χρέους κ.ο.κ. Το ζητούμενο της ανάλυσης που ακολουθεί είναι η διερεύνηση του τρόπου και των λόγων με βάση τους οποίους τα διάφορα κράτη της Ευρώπης επηρεάστηκαν από τις αρχικές συνθήκες της κρίσης, και αυτό πέραν του προαναφερόμενου βαθμού «εμπλοκής» τους στην παγκόσμια χρηματοπιστωτική αγορά και στο δανεισμό μέσω «τοξικών» χρηματοοικονομικών προϊόντων. Στις επόμενες δύο ενότητες επιχειρείται η διερεύνηση αφενός των ανισοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση πριν από την κρίση, και αφετέρου του τρόπου με τον οποίον η κρίση όξυνε τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες.

3.2 ΑΝΙΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Υπό το πρίσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η Ευρώπη αποτελούσε ανέκαθεν μια περιοχή ετερογενή. Τα κράτη που συνθέτουν τη γεωγραφική ολότητα αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές ταχύτητες αλλά και με διαφορετικούς τρόπους, με τις χώρες του ευρωπαϊκού κέντρου να πρωτοπορούν στην καπιταλιστική πρόοδο και καινοτομία, και τις χώρες της περιφέρειας να αναπτύσσουν άλλου τύπου οικονομίες, συσχετιζόμενες με ιστορικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Αν ερευνήσουμε το παράδειγμα των νοτίων μεσογειακών χωρών, θα δούμε ότι παραδοσιακά ανέπτυξαν ένα σύστημα βασισμένο στη μικρή οικογενειακή επιχείρηση, στις διάφορες μορφές άτυπης οικονομίας και σε ιδιαίτερες μορφές συλλογικής πάλης και συνδικαλιστικής δραστηριοποίησης.

Αδιαμφισβήτητα κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα όλα τα κράτη πέρασαν από κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς, εκφράσεις των ευρύτερων αλλαγών σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ιστορική απόφαση ωστόσο για τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, μαζί με τις αποφάσεις που επακολούθησαν, άλλαξαν το τοπίο της Ευρώπης σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής συγκρότησης. Η μετάβαση από την Ευρώπη των εθνών-κρατών στην ενωμένη Ευρώπη των κρατών-μελών συνοδεύτηκε από το όραμα της ολοκλήρωσης – της ανάπτυξης ενός *«κοινού ρυθμιστικού πεδίου, μέσα από διεργασίες ρυθμιστικής σύγκλισης»*. (Hudson, 2003) Στην παρούσα ενότητα τίθεται υπό αμφισβήτηση το όραμα – ή για άλλους ο «μύθος» – της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, λαμβάνοντας υπόψιν τις πολιτικές και τις οικονομικές προεκτάσεις της διαδικασίας. Αναδεικνύονται οι αντιφάσεις του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, οι οποίες καθιστούν το ευρωπαϊκό ένα πολυεπίπεδο σύστημα διακυβέρνησης και ρύθμισης που συντίθεται από την ΕΕ, τα εθνικά κράτη και τις υποεθνικές ενότητες. Τέλος, διερευνώνται οι αναπαραγόμενες ανισότητες που συνθέτουν μια «διαιρεμένη» Ευρώπη πολλαπλών ταχυτήτων: την Ευρώπη του Κέντρου και της Περιφέρειας, της Δύσης και της Ανατολής, του Βορρά και του Νότου, επικεντρώνοντας στις άνισες σχέσεις ανάμεσα στην Βορειοκεντρική και στην Νότια Ευρώπη.

3.2.1 Το όραμα και ο μύθος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

Μέσα σε λιγότερο από έναν αιώνα, η Ευρώπη έχει υπαχθεί σε δομικούς μετασχηματισμούς σε γεωπολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Η μεταπολεμική περίοδος του ψυχρού πολέμου έφερε δύο σημαντικές ιστορικές εξελίξεις όσον αφορά τις γεωπολιτικές ανακατατάξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Από τη μία η πτώση του τείχους του Βερολίνου και η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, που άνοιξε νέα πεδία συσσώρευσης και κερδοφορίας για το παγκόσμιο κεφάλαιο και έθεσε τις ιδεολογικές βάσεις της περιόδου για τη «νίκη του καπιταλισμού έναντι της κομμουνιστικής απειλής» και για το «τέλος της ιστορίας». Από την άλλη, η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας που σταδιακά επεκτάθηκε και σήμερα έχει μετεξελιχθεί σε ένα πολιτικό

οικοδόμημα με αναγνωρισμένη θεσμική εξουσία και σοβαρές κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις για τον ευρωπαϊκό πληθυσμό.

Το τεταμένο κλίμα της μεταπολεμικής περιόδου επέφερε την ισχυρή πολιτική βούληση από μέρους των ευρωπαϊκών κρατών για συνένωση σε ανώτερο επίπεδο, για την επίτευξη ενός κοινού ευρωπαϊκού οράματος. Ο στόχος δεν ήταν μόνο οικονομικός, αλλά και πολιτικός: τα κράτη έπρεπε να κάνουν βήματα προς την κατεύθυνση διασφάλισης της ειρήνης και της μεταξύ τους «αλληλεγγύης», και ταυτόχρονα μακριά από την επιρροή του Σοβιετικού καθεστώτος. Παράλληλα με την υλική πραγματοποίηση της ιδέας ενός υπερεθνικού οργανισμού, αναδείχθηκε η ανάγκη ανακάλυψης μιας «Ευρωπαϊκής ταυτότητας» που να ανταποκρίνεται και να συνοδεύει τους στόχους του οργανισμού αυτού. Πτυχές του οράματος περιγράφονται αντιπροσωπευτικά στη χαρακτηριστική ομιλία του Winston Churchill στη Ζυρίχη το 1946, όπου μεταξύ άλλων ανέφερε:

Υπάρχει ένα φάρμακο που ... θα μπορούσε μέσα σε λίγα χρόνια να κάνει όλη την Ευρώπη ... ελεύθερη και ... ευτυχισμένη. Το φάρμακο αυτό είναι να δημιουργήσουμε ξανά την ευρωπαϊκή οικογένεια, στον βαθμό που μπορούμε, και να της δώσουμε μια δομή ικανή να της εξασφαλίσει την ειρήνη, την ασφάλεια και την ελευθερία. Πρέπει να δημιουργήσουμε ένα είδος Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης. (Churchill στο Καλλιώρας, 2015)

Η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας συνίστατο στη δημιουργία μιας πολιτικής ένωσης όπου σταδιακά θα ενσωματώνονται τα οικονομικά και θεσμικά συστήματα των κρατών-μελών. Στις αρχικές φάσεις δημιουργίας της η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είχε δεσμευθεί σε μια στενή πολιτική και οικονομική ενοποίηση, με την προοπτική μετεξέλιξης σε μια ομοσπονδιακού ή συνομοσπονδιακού τύπου ένωση της Ευρώπης. (Hobsbawm, 2004) Μέσα σε ένα διαρκώς μετασχηματιζόμενο ευρωπαϊκό πλαίσιο, αλλά και σε συνδυασμό με επιμέρους παράγοντες που σχετίζονται με τις ευρύτερες διεθνείς εξελίξεις, το ευρωπαϊκό οικοδόμημα που ξεκίνησε με έξι συνυπογράφοντα κράτη, σήμερα μετράει εικοσιοκτώ κράτη-μέλη. Στον παρακάτω χάρτη απεικονίζονται τα κράτη-μέλη της σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ένωσης, με βάση τις χρονολογίες ένταξής τους μέχρι και το 2013.

Χάρτης 3.1: Τα κράτη-μέλη της ΕΕ ανά χρονολογία ένταξης

Πηγή: Καλλιώρας, 2015

Αξίζει σε αυτό το σημείο να γίνει συνοπτική αναφορά στις χρονολογίες-σταθμούς για την δημιουργία και τη μετεξέλιξη του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια μέχρι και σήμερα:

- 1949: Ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης, που έχει την ευθύνη επίβλεψης της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης
- 1951: Ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), με σκοπό την ενοποίηση, υπό κοινή διεύθυνση, των βιομηχανιών άνθρακα και χάλυβα
- 1957: Ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), με σκοπό τη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς για την ελεύθερη διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών, και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ), για τον κοινό έλεγχο και χρήση της ατομικής ενέργειας. Τα συμμετέχοντα μέλη είναι έξι: Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία
- 1973: Διεύρυνση της ΕΟΚ με την ένταξη της Δανίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ιρλανδίας

- 1981: Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ
- 1986: Ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στην ΕΟΚ, και υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, η οποία διευρύνει τις κοινοτικές αρμοδιότητες
- 1992: Υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Ιδρύεται η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), η οποία απορροφά τις ΕΟΚ, ΕΚΑΧ και ΕΚΑΕ
- 1993: Μπαίνουν σε ισχύ η Ενιαία Αγορά και οι αρχές για την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων, υπηρεσιών, προσώπων
- 1995: Ένταξη της Αυστρίας, της Σουηδίας και της Φινλανδίας στην ΕΕ
- 1997: Υπογραφή της Συνθήκης του Άμστερνταμ, η οποία αλλάζει τον τρόπο λειτουργίας των οργάνων της ΕΕ
- 1999: Ίδρυση της Ζώνης του Ευρώ (Ευρωζώνη)
- 2004: Ένταξη της Εσθονίας, της Κύπρου, της Λετονίας, της Λιθουανίας, της Μάλτας, της Ουγγαρίας, της Πολωνίας, της Σλοβακίας, της Σλοβενίας και της Τσεχίας στην ΕΕ
- 2007: Ένταξη της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας στην ΕΕ και υπογραφή της Συνθήκης της Λισσαβόνας, που αλλάζει τον τρόπο λειτουργίας της ΕΕ
- 2013: Ένταξη της Κροατίας στην ΕΕ

Στόχος της ΕΕ είναι η προοδευτική επίτευξη του οράματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης ή *ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*. Η τελευταία προσδιορίζεται ως η «*διαδικασία αύξησης της αλληλεπίδρασης και της διαπλοκής των κρατών σε βαθμό που τα όρια μεταξύ του συστήματος των διεθνών οργανισμών και του περιβάλλοντός τους, που δημιουργείται από τα κράτη-μέλη τους, να μην είναι ευδιάκριτα*» (Haas στο Καλλιώρας, 2015). Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, όπως αυτή προωθείται τις τελευταίες δεκαετίες, προσβλέπει στην ομογενοποίηση του ευρωπαϊκού χώρου υπό τους όρους ηγεμονίας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και προώθησης του νεοφιλελεύθερου κανονιστικού πλαισίου στα ευρωπαϊκά κράτη (Hudson, 2004). Ως διαδικασία έχει δύο διαστάσεις: την πολιτική και την οικονομική.

Η πολιτική ευρωπαϊκή ολοκλήρωση περιγράφει την παραίτηση των ανεξαρτήτων κρατών από τα δικαιώματά τους ως προς την άσκηση εσωτερικής κι εξωτερικής πολιτικής για μια σειρά εθνικών ζητημάτων, μεταφέροντας τη δικαιοδοσία είτε στα υπερεθνικά όργανα, ή σε διακυβερνητικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Οι κριτικές αντιλήψεις σε σχέση με τον χαρακτήρα και τη δομή της Ένωσης, αλλά και με τον τρόπο επίτευξης της πολιτικής ολοκλήρωσης ποικίλλουν μέχρι και σήμερα. Οι πιο αντιπροσωπευτικές θεωρητικές προσεγγίσεις για το ζήτημα προέρχονται από τις σχολές του Ομοσπονδισμού (Federalism), του Λειτουργισμού (Functionalism) και του Νεολειτουργισμού (Neofunctionalism), οι οποίες προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα της βέλτιστης μορφής διεθνούς ενοποίησης γενικά, αλλά και ειδικότερα για την περίπτωση των ευρωπαϊκών κρατών. Σε κάθε περίπτωση, σήμερα τίθεται υπό αμφισβήτηση όχι μόνο ο βαθμός της υπάρχουσας πολιτικής ολοκλήρωσης, αλλά και το κατά πόσον υφίστανται οι συνθήκες και η πολιτική βούληση των κρατών και των ευρωπαϊκών λαών για επίτευξη πλήρους πολιτικής ολοκλήρωσης. (Καλλιώρας, 2015· Γιώτη-Παπαδάκη, 2010)

Η οικονομική ολοκλήρωση αναφέρεται στη συνένωση των ξεχωριστών οικονομιών σε μια ευρύτερη περιοχή ή ζώνη ελεύθερου εμπορίου. Σύμφωνα με τον Θεοδωρόπουλο η οικονομική ολοκλήρωση ορίζεται ως

η διαδικασία σταδιακής απομάκρυνσης όλων των εμποδίων και περιορισμών που υπάρχουν στο εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και η μετακίνηση παραγωγικών συντελεστών μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών. Οι χώρες που από κοινού αποφασίζουν τη δημιουργία κάποιας μορφής οικονομικής ένωσης στοχεύουν στην ελεύθερη και χωρίς περιορισμούς διακίνηση, στο εσωτερικό τους, αγαθών, υπηρεσιών και παραγωγικών συντελεστών. (Θεοδωρόπουλος, 2001: 16)

Στόχος της οικονομικής ένωσης, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, είναι η αύξηση της παραγωγικότητας των εμπλεκόμενων χωρών και η βελτίωση των οικονομικών μεγεθών. Ουσιαστικά, η οικονομική ολοκλήρωση αποσκοπεί στην ελεύθερη διακίνηση αγαθών, υπηρεσιών και παραγωγικών συντελεστών, ενώ σαν διαδικασία προωθεί την εξίσωση των τιμών ομοειδών στοιχείων, περνώντας από επιμέρους στάδια. Ορόσημα στην πορεία προς την ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση μέσα από τα στάδια αυτά ήταν η σύσταση της τελωνειακής ένωσης, η κοινή αγορά και η δημιουργία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και της Ευρωζώνης. Το εγχείρημα του Ευρώ εξυπηρετούσε εξ αρχής τον σκοπό δημιουργίας μιας κοινής αγοράς κι ενός δυνατού νομίσματος, ικανού να ανταγωνιστεί το αμερικάνικο Δολάριο και το ιαπωνικό Γιεν. (Roberts, 2016) Σήμερα, τα μέλη της Ευρωζώνης ανέρχονται σε δεκαεννέα, εκ των συνολικά εικοσιοκτώ μελών της ΕΕ.

Από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα οι διεργασίες ολοκλήρωσης της ΕΕ εντατικοποιήθηκαν, έχοντας αναπτύξει, για μια σειρά ερευνητών, τα χαρακτηριστικά ενός υπερ-κράτους. Όπως σημειώνει ο Frieden, η ΕΕ στη μετεξέλιξή της απέκτησε

όλα τα οικονομικά στοιχεία (hallmarks) μιας χώρας: μια ενιαία αγορά, ένα ενιαίο νόμισμα και κεντρική τράπεζα, μια κοινή πολιτική εμπορίου, και κοινές οικονομικές ρυθμίσεις σε θέματα όπως το αντιμονοπώλιο και το περιβάλλον. Για όλους του σκοπούς της οικονομίας, η Δυτική Ευρώπη αποτελεί ενιαία οικονομική μονάδα – πράγματι, από τις περισσότερες απόψεις, τη μεγαλύτερη οικονομική μονάδα παγκοσμίως. (Frieden στο Buch-Hansen, 2008: 195)

Πτυχές της εν λόγω αντίληψης βλέπουν την ΕΕ ως τον αντικαταστάτη – ή το δυνητικό αντικαταστάτη – του κυρίαρχου καπιταλιστικού έθνους-κράτους, όπως αυτό αναπτύχθηκε και μετεξελίχθηκε επί τρεις αιώνες. Οι αρμοδιότητες της ρυθμιστικής και της οικονομικής οργάνωσης περνούν στο ενιαίο μόρφωμα, ενώ παράλληλα τα εθνικά σύνορα χάνουν τον σημαίνοντα ρόλο τους. Σε οικονομικό επίπεδο, η απελευθέρωση των αγορών και των ροών (κεφαλαίου, προϊόντων, φυσικών προσώπων) δίνουν τη δυνατότητα να επιτευχθεί οικονομική σύγκλιση μεταξύ περιφερειών και κρατών. Τα επιχειρήματα αυτά δε λαμβάνουν υπόψιν τους τα δυναμικά κοινωνικά στοιχεία, τις αντιβαίνουσες δυνάμεις που δεν είναι άλλες από τα διαφορετικά (και σε πολλές

περιπτώσεις αντιπαραθετικά) συμφέροντα και τις συμμαχίες που τα εκπροσωπούν. Επίσης, δε συνυπολογίζουν τα ιδιαίτερα προϋπάρχοντα χαρακτηριστικά των εκάστοτε οικονομιών, αλλά και τους διαφορετικούς στόχους των εθνικών και υποεθνικών διοικήσεων. (Hudson, 2003)

Ο βαθμός στον οποίον έχει επιτευχθεί οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση των κρατών που συμμετέχουν στα ευρωπαϊκά μορφώματα – ΕΕ, ΟΝΕ, Ευρωζώνη – δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με αριθμητική ακρίβεια¹⁶. Είναι γεγονός ότι σε οικονομικό επίπεδο, το πέρασμα στη ζώνη του ευρώ σήμαινε για τα συμμετέχοντα κράτη βαθύτερη ενοποίηση των εθνικών οικονομιών, βάσει των αυστηρών κριτηρίων σύγκλισης για την εξασφάλιση της δυνατότητας συμμετοχής τους σε αυτήν. Τα κριτήρια σύγκλισης ακολουθούσαν το γράμμα της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας και της μονεταριστικής πολιτικής που σαν βασικό στόχο έχει την εξασφάλιση χαμηλού πληθωρισμού με κάθε μέσον (Buch-Hansen, 2008). Τίθεται το ερώτημα, εντούτοις: σε τι μεταφράζεται η βαθύτερη αυτή ενοποίηση; Με ποιον τρόπο επέδρασε στις περιφερειακές ανισότητες και στο χάσμα ανάμεσα στις χώρες του ευρωπαϊκού κέντρου και στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας;

Από την άλλη μεριά έγιναν βήματα προς πολιτική ολοκλήρωση, μέσα από την προοδευτική διεύρυνση της ΕΕ, και ταυτόχρονα μέσα από την ενίσχυση του ρόλου και των εξουσιών των θεσμικών οργάνων της συγκριτικά με τα εθνικά κράτη. Η μακροχρόνια αυτή διεργασία έχει συναντήσει πολλαπλά εμπόδια, αντιστάσεις και ρήξεις, τόσο από εθνικές κυβερνήσεις όσο και από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, ρήξεις οι οποίες με αφορμή τη σημερινή κρίση βάθυναν, καταδεικνύοντας τις δομικές αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν το εγχείρημα. Η κριτική που ασκείται στην ΕΕ από μέρους των συμβατικών οικονομολόγων αφορά κατά κύριο λόγο την «ελλιπή» ολοκλήρωση, καθώς δεν υπάρχει δεσμευτικό θεσμικό πλαίσιο για τα κράτη-μέλη σε σχέση με την ενιαία άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής, στοιχείο που οδηγεί σε διαφοροποιημένα αναπτυξιακά μοντέλα από χώρα σε χώρα. Η κριτική αυτή όμως δεν έχει ουσιαστικές βάσεις, καθώς αφενός αψηφά τα προϋπάρχοντα εθνικά μοντέλα ανάπτυξης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των διαφορετικών οικονομιών που συναποτελούν την ΕΕ – και ειδικότερα την Ευρωζώνη, και αφετέρου προωθεί την ενίσχυση του ήδη υπάρχοντος δημοκρατικού ελλείμματος στο εσωτερικό της ΕΕ.

Η ΕΕ αποτελεί σήμερα έναν εξαιρετικά ισχυρό φορέα άσκησης εξουσίας απέναντι στους λαούς που συνθέτουν τα ευρωπαϊκά κράτη. Η πολιτική ισχύς της προέρχεται από τη δυνατότητα λήψης πρωτοβουλιών και κρίσιμων αποφάσεων από μη εκλεγμένα όργανα, ανεξαρτήτως των πιέσεων από τις δημοκρατικές διαδικασίες, οι οποίες έχουν μόνο έμμεση επίδραση στα τελικά αποτελέσματα. Αυτός φάνηκε να είναι και ο μόνος τρόπος για την εξασφάλιση της αποτελεσματικότητας στην άσκηση νεοφιλελεύθερων

¹⁶ Για τη μέτρηση του βαθμού ολοκλήρωσης μεταξύ της ΕΕ και των κρατών-μελών υπάρχουν εργαλεία όπως είναι ο δείκτης EU-index. Το κατά πόσον, όμως, μπορεί πραγματικά να ποσοτικοποιηθεί ο βαθμός συμφωνίας και πραγματικής ολοκλήρωσης μεταξύ των κρατών τίθεται υπό αμφισβήτηση.

πολιτικών τις τελευταίες δεκαετίες, όντας απρόσβλητη από τις διευρυμένες κοινωνικές αντιδράσεις. Χαρακτηριστικό πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης μέσα από τα διακυβερνητικά συμβούλια και τις σχετικές αποφάσεις άσκησης μέτρων πίεσης στην ελληνική κοινωνία. **Το κόστος του δημοκρατικού ελλείμματος προς όφελος μιας αποτελεσματικής διοίκησης αποτελεί, όχι τυχαία, ένα από τα σπουδαιότερα σημεία κριτικής στη δομή και στον τρόπο λειτουργίας της ΕΕ, καθώς και σημαντικό παράγοντα αναπαραγωγής των χωροκοινωνικών ανισοτήτων στην επικράτεια της κοινότητας.** (Hobsbawm, 2004)

3.2.2 Από την κατακερματισμένη Ευρώπη στην ΕΕ των πολλών ταχυτήτων

Παρατηρώντας τον χάρτη της Ευρώπης θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει διαφοροποιημένες ομάδες χωρών ανάλογα με το εκάστοτε επιλεγμένο κριτήριο εξέτασης. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι, λαμβάνοντας το κριτήριο της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, το αποτέλεσμα μπορεί να μην είναι ακριβώς ξεκάθαρο, γεγονός που οφείλεται κατά κύριο λόγο στην πλούσια ιστορία των χωρών που σε διαφορετικές περιόδους οδήγησε και σε διαφορετικού είδους συμμαχίες και επίπεδα ανάπτυξης. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η Βρετανία είχε πάψει να αποτελεί τη μοναδική ηγεμονεύουσα βιομηχανοποιημένη δύναμη· η Γαλλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία, η Σουηδία και η ενωμένη Γερμανία πέρασαν στο στάδιο εντατικής βιομηχανικής ανάπτυξης, διαμορφώνοντας το αναδυόμενο ευρωπαϊκό «κέντρο» της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Με εξαίρεση τις σκανδιναβικές χώρες – Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, οι οποίες μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχαν σημειώσει ισχυρή οικονομική μεγέθυνση, τα περιφερειακά κράτη διατήρησαν για πολλές δεκαετίες τον αγροτικό χαρακτήρα του φεουδαλικού συστήματος, προμηθεύοντας το κέντρο με αγροτικά προϊόντα και πρώτες ύλες. Ο 20^{ος} αιώνας των δύο παγκοσμίων και του ψυχρού πολέμου έφερε γεωπολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις, από τις οποίες τόσο ο ευρωπαϊκός Νότος όσο και η Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη βγήκαν με χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης. (Tumpel-Gugerell κ.α., 2003)

Σε αυτή τη βάση, υπό ιστορική σκοπιά, η χωρική ανάπτυξη των κρατών της Ευρώπης χαρακτηριζόταν πάντα από τάσεις απόκλισης και επιμέρους διαφοροποιήσεων. Σύμφωνα με τους Smith, Rainnie και Dunford (2001) μπορούν να επισημανθούν τρία στοιχεία σε σχέση με την ιστορική τους εξέλιξη στον καπιταλισμό. Πρώτο, σε παγκόσμιο επίπεδο, οι χωρικές ανισότητες παρήχθησαν και εντάθηκαν τους τελευταίους δύο αιώνες, με την αναλογία μεταξύ πλουσιότερης/φτωχότερης χώρας του κόσμου να υπολογίζεται σε 3/1 το 1820, και το 1992 να ανέρχεται σε 72/1. Δεύτερο, η ευρωπαϊκή ήπειρος παρουσιάζει μια αντίστοιχη εικόνα, με το οικονομικό χάσμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης να μεγεθύνεται διαχρονικά. Η αντίθεση ανάμεσα στα βιομηχανοποιημένα δυτικοευρωπαϊκά κράτη και στα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ανάμεσά τους και η Ρωσία) έγινε περισσότερο εμφανής στο πέρασμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, με τη μετάβαση των τελευταίων από το στάδιο του ύστερου φεουδαλισμού στην καπιταλιστική εκβιομηχάνιση. Ακόμη και τότε, όμως,

το χάσμα ήταν πολύ μικρότερο από αυτό που φαίνεται να υπάρχει σήμερα. Τρίτο, η ιστορικής σημασίας ενσωμάτωση των χωρών που συμμετείχαν στην ΕΣΣΔ στην παγκόσμια καπιταλιστική αλυσίδα και αργότερα και στην ΕΕ, αύξησε περεταίρω τις τάσεις οικονομικής απόκλισης ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή, επιδρώντας με άνισο τρόπο τόσο στην εθνική όσο και στην υποεθνική κλίμακα.

Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι υφίστανται δύο μεγάλες κατηγορίες, κατ' αντιστοιχία της παγκόσμιας εικόνας: οι χώρες του ανεπτυγμένου κέντρου και οι χώρες της λιγότερο ανεπτυγμένης ή υπανάπτυκτης περιφέρειας. Αυτό όμως δεν αρκεί ακόμη και αν εστιάσουμε στις χώρες που συνθέτουν τη σύγχρονη ΕΕ, αφού για παράδειγμα στην περιφέρεια, πολλές από τις χώρες της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης μοιράζονται το κοινό σοσιαλιστικό παρελθόν, ενώ οι νότιες χώρες της Μεσογείου εμφανίζουν ιστορικά κοινά χαρακτηριστικά, τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά. Το ίδιο ισχύει και για τις βόρειες χώρες, οι οποίες ακολουθούν αναπτυξιακά μοντέλα σχετικά διαφοροποιημένα από αυτά των υπόλοιπων κρατών της ΕΕ. Μπορούμε λοιπόν να διακρίνουμε διαιρεμένη, κατακερματισμένη Ευρώπη, όπου υπό αναπτυξιακούς όρους διακρίνονται το ανεπτυγμένο κέντρο ή Βορράς (συμπεριλαμβανομένων των Σκανδιναβικών χωρών), ο ευρωπαϊκός Νότος, και οι υπό μετάβαση χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Στο πεδίο της ΕΕ, η σταδιακή διεύρυνση οδήγησε σε αύξηση των ανισοτήτων. Ο αρχικός πυρήνας των έξι ιδρυτικών κρατών (Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία) είχε πολλά κοινά οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά, αφού μαζί σχημάτιζαν για δύο αιώνες το κέντρο της καπιταλιστικής επέκτασης στην Ευρώπη. Η πλειονότητα των χωρών αυτών αποτελούσε, μάλιστα, αποικιοκρατικές δυνάμεις μέχρι την πρόσφατη ιστορία. Στους επακόλουθους κύκλους διευρύνσεων ενσωματώθηκαν μια σειρά ανεπτυγμένων κρατών, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Δανία, η Σουηδία, η Φινλανδία και η Αυστρία, όπως επίσης και λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη, όπως η Ισπανία, η Ελλάδα, η Ιρλανδία και η Πορτογαλία, κράτη που χαρακτηρίζονταν από πολύ χαμηλή βιομηχανική ανάπτυξη συγκριτικά με τα υπόλοιπα. Στο στάδιο αυτό γίνεται ήδη λόγος για αυξημένες ανισότητες εντός της ΕΕ, και αναζητούνται τα κατάλληλα θεσμικά και οικονομικά εργαλεία εξομάλυνσης αυτών. Μια δεκαετία αργότερα, στον μεγάλο κύκλο διεύρυνσης του 2004, ενσωματώνονται μεταξύ άλλων και οι λεγόμενες «οικονομίες μετάβασης» της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, τα κράτη που ύστερα από την κατάρρευση της ΕΣΣΔ μπήκαν σε ρυθμούς καπιταλιστικοποίησης πασχίζοντας μπροστά στην όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Το αναπτυξιακό χάσμα γιγαντώθηκε, παρά τα έτη προετοιμασίας της ένταξης των οικονομικά ασθενέστερων κρατών για την εκπλήρωση των κριτηρίων ένταξης. (Serfati, 2016)

Ιδιαίτερα κατά την περίοδο που επακολούθησε της εισαγωγής του ευρώ, οι ανισότητες σε πολλές περιπτώσεις διευρύνθηκαν· στοιχείο οξύμωρο, δεδομένων των κριτηρίων σύγκλισης τα οποία θα έπρεπε να ικανοποιούνται προκειμένου για την προσχώρηση των κρατών-μελών στο σύστημα. Το σημαντικό πρόβλημα της Ευρωζώνης έγκειται

στην ενοποίηση οικονομιών με μεγάλες αποκλίσεις, όχι μόνο στα οικονομικά τους μεγέθη αλλά και στα θεσμικά πλαίσια και τους κοινωνικούς θεσμούς. Για την ένταξή τους, τα περιφερειακά κράτη υιοθέτησαν το ευρώ με υψηλές συναλλαγματικές ισοτιμίες, μέτρο που σαν σκοπό είχε τον έλεγχο του πληθωρισμού. Το γεγονός αυτό συνεπαγόταν την απριόρι μείωση της ανταγωνιστικότητάς τους στη διεθνή σκηνή. Επιπλέον, η διευκόλυνση των εμπορευματικών συναλλαγών απεδείχθη διευκόλυνση κυρίως για τα κράτη του ευρωπαϊκού κέντρου, καθώς οι προϋπάρχουσες συνθήκες και ο γενικός σχεδιασμός των οικονομιών όριζαν ότι τα κράτη της περιφέρειας θα εισάγουν προϊόντα περισσότερα και υψηλότερης αξίας από αυτά που θα εξαγάγουν, γεγονός που οδήγησε τις τελευταίες σε ολοένα και αυξανόμενα ελλείμματα έναντι των ανεπτυγμένων κρατών που αύξησαν κατακόρυφα τις εξαγωγές κεφαλαίων και προϊόντων.

Έτσι, η αναδιάρθρωση που έλαβε χώρα κατά τα πρώτα χρόνια του 21^{ου} αιώνα και στο κατώφλι της παγκόσμιας κρίσης όξυνε και επιτάχυνε τις συνθήκες άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης τόσο ευρύτερα στην ΕΕ, όσο και στην στενότερη ζώνη του ευρώ. Για τους λόγους αυτούς, στην ιστορική πορεία της, η ΕΕ ανέπτυξε ένα ευρύ πλαίσιο πολιτικών που θέτει σαν στόχο τη μείωση των διακρατικών και των διαπεριφερειακών ανισοτήτων. Το ίδιο δε μπορεί να υποστηριχθεί, ωστόσο, και για το πλαίσιο των κοινωνικών πολιτικών. Βάσει των περιορισμών στο πλαίσιο της κοινής νομισματικής πολιτικής και της επακόλουθης αδυναμίας άσκησης υποτίμησης των εθνικών νομισμάτων, η ανταγωνιστικότητα των οικονομιών εξαρτάται πλέον από τις εγχώριες συνθήκες των αγορών, δηλαδή από τις επιδόσεις των αγορών εργασίας, και από τις συνθήκες εργασίας: ευελιξία, μισθολογικό πλαίσιο, κ.λπ. Επιδιώκεται, δηλαδή, η εναλλακτική της εσωτερικής υποτίμησης. Σε αυτήν την κατεύθυνση, η συμφωνία για την Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης ενθάρρυνε τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης και τη συμπίεση των μισθών προς τα κάτω, οδηγώντας σε όξυνση των ήδη υπάρχοντων προβλημάτων αυτής της φύσης σε πολλά από τα περιφερειακά κράτη. (Lapavitsas κ.α., 2010· Overbeek, 2012)

Όσον αφορά τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ήταν εξ αρχής φανερό ότι η διεύρυνση επέφερε αύξηση των ανισοτήτων και της ετερογένειας στο εσωτερικό της ΕΕ, γεγονός το οποίο καλούσε για θεσμικές αναπροσαρμογές και στοχευμένες οικονομικές πολιτικές στις εν λόγω χώρες. Με όρους επιπέδου τιμών των οικονομικών δεικτών αυτό αληθεύει, ωστόσο είναι θεμιτό να επισημανθεί η ευκαιρία που εμφανίσθηκε για το διεθνές κεφάλαιο και τις μεγάλες επιχειρήσεις της Βορειοδυτικής Ευρώπης για επέκταση των επενδύσεων και των δραστηριοτήτων τους σε νέα πεδία, μέρος των οποίων χαρακτηρίζονται εξαιτίας των πολιτικών αυτών από εξαιρετικά χαμηλή φορολογία και από φθηνό εργατικό δυναμικό. Αναπτύχθηκαν οι όροι για ένα νέο *spatial fix*, με τους όρους που αυτό έχει τεθεί από τον Harvey, και όπως αναλύεται στο δεύτερο κεφάλαιο.

Ως θεσμικό εργαλείο για την αντιμετώπιση των χωρικών ανισοτήτων χρησιμοποιήθηκε γενικά αλλά και στη συγκεκριμένη περίπτωση η Ευρωπαϊκή Πολιτική

Συνοχής, που παρά το πλήθος πακέτων χρηματοδότησης φάνηκε ότι δε μπορεί να μειώσει με αποτελεσματικό τρόπο τις κοινωνικές και τις χωρικές ανισότητες. Ενώ σε όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ φαινόταν να υπάρχει μια αναιμική σύγκλιση για λίγα χρόνια, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού για πολλά από αυτά τα κράτη, υποδεικνύουν ότι υφίσταται τόσο χωρική, όσο και κοινωνική εκμετάλλευση. Τελικά, το κοινωνικό κόστος της οικονομικής ανάπτυξης με όρους σοκ ήταν εξαιρετικά υψηλό ιδιαίτερα για τις υπό μετάβαση χώρες, αποτυγχάνοντας τελικά στη μείωση του αναπτυξιακού χάσματος ανάμεσα στα κράτη αυτά και στα υπόλοιπα κράτη-μέλη.

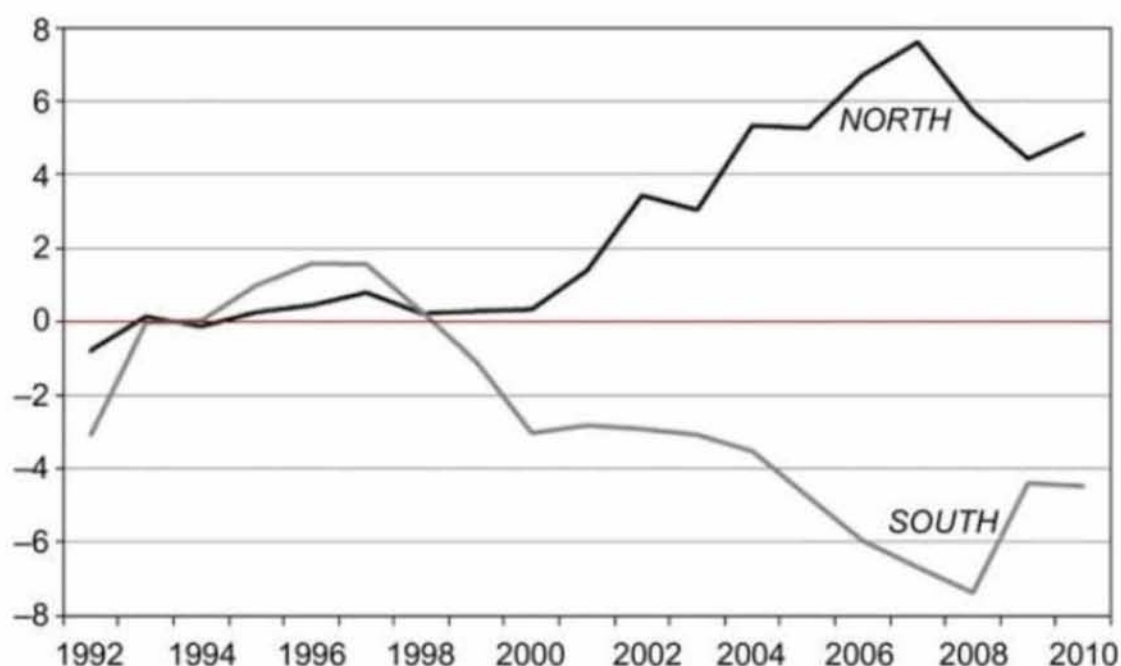
Μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας στα μεσογειακά κράτη της Νοτίου Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία), τα οποία απασχόλησαν τη διεθνή κοινότητα τα τελευταία χρόνια εξαιτίας των χαρακτηριστικών που έλαβε η παγκόσμια κρίση σε αυτά. Η μελέτη των κρατών αυτών έχει ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο λόγω της τρέχουσας κρίσης που οδήγησε τις οικονομίες σε συνθήκες κατάρρευσης, αλλά και γιατί αποτελούν μέλη της Ευρωζώνης σχεδόν από τη στιγμή της ίδρυσής της¹⁷, λειτουργώντας μέσα σε ένα αυστηρά προκαθορισμένο πλαίσιο, σε επίπεδο οικονομικής και νομισματικής πολιτικής. Οι προσδοκίες για την εξέλιξη των χωρών της νότιας Ευρώπης ήταν υψηλές, καθώς αναμενόταν η ταχεία σύγκλισή τους με το ευρωπαϊκό κέντρο, ιδιαίτερα ύστερα από την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος. Οι εξελίξεις όμως αποδεικνύουν ότι η ΕΕ αποτελεί στην πραγματικότητα έναν μηχανισμό δημιουργίας και αναπαραγωγής των ανισοτήτων, κοινωνικών και χωρικών. Όσον αφορά τα εν λόγω κράτη, μέχρι το 2007 υπήρχαν σημάδια σύγκλισης, καθώς το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των κρατών αυτών αυξανόταν με υψηλούς ρυθμούς σε σχέση με το κέντρο. Παρόλα αυτά, από το 2007 και μετά επανήλθαν οι τάσεις απόκλισης, με το χάσμα Βορρά-Νότου να διευρύνεται, επανερχόμενο στα επίπεδα που βρισκόταν τέσσερις δεκαετίες νωρίτερα, το 1974.

Η απόκλιση Βορρά-Νότου στα επίπεδα της ΕΕ και της Ευρωζώνης οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων. Είναι γεγονός ότι με τη συμμετοχή τους, τα κράτη αυτά είχαν την ευκαιρία να αυξήσουν τις διεθνείς εμπορικές και χρηματοπιστωτικές συναλλαγές τους με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη, στοιχείο που βοήθησε στην άνθιση συγκεκριμένων, αν και περιορισμένων, εγχώριων κλάδων. Από την άλλη μεριά όμως υπήρξε ολόένα και αυξανόμενη εξάρτηση των εθνικών οικονομιών από τις χώρες του Βορρά. Η επιλογή των κυβερνήσεων και των εγχώριων ελίτ για ανάπτυξη δεσμών εξάρτησης, οδήγησε σε έναν προγραμματισμό των οικονομιών που πρακτικά αδυνατεί να ισχυροποιήσει ουσιαστικά τις εθνικές οικονομίες, με ιδιαίτερα αδύναμη ανάπτυξη της ελαφριάς και σχεδόν μηδενική ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας. Αντιθέτως, δόθηκε έδαφος στην ανάπτυξη δραστηριοτήτων έντασης κεφαλαίου, όπως η μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, οι κατασκευές, ο τουρισμός και το λιανεμπόριο. Έτσι, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, η παραγωγή βασιζόταν όλα τα προηγούμενα χρόνια στην εκμετάλλευση φθηνού εργατικού δυναμικού και οι

¹⁷ Η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία υιοθέτησαν το ευρώ από την 1/1/1999. Η Ελλάδα αποτελεί μέλος της Ευρωζώνης από την 1/1/2001.

εξαγωγές αφορούσαν κυρίως τον αγροτοδιατροφικό κλάδο και γενικώς προϊόντα τα οποία δεν προϋποθέτουν υψηλή εξειδίκευση και προηγμένη τεχνολογία, και συχνά δεν προσθέτουν υψηλή προστιθέμενη αξία. Το μοτίβο φθηνών εξαγωγών και ακριβών εισαγωγών που έχει ως αποτέλεσμα ένα διαρκώς αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο, αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο εκμετάλλευσης από το ξένο κεφάλαιο. Εξετάζοντας το εμπορικό ισοζύγιο για τις χώρες του Βορρά και του Νότου αντίστοιχα (διάγραμμα 3.3), είναι εμφανής η απόκλιση ανάμεσα στις δύο ομάδες.

Διάγραμμα 3.3: Εμπορικό ισοζύγιο ως % του ΑΕΠ για τα κράτη Βορρά-Νότου της Ευρώπης

Πηγή: Serfati, 2016: 264

*Βορράς: Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Ολλανδία, Φινλανδία. Νότος: Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία

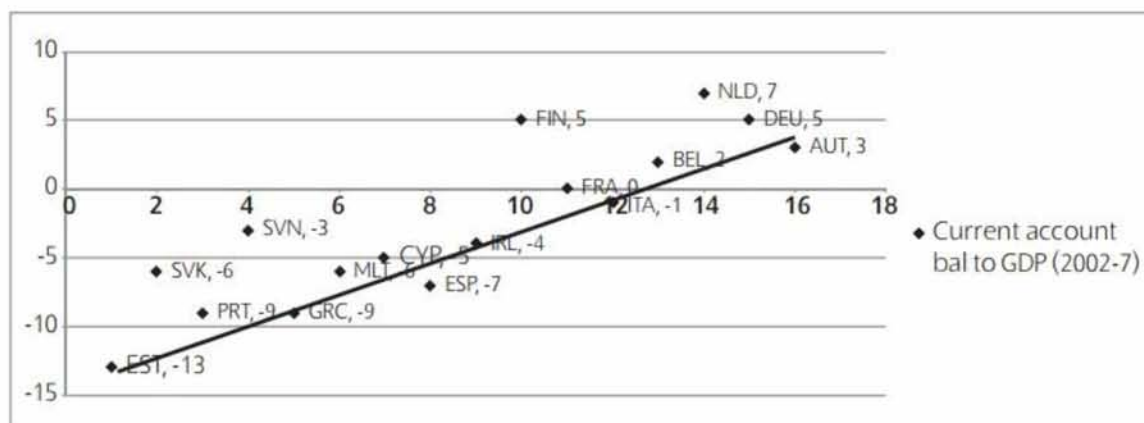
Εστιάζοντας και σε άλλα οικονομικά μεγέθη, όπως η ανταγωνιστικότητα, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ και το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών θα δούμε ότι ο στόχος της σύγκλισης μεταξύ των ασθενέστερων και των δυνατότερων οικονομιών δεν επετεύχθη. Η προσδοκία της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης απέτυχε, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και από επιστημονικούς συνεργάτες του ΔΝΤ:

Τα χρόνια που ακολούθησαν της εισαγωγής του ευρώ, η οικονομική ολοκλήρωση προχώρησε με ταχείς ρυθμούς και αγορές και κυβερνήσεις το θεώρησαν σημάδι επιτυχίας. Αποτελούσε διαδεδομένη πεποίθηση ότι θα ωφελούσε τόσο τον Νότο όσο και τον Βορρά – το κεφάλαιο είχε επιτέλους τη δυνατότητα να ρεύσει εκεί που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και να καλλιεργήσει πραγματική σύγκλιση. Όμως στην πραγματικότητα, δεν υπήρξε μόνιμη (lasting) σύγκλιση στην παραγωγικότητα στην επικράτεια της ΕΕ. Αντ' αυτού, αναδύθηκε ένα χάσμα ανταγωνιστικότητας. Όταν η χρηματοπιστωτική κρίση έπληξε τη ζώνη

του ευρώ, αυτά και άλλα προβλήματα ήρθαν στο προσκήνιο ... Στην πραγματικότητα, υπήρξε μικρή απόλυτη πραγματική σύγκλιση στη ζώνη του ευρώ. Εκείνες οι χώρες του ευρώ που είχαν χαμηλά κατά κεφαλήν εισοδήματα το 1999 δεν είχαν τον υψηλότερο ρυθμό κατά κεφαλήν μεγέθυνσης. (Shafik, 2013)

Παράλληλα, το μέσο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών των κρατών-μελών της Ευρωζώνης σε σχέση με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, συγκρινόμενα με το μέσο όρο του 1995, δείχνει ότι, κατά την περίοδο 2000-2007, οι ανισορροπίες ανάμεσα στα κράτη μέλη διευρύνθηκαν (διάγραμμα 3.4). Οι χώρες του κέντρου – Ολλανδία, Γερμανία, Φινλανδία, Αυστρία, Βέλγιο – είχαν θετικά μεγέθη, ενώ η περιφέρεια – Νότια και Νοτιοανατολική Ευρώπη – παρουσιάζει αρνητικά μεγέθη. Η εικόνα αυτή είναι ενδεικτική των οικονομικών επιδόσεων των κρατών-μελών, από την εισαγωγή του ευρώ μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης.

Διάγραμμα 3.4: Μέσο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (2000-2007) για τα κράτη της Ευρωζώνης ως προς το ΑΕΠκκ, σύγκριση με το μέσον του 1995 (%)

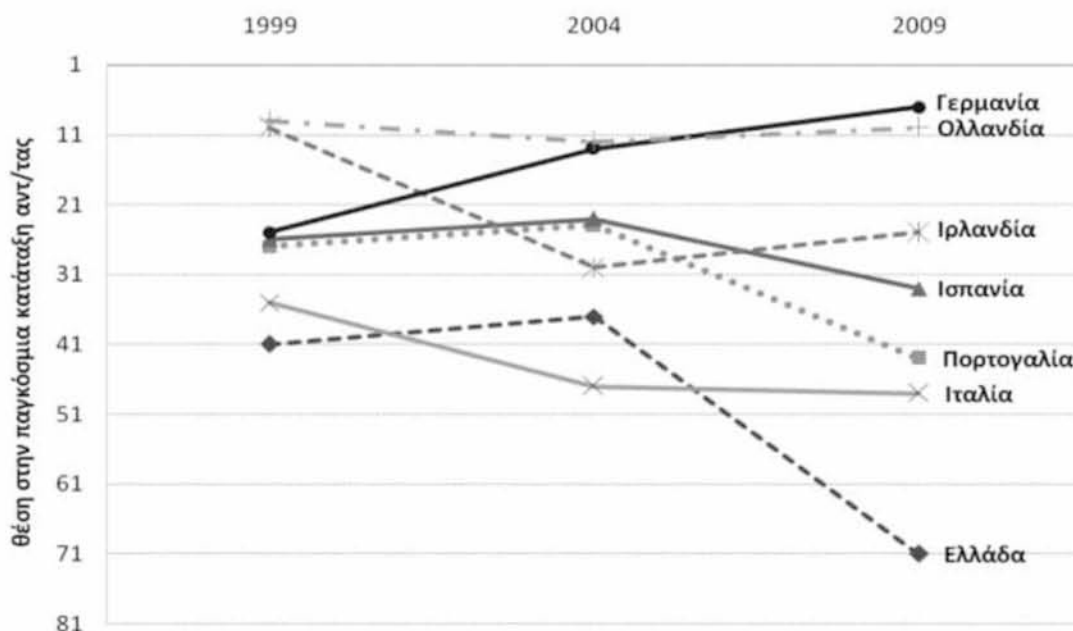

Πηγή: Roberts, 2016: 142

Επιπλέον, η ενιαία νομισματική πολιτική σήμαινε την απώλεια της ανταγωνιστικότητας για τις χώρες του Νότου, όπως επίσης και για την Ιρλανδία (διάγραμμα 3.5). Οι αυστηροί περιορισμοί στις εθνικές δημοσιονομικές πολιτικές – παρόλο που δεν υφίσταται ενιαίο κοινοτικό δημοσιονομικό σύστημα – σημαίνει ότι η ανταγωνιστικότητα των κρατών εξαρτάται από τις εργασιακές συνθήκες και από τις επιδόσεις των αγορών εργασίας. Τον σκοπό αυτόν εξυπηρετεί μέσα σε άλλα και η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης, για την οποία γίνεται λόγος παραπάνω. Η επίτευξη υψηλών επιπέδων ανταγωνιστικότητας στο εσωτερικό της Ευρωζώνης σημαίνει, επί της ουσίας, συμπίεση των μισθών προς τα κάτω. Για κράτη, όπως τα εξεταζόμενα, τα οποία είχαν εξ αρχής σχετικά χαμηλούς μισθούς, κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό. Αυτός είναι και ο παράγοντας που επέτρεψε στα πιο ανεπτυγμένα κράτη να αυξήσουν την ανταγωνιστικότητά τους, εφόσον οι τιμές των μισθών στις περιοχές αυτές ήταν στο παρελθόν υψηλότερες. Οι μειώσεις των μισθών στα ανεπτυγμένα κράτη της Ευρώπης είχε ως αποτέλεσμα και την πτώση της αγοραστικής δύναμης των πολιτών τους, δηλαδή της εσωτερικής ζήτησης, γεγονός που επιδείνωσε τη θέση των χωρών του Νότου, αφού περιόρισε την πρόσβασή τους στις άμεσες εξαγωγικές

αγορές. Η διαχρονική εξέλιξη των επιπέδων ανταγωνιστικότητας αντανakλά καλά το χάσμα μεταξύ των κρατών του κέντρου και της περιφέρειας. (Lapavitsas κ.α., 2010· Overbeek, 2012)

Διάγραμμα 3.5: Εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας σε παγκόσμιο επίπεδο, 1999-2009

Πηγή: Χατζημιχάλης, 2012: 21

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι στις περιπτώσεις και των δύο ομάδων κρατών της περιφέρειας της Ευρώπης, η διαδικασία της πολιτικής και οικονομικής ολοκλήρωσης διενεργήθηκε βάσει αυστηρών κριτηρίων και κανόνων σχεδιασμένων από το κέντρο. Έτσι, τίθεται ζήτημα ως προς τη συναίνεση των εθνικών κυβερνήσεων και του μεγάλου κεφαλαίου για την υλοποίηση «αναπτυξιακών» προγραμμάτων που δε βοηθούσαν στην κατεύθυνση διαφοροποίησης κι ενδυνάμωσης των οικονομιών, για την αποδοχή Άμεσων Ξένων Επενδύσεων οι οποίες δεν βοήθησαν ουσιαστικά τα κοινωνικοοικονομικά μεγέθη και τις συνθήκες διαβίωσης των ντόπιων πληθυσμών, για την εξάρτηση των χωρών μέσα από δάνεια τραπεζών που έχουν τις δραστηριότητές τους στα ανεπτυγμένα κράτη και, επίσης, για την επιλογή υλοποίησης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών μέσα από ιδιωτικοποιήσεις, αναιρέσεις εργατικών δικαιωμάτων και κατακτήσεων κ.ο.κ. (Serfati, 2016)

Συμπερασματικά: Βάσει της παραπάνω ανάλυσης, γίνεται κατανοητό ότι, καταρχάς, οι χώρες της Ευρώπης χαρακτηρίζονταν από ανισότητες και πολλαπλές ταχύτητες ανάπτυξης, ήδη από τα πρώιμα στάδια της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η δημιουργία της ΕΕ και της Ευρωζώνης συνετέλεσε στην επιτάχυνση των διεργασιών που παράγουν χωρικές και κοινωνικές ανισότητες. Με αυτήν την έννοια, φαίνεται ότι από οποιαδήποτε οπτική και αν εξετασθούν οι εξελίξεις στα οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη των κρατών-μελών της ΕΕ, υφίσταται μια σαφής γεωγραφική διάκριση, ένα αναπτυξιακό χάσμα το οποίο έχει αυξητικές τάσεις. Οι χώρες του

ευρωπαϊκού κέντρου ή Βορρά, φαίνεται να είχαν σχετικά οφέλη από την συμμετοχή τους στο ευρωπαϊκό σχέδιο, ενώ οι περιφερειακές χώρες της Νότιας και Νοτιοανατολικής Ευρώπης είχαν σχετικό κόστος. Αξίζει να τονισθεί, μάλιστα, ότι τα ουσιαστικά οφέλη της πρώτης ομάδας προέρχονται από τα κόστη της δεύτερης. Η κοινωνική διάσταση της διαδικασίας αυτής είναι πολύ μεγάλη, αφού ακόμη και πριν από την κρίση σήμαινε ένα σχετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο για τις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, οδηγώντας σε διαρροή ανθρώπινου κεφαλαίου προς τις περισσότερο ευνοημένες χώρες, διάσταση που δε θα πρέπει να αγνοηθεί.

3.3 ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΙΚΑ ΚΡΑΤΗ

... Με λίγα λόγια, η ανάλυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποτελεί ένα καλό εμβόλιο έναντι του ωμού οικονομικού ντετερμινισμού.

Claude Serfati (2016)

Η σημείωση του Serfati στην εισαγωγή του για την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη κατά την περίοδο της κρίσης στην Ευρώπη, εκφράζει επαρκώς και τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Η ανάλυση που προηγήθηκε μέχρις εδώ αποτέλεσε μια προσπάθεια αποτίναξης του φορτίου του οικονομικού ντετερμινισμού που χαρακτηρίζει εν πολλοίς τον σύγχρονο πολιτικό λόγο και την επιστημονική βιβλιογραφία, ιδιαίτερα δε στο πλαίσιο της οικονομικής γεωγραφίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα οικονομικά μεγέθη καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό την ατομική και κοινωνική επιβίωση – ιδιαίτερα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εντούτοις δεν θα πρέπει να παραβλέπονται οι κοινωνικές, πολιτικές, χωρικές και πολιτισμικές διαστάσεις των ιστορικών γεγονότων, διαδικασιών και φαινομένων. Αυτός, άλλωστε, είναι και ένας από τους σκοπούς που καλούνται να υπηρετήσουν οι κριτικές/ριζοσπαστικές συνιστώσες της πολιτικής οικονομίας και της οικονομικής γεωγραφίας.

Για τον λόγο αυτόν επιχειρείται στην παρούσα ενότητα η ανάλυση των βασικών παραγόντων και διεργασιών που στοιχειοθετούν την κρίση στην Ευρώπη. Έμφαση δίνεται στην πολιτική της διάσταση, στα βασικά οικονομικά στοιχεία που τη συνοδεύουν, και στον κοινωνικό αντίκτυπο των διεργασιών που λαμβάνουν χώρα από το 2008 μέχρι και σήμερα. Επίσης, ενώ είναι δεδομένο ότι η κρίση έπληξε λιγότερο ή περισσότερο όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, η εστίασή μας παραμένει στις αντιθέσεις μεταξύ Βορρά και Νότου της Ευρώπης, δεδομένου ότι τα νότια μεσογειακά κράτη – μαζί με την Ιρλανδία – δέχθηκαν τη μεγαλύτερη επίθεση τόσο μέσω του κοινωνικού και πολιτικού λόγου, όσο και μέσω των θεσμικών εργαλείων, σε επίπεδο πολιτικής και οικονομικής λιτότητας.

3.3.1 Η κρίση της Ευρωζώνης: οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις

3.3.1.1 Από την παγκόσμια στην ευρωπαϊκή κρίση

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπολογίζεται ότι η οικονομική κρίση πέρασε από τις ΗΠΑ στην Ευρώπη το 2008. Βάσει των οικονομικών στοιχείων μπορούμε να πούμε ότι η ύφεση στην Ευρώπη ξεκίνησε το πρώτο τετράμηνο του 2008 και διήρκεσε μέχρι και το τέλος του 2009, ενώ από τα μέσα του 2010 μέχρι τα μέσα του 2011 σημειώθηκε το δεύτερο κύμα αρνητικών αναπτυξιακών επιδόσεων. Σε αυτή τη βάση γίνεται λόγος για παρατεταμένη ύφεση (depression), η οποία πλήττει τα ευρωπαϊκά κράτη, πολύ δε περισσότερο τη ζώνη του Ευρώ. Για άλλη μια φορά, η πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους καταδεικνύεται ως το βαθύτερο αίτιο για την ανάπτυξη των κρισιακών φαινομένων Ευρώπη – πρόκειται κατ' αρχάς για μια κρίση κερδοφορίας, από την οποία δεν επανήλθε με ουσιαστικό τρόπο το παγκόσμιο σύστημα, από τη δεκαετία του 1970 μέχρι και σήμερα.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι, δεδομένων των αποκλίσεων και των ανισοτήτων που χαρακτηρίζουν την ευρωπαϊκή επικράτεια, **ενώ η οικονομική κρίση έπληξε τα κράτη της ΕΕ στην πλειονότητά τους, στην πραγματικότητα το βάθος και η διάρκειά της ήταν ιδιαίτερα άνιση, γεγονός που οδήγησε σε εξίσου άνισες μακροπρόθεσμες συνέπειες.** Τέλος, η κρίση χτύπησε το τραπεζικό σύστημα, την αγορά ακινήτων και τα ιδιωτικά και δημόσια χρέη. Ενώ για τα περισσότερα κράτη-μέλη ξεκίνησε ως κρίση στον ιδιωτικό τομέα το 2008, στη συνέχεια μετετράπη σε κρίση δημοσίου χρέους. Θα πρέπει να τονιστεί, ωστόσο, σε αυτό το σημείο ότι η κρίση δημοσίου χρέους αποτελεί αποτέλεσμα και έκφραση της υποκείμενης κρίσης, και όχι αίτιο για το ξέσπασμά της. (Crescenzi κ.α., 2016· Roberts, 2016)

Στην ενότητα 3.1 περιγράφονται οι τρόποι με τους οποίους η κρίση των ΗΠΑ «διεθνοποιήθηκε». Όσον αφορά τη μετάδοσή της στην Ευρώπη, αναγνωρίζονται δύο φορείς. Ο πρώτος αφορά το τραπεζικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα. Στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών αύξησης της χρηματοπιστωτικής ανταγωνιστικότητας, οι ευρωπαϊκές τράπεζες επένδυσαν αφειδώς στα τοξικά ενεργητικά και ομόλογα των οργανισμών των ΗΠΑ. Χαρακτηριστικά, μέχρι το 2009 οι τράπεζες είχαν διαγράψει 685 δις € σε απώλειες, χωρίς να έχουν αναγνωρισθεί επιπλέον 934 δις € σε απώλειες, την περίοδο εκείνη. Ο δεύτερος φορέας μετάδοσης της κρίσης στην Ευρώπη ήταν το διεθνές εμπόριο, το οποίο από το 2008 έως το 2009 σημείωσε πτώση 33%. Η παροχή εμπορικών πιστώσεων κατέρρευσε, η εξαγωγική ικανότητα των ΗΠΑ μειώθηκε, ενώ οι τιμές των εμπορευμάτων σημείωσαν πτώση, όπως αναφέρεται και παραπάνω.

Εκτός από τους παραπάνω δύο φορείς μετάδοσης της κρίσης, υπήρξαν περεταίρω παράγοντες που επηρέασαν περισσότερο συγκεκριμένες ομάδες κρατών, αμέσως μετά το ξέσπασμα της κρίσης των ΗΠΑ. Από τη μία μεριά το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ιρλανδία και η Ισπανία αντιμετώπισαν παρόμοιο πρόβλημα με αυτό των ΗΠΑ, μέσα από τις φούσκες των ακινήτων, που είχαν εκτοξεύσει τις τιμές των σπιτιών μέχρι το 2007. Η αδυναμία αποπληρωμής των δανείων από μέρους των πληθυσμών οδήγησε,

σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κατά περίπτωση, σε ύφεση των οικονομιών τους. Από την άλλη μεριά, χώρες της Κεντρικής Ευρώπης όπως η Ουγγαρία και η Λετονία αντιμετώπισαν προβλήματα δανεισμού από τις εξωτερικές αγορές, που τα προηγούμενα χρόνια χρησιμοποιούνταν για τη μείωση των ελλειμμάτων στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών, δημιουργώντας προβλήματα στις εθνικές τους οικονομίες. (EuroMemorandum Group, 2009)

Από τις αρχές του 2010, η κρίση του τραπεζικού συστήματος της Ευρώπης μετετράπη σε κρίση δημοσίου χρέους. Ο τρόπος με τον οποίον η κρίση γενικεύθηκε στα ευρωπαϊκά κράτη – οδηγώντας στη λεγόμενη «κρίση του ευρώ» – και που εκφράσθηκε στο πεδίο του δημοσίου χρέους για πολλές από τις περιφερειακές χώρες, είναι πολυπαραγοντικός. Πρώτο, σχετίζεται με τα δομικά προβλήματα της Ευρωζώνης, με την απώλεια σύγκλισης στην ΕΕ παρά τους στόχους της οικονομικής ολοκλήρωσης, και με τις επακόλουθες ανισότητες που, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, χαρακτηρίζουν το εγχείρημα της ΕΕ. Δεύτερο, σχετίζεται με τα ήδη υψηλά επίπεδα δημοσίου χρέους αρκετών από τις χώρες της Ευρωζώνης. Τρίτο, σχετίζεται με την επιλογή των Ευρωπαίων ηγετών να διασωθούν οι χρεοκοπημένες τράπεζες εις βάρος των κρατών, αφού την ευθύνη για τη διάσωσή τους έφεραν τα ίδια τα κράτη. Το γεγονός αυτό, συνδυαζόμενο με την γενικευμένη ύφεση, οδήγησε στην περεταίρω αύξηση των χρεών. Τέταρτον, με την απροθυμία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και των ισχυρών δυνάμεων της ΕΕ να ασκήσουν πληθωριστική πολιτική. Πέμπτον, οι προτεινόμενες επιλογές αντιμετώπισης της κρίσης χρέους, οι οποίες ενέτειναν τα εσωτερικά προβλήματα και διόγκωσαν μέσα σε λίγα χρόνια τα κρατικά χρέη. Παρακάτω μελετώνται αναλυτικότερα οι παράγοντες αυτοί.

Βασική προϋπόθεση για τη μελέτη της κρίσης είναι σε πρώτη φάση η διερεύνηση των δομικών προβλημάτων της Ευρωζώνης, τα οποία έχουν οδηγήσει σε αύξηση των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών-μελών. Η εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος αφαίρεσε τη δυνατότητα των κρατών για υποτίμηση του νομίσματος, αφήνοντας ως μόνες εναλλακτικές τόνωσης της ανταγωνιστικότητάς τους είτε την εσωτερική υποτίμηση, ή τα αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα. Φυσικά, τα δημοσιονομικά ελλείμματα συνεπάγονταν και τον αυξανόμενο δανεισμό, δεδομένου ότι οι κυβερνήσεις είχαν τη δυνατότητα δανεισμού με πολύ χαμηλά επιτόκια. Στον ευρωπαϊκό Νότο οι προαναφερθείσες διεργασίες οδήγησαν σε αυξημένα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών, δημοσιονομικά ελλείμματα και ιδιωτικά χρέη, καθώς τα νοικοκυριά αναγκάζονταν να δανειστούν εξαιτίας της μισθολογικής συμπίεσης. Από την άλλη, λειτουργώντας μέσα στο ίδιο πλαίσιο περιορισμών, τα Βορειοευρωπαϊκά κράτη ακολούθησαν την τακτική της εσωτερικής υποτίμησης, ρίχνοντας το επίπεδο των μισθών που εξαρχής ήταν υψηλότεροι από αυτούς του Νότου. Αναπτύχθηκε μέσα από αυτήν τη διαδικασία ένα χάσμα ανταγωνιστικότητας το οποίο οδήγησε σε χάσμα εξαγωγικής απόδοσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Γερμανία αύξησε το όγκο των εξαγωγών της με διπλάσιο ρυθμό από την υπόλοιπη Ευρωζώνη, ενώ το εμπορικό της πλεόνασμα τόνωσε τις εξαγωγές βιομηχανικού και κερδοσκοπικού κεφαλαίου, μέσω των οποίων το γερμανικό κεφάλαιο εδραιώθηκε σε διεθνές επίπεδο. (Overbeek, 2016)

Ο καταλυτικός παράγοντας που επέσπευσε την κρίση του ευρώ υπό τη μορφή δημοσίου χρέους συνδέεται με την ακολουθία των γεγονότων που έλαβαν χώρα όταν οι τράπεζες της Ευρώπης βρέθηκαν στα όρια χρεωκοπίας, μετά το 2008. Την περίοδο αυτή σημειώθηκε μεγάλη αύξηση των κρατικών δαπανών προκειμένου για τη διάσωση των τραπεζών που αντιμετώπιζαν κίνδυνο κατάρρευσης. Η διάσωση των τραπεζικών οργανισμών έγινε με κρατικούς πόρους, ενώ παράλληλα έγινε ανακεφαλαιοποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και χρήση δημοσιονομικών κινήτρων για την επανεκκίνηση της ανάπτυξης. Χρειάστηκε λοιπόν τα κράτη να δανειστούν εκ νέου, αυξάνοντας και πάλι το δημοσιονομικό έλλειμμα και το κρατικό χρέος, παγιδευμένα σε έναν φαύλο κύκλο δανεισμού-χρέωσης. (INE ΓΣΕΕ, 2011· Lapavitsas κ.α., 2010)

Οι ανισορροπίες αυτές ήταν που οδήγησαν στον αυξημένο δανεισμό από πλευράς κρατών του Νότου, πριν από την παγκόσμια κρίση. Μέχρι το 2010, εγχώριες και διεθνείς τράπεζες είχαν εκτεθεί σε δημόσια χρέη, το συνολικό ύψος των οποίων έφθανε το 85% του ΑΕΠ της Ευρωζώνης. Σύμφωνα με τον Overbeek (2012), το επίπεδο του δημοσίου χρέους για αρκετές χώρες όπως η Ισπανία και η Ιταλία ήταν τότε μικρότερο από αυτό που είχαν στα τέλη της δεκαετίας του 1990, γεγονός που υποδεικνύει ότι σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί. Η διαφορά έγκειται στην αξιοπιστία του χρέους, και στην ασφάλεια που επιζητούν οι αγορές κατά το δανεισμό, ιδιαίτερα των περιφερειακών κρατών. Δεν είναι τυχαίο ότι από τα κράτη αυτά δανείζονται με επιτόκια 3-8% υψηλότερα από τα αντίστοιχα της Γερμανίας ή της Ολλανδίας.

Η πτώση της παραγωγής και η γενικευμένη ύφεση στις χώρες που η κρίση επέδρασε περισσότερο είχε σαν επακόλουθο τη μείωση των κρατικών εσόδων που προέρχονται από τη φορολογία. Χαρακτηριστικά, από το 2008 στο 2009 «*το ΑΕΠ της Γερμανίας μειώθηκε κατά 5%, της Γαλλίας κατά 2,6%, της Ολλανδίας κατά 4%, της Σουηδίας κατά 5,2%, της Ιρλανδίας κατά 7,1%, της Φινλανδίας κατά 7,8%, της Δανίας κατά 4,9% και της Ισπανίας κατά 3,5%*». (INE ΓΣΕΕ, 2011) Αξίζει να αναφέρουμε ότι η επιλογή των τραπεζών σε αυτή τη φάση ήταν η κερδοσκοπία μέσα από στοιχήματα (CDS) σχετικά με το ποια από τα κράτη-μέλη θα χρεοκοπήσουν, χρησιμοποιώντας μάλιστα τα χρήματα που οι ίδιες οι κυβερνήσεις έδωσαν για τη διάσωσή τους.

3.3.1.2 Ευρω-λιτότητα για την υπέρβαση της κρίσης και το κοινωνικό κόστος

Οι επιλογές των θεσμικών οργάνων της ΕΕ σε σχέση με την επίλυση της κρίσης σε επίπεδο εθνικών οικονομιών αποτελεί το δεύτερο σκέλος της ανάλυσης για την αντιμετώπιση της κρίσης της Ευρωζώνης. Αφορά τόσο την θεσμική, όσο και την κοινωνική διάσταση. Οι μετασχηματισμοί σε επίπεδο δομής και λειτουργίας της ΕΕ και της ΟΝΕ ενίσχυσαν τον ρόλο των θεσμικών οργάνων, αναδεικνύοντας και πάλι το έλλειμμα δημοκρατίας. Οι εξελίξεις αυτές θεωρείται ότι αποτέλεσαν βήμα προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, εντούτοις αμφισβητείται ο ρόλος που έχουν διαδραματίσει στις επιμέρους χώρες και στους πολίτες αυτών.

Την επόμενη ημέρα του ξεσπάσματος της κρίσης, αντιμετώπιση με τις τάσεις ύφεσης, η ΕΕ κλήθηκε να αντιμετωπίσει την κρίση του ευρώ και, όπως σημειώνει ο Χατζημιχάλης (2012), απεδείχθη ανέτοιμη να την διαχειριστεί. Οι ηγεσίες καθυστέρησαν στην αντιμετώπισή του, επιρρίπτοντας τις ευθύνες στα κράτη-μέλη του Νότου. Στην εξέλιξη αυτή συνετέλεσαν αφενός το σύνολο των δύσκαμπτων συμφωνιών που πλαισιώνουν το οικοδόμημα και αφετέρου η έλλειψη πολιτικής βούλησης από μερίδα πολιτικών ηγετών ως προς την αλληλέγγυα αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης.

Έτσι, η αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονταν με την κρίση στην Ευρωζώνη δεν ήταν άμεση. Μέσα από συνομιλίες που διήρκησαν για περισσότερο από ένα έτος αναγνωρίστηκαν τα κενά και οι δομικές αδυναμίες της Ευρωζώνης και της ΕΕ ως προς την αντιμετώπιση εκτάκτων φαινομένων. Έτσι, από το 2010 αποφασίσθηκε η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας και του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Οικονομικής Σταθεροποίησης, που το 2013 αντικαταστάθηκαν από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας. Άλλα μέτρα τα οποία πέρασαν στην κατεύθυνση αντιμετώπισης της κρίσης είναι το Ευρωπαϊκό Δημοσιονομικό Σύμφωνο, το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, το Euro Plus Pact και το Σύμφωνο Ανταγωνιστικότητας. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι μέσω των μετασχηματισμών που έχουν επέλθει στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα έχουν ενισχυθεί ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ενώ τα θεσμικά όργανα που συγκροτούν την ΕΕ έχουν περισσότερες ελευθερίες παρέμβασης στα εθνικά συντάγματα και θεσμικά πλαίσια.

Αξίζει να αναφερθεί ως παράδειγμα ότι η Συνθήκη της Λισσαβόνας (σε ισχύ από το 2009), δεσμεύει την ΕΕ απαγορεύοντας τυχόν παρεμβάσεις για την υποστήριξη των οικονομιών που βρίσκονται υπό κρίση. Σε αυτό το σημείο έρχονται στην επιφάνεια για ακόμη μια φορά οι αντιφάσεις της ΕΕ. Δεδομένων των περιορισμών που τίθενται από την ευρωπαϊκή νομοθεσία, δεν επιτρέπεται η παρέμβαση της Ένωσης σε εθνικά κοινωνικά ζητήματα που αφορούν την πρόνοια (παιδεία, υγεία κ.λπ.) και την εργατική νομοθεσία (η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης και άλλα ντοκουμέντα αυτού του είδους αποτελούν κατευθυντήριες γραμμές για τα κράτη-μέλη, και όχι κανονιστικό πλαίσιο). Οι κίνδυνοι που ελλόχευαν, εντούτοις, για το μέλλον του ευρώ ήταν μεγάλοι, αφού οι εθνικές κρίσεις μπορούν να επηρεάσουν άμεσα τη διεθνή αξία του. Γι' αυτόν τον λόγο, οι ηγεμονεύουσες δυνάμεις της ΕΕ – με πρωτοπόρα τη Γερμανία – αποφάσισαν να επιχειρήσουν την παράκαμψη των κοινοτικών περιορισμών, θέτοντας μια σειρά κρατών υπό την επίβλεψη του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ). (Χατζημιχάλης, 2012)

Το αποτέλεσμα ήταν μια πρωτόγνωρη άσκηση πολιτικής πίεσης στα «προβληματικά» κράτη-μέλη τόσο από πλευράς ΔΝΤ όσο και από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, με τα κυρίαρχα μέσα μαζικής ενημέρωσης να θέτουν το ιδεολογικό επιστέγασμα της διαδικασίας αυτής. Η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Ισπανία, η Ιταλία και η Πορτογαλία, επονομαζόμενες ως PIIGS (γουρούνια), τέθηκαν στο επίκεντρο της διεθνούς σκηνής. Μαζί με την Κύπρο και την Ισλανδία, είναι τα κράτη τα οποία δέχθηκαν επίθεση όσον

αφορά τη διαχείριση των εθνικών οικονομιών τους. Η Ελλάδα, που έχει αποτελέσει το μήλον της έριδος, έχει επικριθεί με επιχειρήματα περί «τεμπελιάς», περί «υπερδιογκωμένου δημοσίου τομέα», και γενικότερα περί μιας ελληνικής ταυτότητας και κουλτούρας που μοιραία οδήγησε στην κρίση χρέους.

Πολλά από τα κράτη πέρασαν υπό την επιτήρηση του ΔΝΤ, ψηφίζοντας τα τελευταία χρόνια μια σειρά νόμων με βασικούς άξονες τις αποκρατικοποιήσεις/ιδιωτικοποιήσεις και την πώληση της δημόσιας περιουσίας, τη μείωση των κρατικών δαπανών μέσα από αύξηση της φορολογίας, αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών, απολύσεις στους δημοσίους τομείς, μειώσεις δαπανών στην κοινωνική πρόνοια κ.λπ. Παράλληλα γίνονται διευκολύνσεις στον ιδιωτικό τομέα μέσα από τις μειώσεις στους εθνικούς κατώτατους μισθούς, την κατάργηση συλλογικών συμβάσεων και άλλων εργατικών κατακτήσεων των προηγούμενων δεκαετιών. Η ραγδαία αύξηση της ανεργίας, η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και η ένταση φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στις χώρες του Νότου καταδεικνύουν το μεγάλο χάσμα που υφίσταται ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη.

Οι διεργασίες της πολιτικής ολοκλήρωσης της ΕΕ δεν κατάφεραν να επιφέρουν την σύγκλιση ανάμεσα στα κράτη μέλη, ωστόσο κατάφεραν να βελτιώσουν τη θέση των πιο ανεπτυγμένων οικονομιών, να εδραιώσουν με καλύτερους όρους τη δύναμη και την πολιτική τους υπεροχή έναντι των χωρών που απαρτίζουν την περιφέρεια. Με αυτήν την έννοια, ο συνδυασμός της οικονομικής με την πολιτική υπεροχή επιφέρουν και διαιωνίζουν τις ανισότητες στην Ευρώπη, οι οποίες δεν είναι μόνο χωρικές/γεωγραφικές, αλλά και κοινωνικές. Η κρίση αποτέλεσε την βέλτιστη αφορμή για την ανάδειξη των πολιτικών προνομίων που φέρουν οι ανεπτυγμένες οικονομίες στο εσωτερικό της ΕΕ, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση της Γερμανίας. Όμως δεν πρόκειται για μια απλή περίπτωση εκμετάλλευσης των φτωχότερων από τις πλουσιότερες χώρες. Είναι δεδομένο ότι μέσα στα ίδια τα κράτη συνυπάρχουν διαφορετικές κοινωνικές τάξεις με διαφορετικά επίπεδα εισοδήματος και κοινωνικών προνομίων, τάξεις που είτε διαβιούν στη Γερμανία είτε στην Ελλάδα, επηρεάζονται τόσο από το ευρωπαϊκό εγχείρημα όσο και από τις συνέπειες της κρίσης με διαφορετικό τρόπο. Η χωρική πόλωση δεν αναιρεί το δεδομένο της κοινωνικής πόλωσης ως της αναγκαίας συνθήκης για την καπιταλιστική συσσώρευση και αναπαραγωγή. (Serfati, 2016)

3.3.2 Εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης στα ευρωπαϊκά κράτη

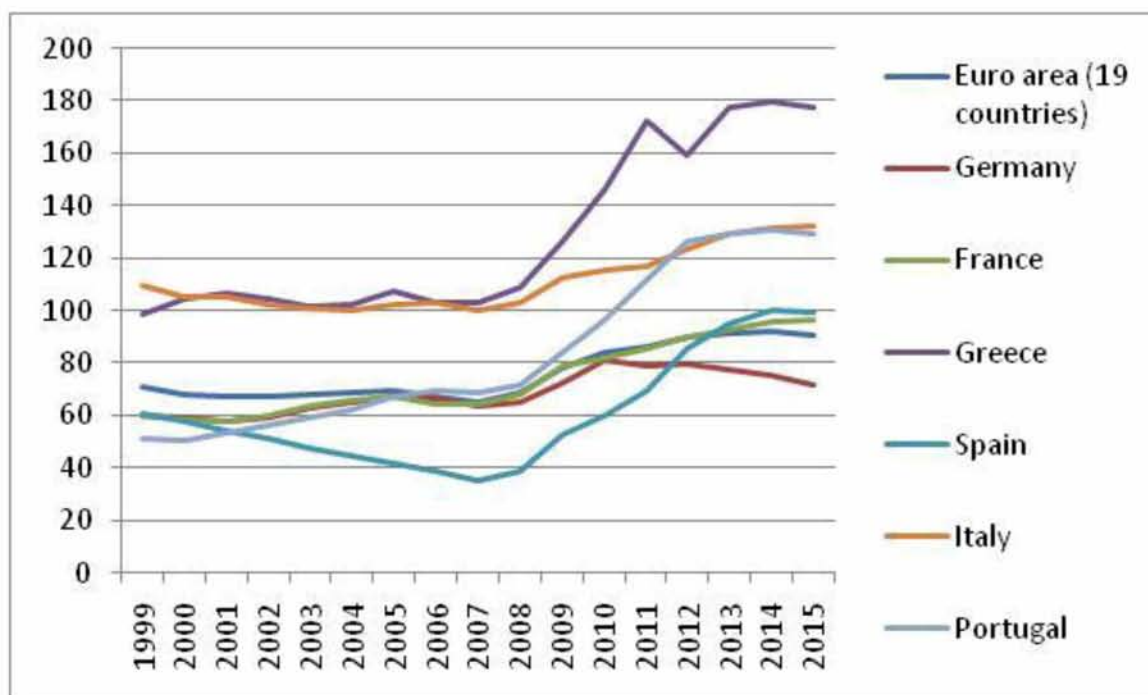
Στην παρούσα ενότητα εξετάζονται οι εκφάνσεις, τα χαρακτηριστικά της οικονομικής κρίσης σε επιλεγμένα ευρωπαϊκά κράτη, καθώς στο πλαίσιο μιας εργασίας αυτού του βεληνεκού δεν είναι εφικτή η μελέτη του συνόλου των ευρωπαϊκών κρατών. Στο πλαίσιο της ανάλυσης που προηγήθηκε έγιναν σαφείς οι συστηματικές αντιθέσεις μεταξύ Βορρά και Νότου. Κατά συνέπεια, επιλέγονται πρότυπα κράτη τα οποία αντιπροσωπεύουν τις οικονομικές και χωρικές ανισότητες στην Ευρώπη της κρίσης, και τα οποία έχουν αναπτύξει μεταξύ τους αντιφατικά χαρακτηριστικά σε λιγότερο από μια δεκαετία. Για τις χώρες του περιφερειακού Νότου επιλέγονται η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία και η Πορτογαλία, ενώ για τις χώρες του κέντρου ή Βορρά της Ευρώπης επιλέγονται η Γαλλία και η Γερμανία. Σε πρώτη φάση κρίνεται θεμιτή μια συγκριτική παρουσίαση της εξέλιξης των βασικών κοινωνικοοικονομικών μεγεθών για την επιλεγμένη ομάδα χωρών. Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της μελέτης-περίπτωσης των χωρών ξεχωριστά, θα παρουσιασθούν τα ειδικά χαρακτηριστικά που τις καθιστούν επιλέξιμες για την εν λόγω έρευνα, καθώς και η πορεία τους στο μεσοδιάστημα της οικονομικής κρίσης.

3.3.2.1 Συγκριτική ανάλυση βασικών οικονομικών και κοινωνικών μεγεθών για τα υπό μελέτη κράτη

Το δημόσιο χρέος βρίσκεται στο επίκεντρο της κρίσης της Ευρωζώνης, καθώς παρουσιάσθηκε ως η μέγιστη απειλή για τη σταθερότητα του νομίσματος και για την επιβίωσή της. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.6, το διάστημα πριν από το 2008 τα κράτη είχαν σε γενικές γραμμές σταθερά επίπεδα δημοσίου χρέους, με τα επίπεδα της Ελλάδας και της Ιταλίας να βρίσκονται πάνω από το 100% του εθνικού ΑΕΠ.

Εξαιρέσεις αποτελούν η Ισπανία, όπου μέχρι το 2007 το δημόσιο χρέος είχε πτωτική πορεία, και η Πορτογαλία, της οποίας το χρέος ακολούθησε για την ίδια περίοδο αντίστροφη πορεία. Τόσο η Γερμανία όσο και η Γαλλία χαρακτηρίζονταν από σχετικά χαμηλά επίπεδα χρέους, κυμαινόμενα ανάμεσα στο 60% και 70% του εθνικού τους ΑΕΠ. Η διάσωση των τραπεζών το 2008 οδήγησε σε αύξηση των ελλειμμάτων για όλα τα κράτη, αυξάνοντας αντίστοιχα και τα κρατικά χρέη. Οι αυξήσεις στις τιμές του χρέους για τα κράτη κατά την ύστερη περίοδο είναι αναντίστοιχη, με τα χρέη Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας να διογκώνονται, με μικρές διακυμάνσεις, μέχρι την περίοδο 2012-2013.

Διάγραμμα 3.6: Δημόσιο χρέος ως % του ΑΕΠ για επιλεγμένες χώρες, 1999-2015

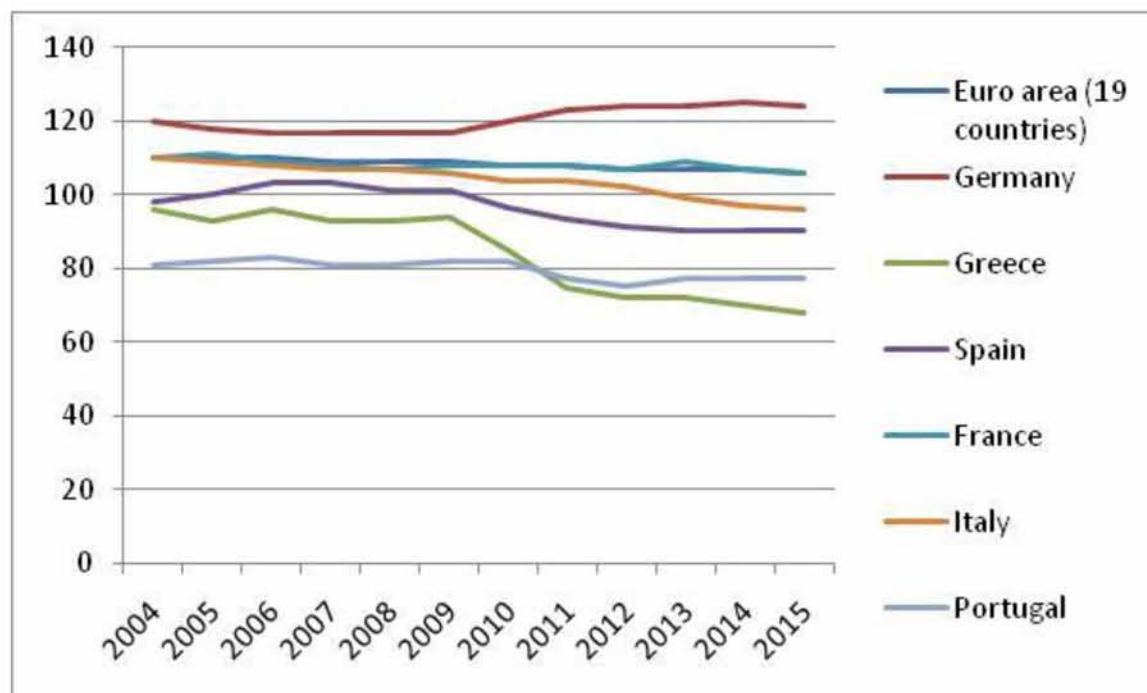

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Οι λόγοι για τους οποίους τα δημόσια χρέη των τριών χωρών διογκώθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο διερευνώνται στη συνέχεια, έχει αξία ωστόσο να σημειωθεί ότι σχετίζονται με τις πολιτικές επιλογές που έγιναν και με τα μέτρα τα οποία πέρασαν στα κράτη αυτά, με τη συμφωνία των εθνικών κυβερνήσεων με τα ευρωπαϊκά όργανα, την ΕΚΤ και το ΔΝΤ. Η πολιτική αναγνώριση των χρεών από πλευράς εθνικών κυβερνήσεων, ο αυξανόμενος δανεισμός με υψηλά επιτόκια και η άσκηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών αποτελούν κάποιους από τους παράγοντες που έχουν συντελέσει στην πορεία του χρέους για τις περιπτώσεις αυτές.

Το διάγραμμα 3.7 παρουσιάζει την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ), για την περίοδο 2004-2015. Η μέτρηση έχει γίνει βάσει ενός δείκτη, όπου 100 είναι ο μέσος όρος των εικοσιοκτώ κρατών-μελών της ΕΕ. Αρχικά, φαίνεται ότι η Ζώνη του ευρώ, η Γαλλία και η Γερμανία βρίσκονται διαχρονικά πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Μάλιστα, σε αντίθεση με τη Γαλλία όπου εμφανίζεται πτωτική τάση, η τιμή του δείκτη για τη Γερμανία έχει αυξηθεί μετά από το 2009. Αυτό μπορεί να οφείλεται στην πιθανή αύξηση του ΑΕΠ_{κκ} της τελευταίας, ή στην αύξηση του χάσματος ανάμεσα στον μέσο όρο της ΕΕ28 και αυτής, λόγω πτώσης του μέσου όρου. Όσον αφορά τα περιφερειακά κράτη, η Ιταλία σημειώνει πτωτική τάση περνώντας κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο το 2013, ενώ για την Ισπανία, την Πορτογαλία και ιδιαίτερα για την Ελλάδα οι αρνητικές αποκλίσεις με την ΕΕ28 έχουν αυξηθεί σημαντικά. Η Ελλάδα αποτελεί μετά το 2010 τη χώρα με το μικρότερο ΑΕΠ_{κκ} σε σύγκριση με τη συγκεκριμένη ομάδα χωρών.

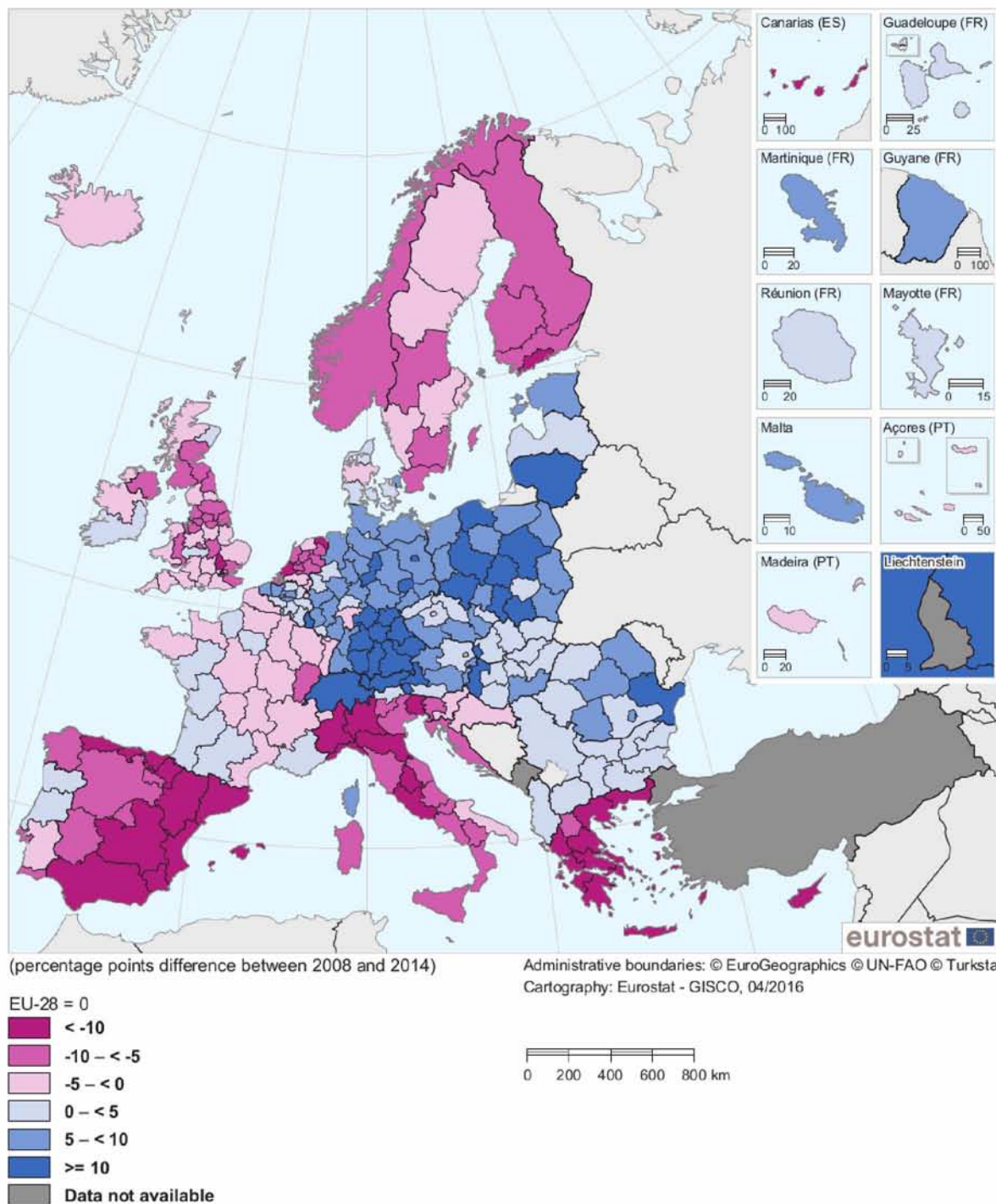
Διάγραμμα 3.7: ΑΕΠκκ σε ΜΑΔ, (δείκτης: ΕΕ28=100) για επιλεγμένες χώρες, 2004-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Χάρτης 3.2: Εξέλιξη ΑΕΠκκ σε ΜΑΔ σε σχέση με την ΕΕ28, NUTS 2 (2008-2014)

Change of gross domestic product (GDP) per inhabitant in purchasing power standard (PPS)
in relation to the EU-28 average, by NUTS 2 regions, 2008–14 (*)
(percentage points difference between 2008 and 2014)

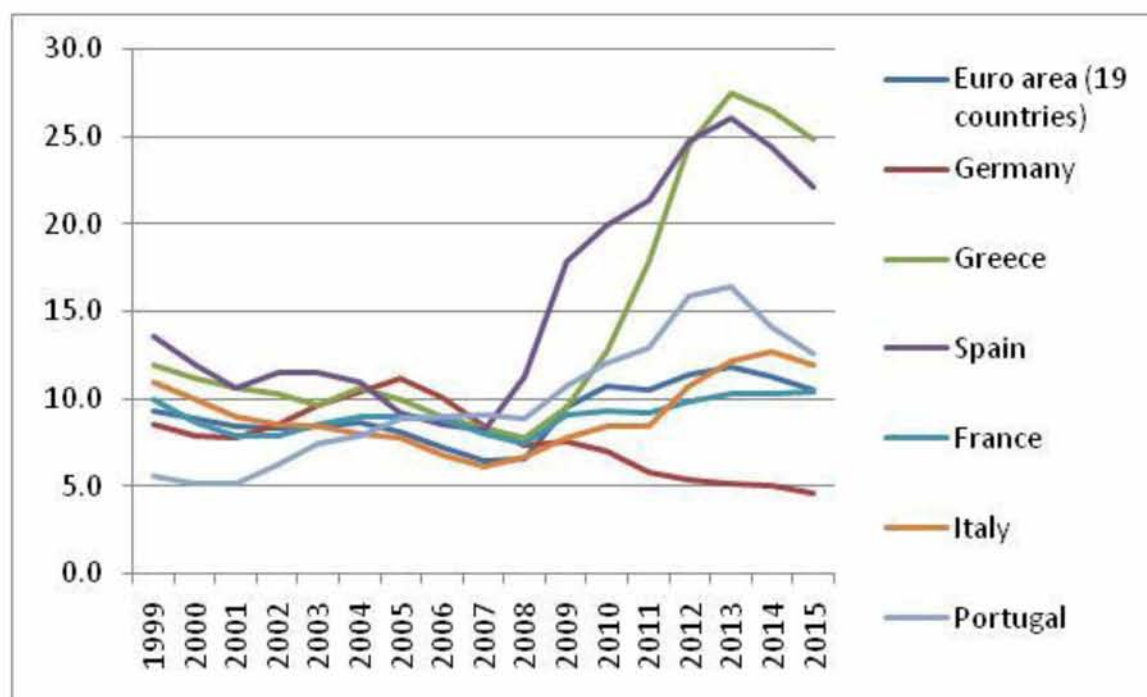

(*) Norway, Switzerland, Albania and Serbia: national data. Switzerland and Albania: provisional.
Source: Eurostat (online data codes: [nama_10r_2gdp](#) and [nama_10_pc](#))

Πηγή: Eurostat

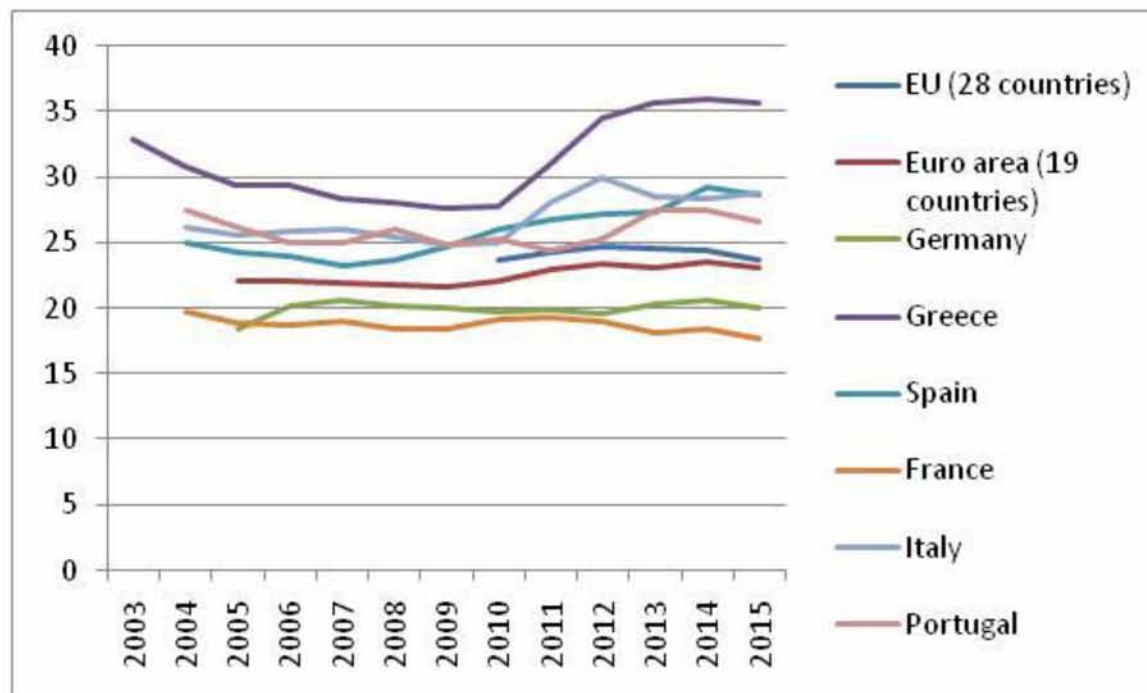
Μια αντίστοιχη εικόνα δίνει και ο χάρτης 3.2, όπου απεικονίζεται η εξέλιξη του ΑΕΠκκ σε ΜΑΔ σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ28, σε επίπεδο NUTS 2 για την περίοδο 2008-2014. Οι αντιθέσεις κέντρου-περιφέρειας είναι έντονες, με τις Γερμανικές και άλλες περιφέρειες του κέντρου να εμφανίζουν σημαντική αύξηση του ΑΕΠκκ, και τις περιφέρειες της Ελλάδας, της Ιρλανδίας, της Ισλανδίας, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Κύπρου, της Μάλτας και της Πορτογαλίας να έχουν ξεκάθαρη μείωση σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ28. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των Σκανδιναβικών κρατών και της Ολλανδίας, όπου επίσης παρουσιάζεται πτώση του ΑΕΠκκ και των Νοτιοανατολικών κρατών, που παρά τις επιπτώσεις της κρίσης χαρακτηρίζονται από μικρή άνοδο. Από την άλλη η Γαλλία φαίνεται να αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση μελέτης, αφού παρόλο που – όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.7 – υπάρχει γενική πτώση του ΑΕΠκκ της, αρκετές από τις περιφέρειές της έχουν σημειώσει σχετική αύξηση συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Σε κάθε περίπτωση, είναι εμφανές ότι τα κράτη των οποίων το ΑΕΠκκ έχει επηρεαστεί αρνητικά περισσότερο από τις συνθήκες της κρίσης είναι η Ελλάδα, η Πορτογαλία, η Κύπρος και σε ένα βαθμό η Ιταλία.

Διάγραμμα 3.8: Ανεργία (%) σε επιλεγμένες χώρες για την ηλικιακή ομάδα 15-74, 1999-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 3.9: Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (%) σε επιλεγμένες χώρες, 2003-2015

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

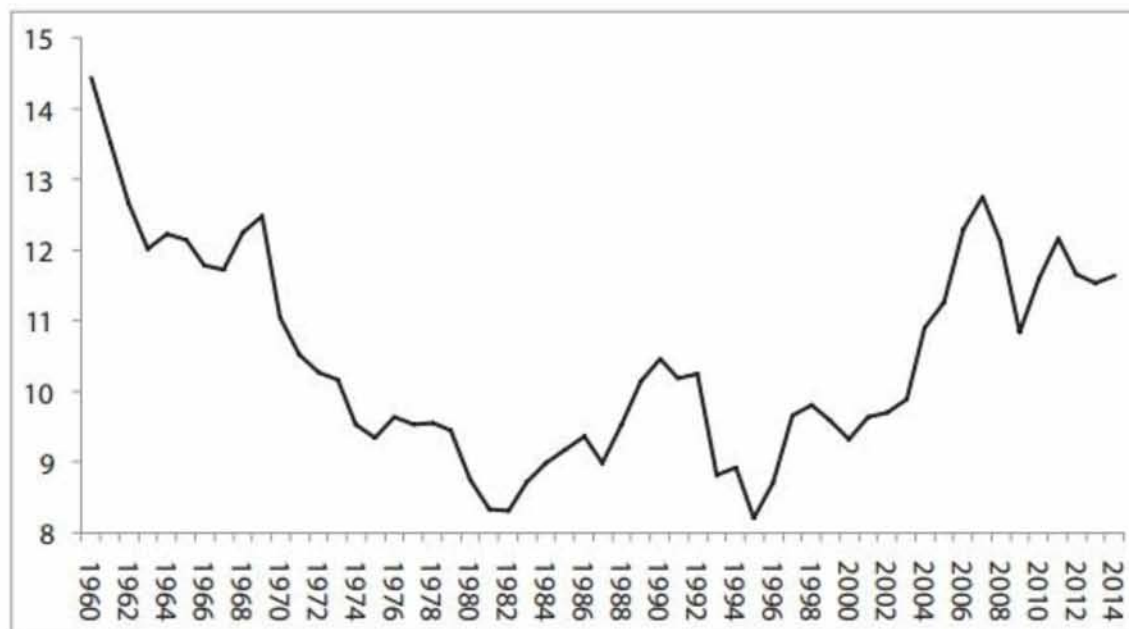
Η κρίση έχει βαθιές κοινωνικές επιπτώσεις, όπως η έντονη αύξηση του αριθμού νοικοκυριών σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (διάγραμμα 3.9), η οποία οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στις ραγδαίες εξελίξεις στο πεδίο της ανεργίας στα υπό μελέτη κράτη (διάγραμμα 3.8). Το σύνολο των χωρών του Νότου έχουν διαχρονικά επίπεδα κινδύνου φτώχειας υψηλότερα από τον μέσο όρο της ΕΕ και της Ευρωζώνης, ενώ η Γαλλία και η Γερμανία έχουν χαμηλότερα. Πριν τη κρίση, παρατηρούνται σχετικά περιορισμένες διακυμάνσεις του ποσοστού ανεργίας με φθίνουσα τάση, εκτός της περίπτωσης της Πορτογαλίας. Όπως είναι αναμενόμενο, η κρίση έχει άμεση επιρροή στην λειτουργία της αγοράς εργασίας. Η Γερμανία αποτελεί τη μοναδική χώρα όπου το ποσοστό ανεργίας συνέχισε να μειώνεται ακόμη και μετά το ξέσπασμα της κρίσης.

Για τις υπόλοιπες χώρες, η διετία 2007-2008 ήταν η περίοδος κατά την οποία η ανεργία άρχισε να αυξάνεται σημαντικά. Περισσότερο ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της Πορτογαλίας, παρόλο που πριν από την προσχώρησή της στην Ευρωζώνη είχε το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα κράτη παρουσίαζε αυξητικές τάσεις ήδη από το 2001. Και σε αυτήν την περίπτωση, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία αποτελούν την ομάδα χωρών που έχει δεχτεί τη μεγαλύτερη επιρροή από την οικονομική κρίση, ενώ κατά την ύστερη του 2013 περίοδο τα επίπεδα ανεργίας φαίνεται να μειώνονται για το σύνολο των χωρών, με την εξαίρεση αυτό της Γαλλίας.

3.3.2.2 Γερμανία

Η Γερμανία θεωρείται το «*success story*» (Roberts, 2016: 151) της σύγχρονης Ευρώπης, αποτελώντας τη μεγαλύτερη οικονομία σε ευρωπαϊκό και την τέταρτη μεγαλύτερη οικονομία σε παγκόσμιο επίπεδο. Χαρακτηριζόμενη από υψηλό βαθμό εξάρτησης από τις εξαγωγές, η Γερμανία επηρεάσθηκε σημαντικά από τις επιπτώσεις της κρίσης, κυρίως μέσω της μείωσης της ζήτησης από τα άλλα κράτη, οδηγώντας σε πτώση του ΑΕΠ κατά 6.6% την περίοδο 2008-2009. Οι τάσεις ανάκαμψης όμως ήρθαν γρήγορα, φθάνοντας το 2011 στα επίπεδα που ήταν στις αρχές του 2008. Έτσι, ενώ οι υπόλοιπες οικονομίες της Ευρωζώνης φαίνεται να πασχίζουν τα τελευταία χρόνια, η Γερμανία σήμερα χαρακτηρίζεται από ανανεωμένους και διευρυμένους εξαγωγικούς κλάδους, εισροές επενδυτικών κεφαλαίων, χαμηλά κόστη δανεισμού, ένα πολύ υψηλό εξωτερικό πλεόνασμα και έναν ισοσκελισμένο προϋπολογισμό. Χαρακτηρίζεται επίσης από πολύ χαμηλά επίπεδα ανεργίας με πτωτικές τάσεις, αυξάνοντας το χάσμα με τον μέσο όρο της Ευρωζώνης κατά την περίοδο της κρίσης. Επιπλέον, η κρίση της Ευρωζώνης έχει αναδείξει το γερμανικό κράτος στον μεγάλο δανειστή και πιστωτή των υπόλοιπων κρατών. Έτσι, ενώ το 1999 η Γερμανία χαρακτηριζόταν ως «ο άρρωστος της Ευρώπης», σήμερα θεωρείται το επιτυχημένο αναπτυξιακό μοντέλο της Ευρώπης, στο οποίο γίνεται αναφορά ως το «γερμανικό μοντέλο». (Storm κ.α., 2015)

Διάγραμμα 3.10: Γερμανία: Καθαρές αποδοχές (net return) επί του κεφαλαίου (%), 1960-2014

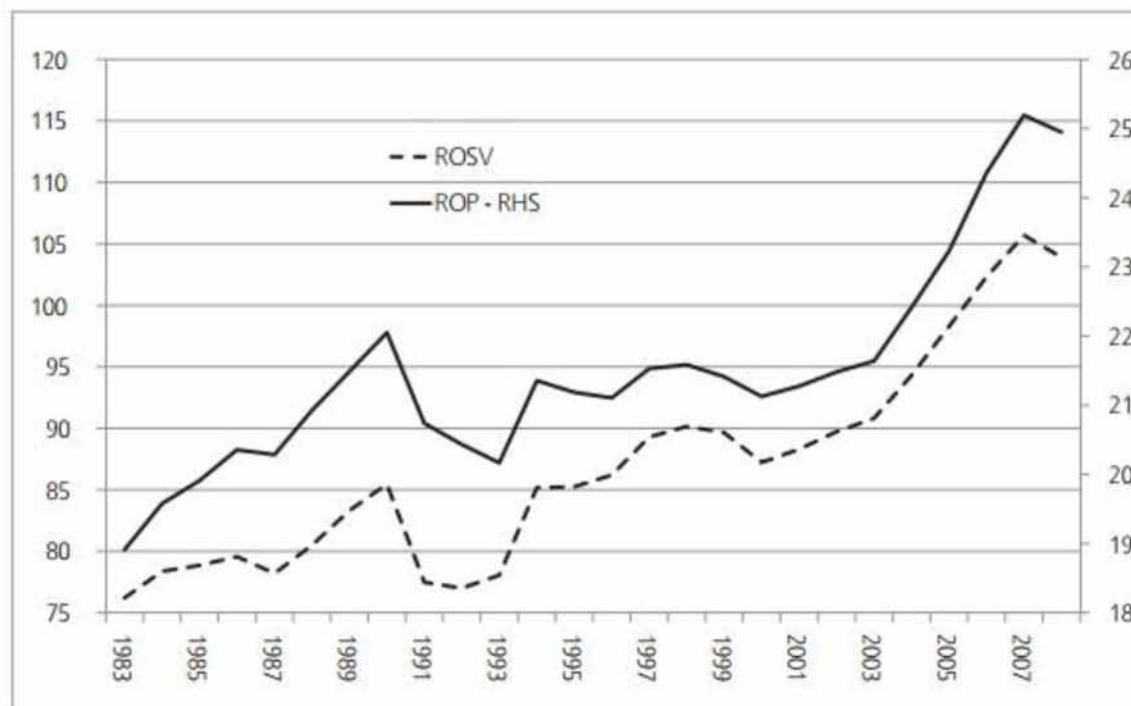
Πηγή: Roberts, 2016: 152

Το ποσοστό κέρδους είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για να υπολογισθεί η εξέλιξη της γερμανικής οικονομίας πριν και μετά το κοινό νόμισμα. Στο διάγραμμα 3.10 φαίνεται η διαχρονική εξέλιξη των καθαρών αποδοχών σε κεφάλαιο (%) για τη Γερμανία. Από το 1960 μέχρι και τις αρχές του 1980 το γερμανικό ποσοστό κέρδους σημείωσε πτώση κατά 30%. Έχοντας συνεχείς διακυμάνσεις, στις αρχές του 1990 υπήρξε ανάκαμψη

33%, ενώ ακολούθησε σχετική στασιμότητα καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Οι μικρές ανακάμψεις στο ποσοστό του κέρδους κατά την περίοδο αυτήν μπορούν να αποδοθούν στις μειώσεις των μισθών και επομένως στην αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης· αύξηση η οποία ήταν μεγαλύτερη από την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Εντούτοις, η ουσιαστική ευκαιρία κερδοφορίας ήταν η διαμόρφωση της Ευρωζώνης, επιτυγχάνοντας ραγδαία αύξηση στο ποσοστό κέρδους.

Στις προηγούμενες ενότητες γίνεται αναφορά στους παράγοντες άνισης ανάπτυξης μέσα από την ΕΕ και ειδικότερα την Ευρωζώνη, αλλά και στα οφέλη που είχαν οι εξελίξεις αυτές για τη γερμανική οικονομία. Χαμηλός πληθωρισμός, διεθνές εμπόριο, επενδύσεις κεφαλαίου, αύξηση της ανταγωνιστικότητας μέσω της συμπίεσης των μισθών (μεταρρυθμίσεις Hartz) είναι κάποιοι από τους παράγοντες που ενίσχυσαν το γερμανικό καπιταλισμό. Οι μεταρρυθμίσεις στο πεδίο της εγχώριας εργασίας οδήγησαν σε σημαντική πτώση των πραγματικών μισθών κάτω από τα επίπεδα του 1999, με την παράλληλη όμως αύξηση του πραγματικού ΑΕΠκκ κατά 30%. Ένα στοιχείο το οποίο αξίζει επίσης να επισημανθεί είναι ο ρόλος που διαδραμάτισε το κοινό νόμισμα στην ανάπτυξη του γερμανικού εξωτερικού εμπορίου και των επενδύσεων. Τόσο οι εξαγωγές προϊόντων όσο και οι επενδύσεις κεφαλαίου άνθισαν κατά την περίοδο 2000-2007, δημιουργώντας πλεονάσματα και οικονομική άνθιση για τη Γερμανία, και αρνητικές επιδόσεις για τα περιφερειακά κράτη.

Σύμφωνα με τον Roberts (2016), κατά την περίοδο 2000-2007 η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου για τη Γερμανία ήταν στάσιμη εξαιτίας του φθηνού σταθερού κεφαλαίου λόγω της επίδρασης των νέων τεχνολογιών. Παράλληλα, η εκμετάλλευση του φθηνού εργατικού δυναμικού στα κράτη της Ευρωζώνης αλλά και στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, οδήγησαν σε αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης κατά 17%. Η εξαγωγή βιομηχανίας και κεφαλαίου σε χώρες όπως η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ουγγαρία, η Πολωνία και η Ιταλία, έδωσε τη δυνατότητα στο γερμανικό κεφάλαιο να εξαπλωθεί όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και σε άλλες περιοχές του κόσμου, καθιστώντας την χώρα την τρίτη μεγαλύτερη εξαγωγική δύναμη μετά την Κίνα και τις ΗΠΑ. Στο διάγραμμα 3.9 φαίνεται η εξέλιξη του ποσοστού του κέρδους και του ποσοστού εκμετάλλευσης για τη Γερμανία, για την περίοδο 1983-2008.

Διάγραμμα 3.9: Γερμανία: Ποσοστό κέρδους και ποσοστό εκμετάλλευσης (%), 1983-2008

Πηγή: Roberts, 2016: 154

Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στη γερμανική οικονομία αφορά κατά κύριο λόγο τον κλάδο των εξαγωγών. Κατά την προηγούμενη περίοδο η Γερμανία κατάφερε να αναδειχθεί σε μεγάλη εξαγωγική δύναμη – με τις εξαγωγές να αντιστοιχούν στο 45,7% του συνολικού ΑΕΠ το 2014 – αυξάνοντας την εξάρτηση των οικονομικών της επιδόσεων από τον εν λόγω κλάδο. Γι' αυτόν τον λόγο, όταν η κρίση χτύπησε την Ευρώπη αλλά και πολλά κράτη παγκοσμίως, η ζήτηση γερμανικών εξαγωγικών προϊόντων μειώθηκε σημαντικά, γεγονός που οδήγησε σε πτώση του ΑΕΠ. Ωστόσο η οικονομία ανέκαμψε πολύ γρήγορα, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην στροφή της Γερμανίας προς εναλλακτικούς εξαγωγικούς προορισμούς όπως η Κίνα, οι ΗΠΑ και σε μικρότερο βαθμό το Ηνωμένο Βασίλειο. Τα κράτη αυτά κάλυψαν το κενό που έχει αφήσει στην ζήτηση των γερμανικών προϊόντων η ύφεση που χαρακτηρίζει πολλά κράτη της Ευρώπης. (Friedman, 2016)

Η διερεύνηση της κρίσης στη Γερμανία αφορά και τον ρόλο της τελευταίας στα ζητήματα που αφορούν την ΕΕ και το ευρώ. Η συσχέτιση των τραπεζών του ευρωπαϊκού κέντρου με τον τραπεζικό τομέα και τις αγορές των ΗΠΑ ήταν ο καταλυτικός παράγοντας που οδήγησε στην χρηματοπιστωτική διάσταση της κρίσης. Ειδικά μέσα από την πρακτική του carry trade και της επένδυσης σε κρατικά ομόλογα υψηλής απόδοσης σε χώρες του Νότου, υπολογίζεται ότι τα κέρδη των γερμανικών τραπεζών ανήλθαν σε εκατοντάδες δισεκατομμύρια ευρώ. Μετά την κρίση, σημαντικές μερίδες των χρημάτων τα οποία δόθηκαν από τα κράτη του Νότου για τη διάσωση των τραπεζών κατέληξαν σε τράπεζες του κέντρου. Επιπλέον, πολλοί από τους καταθέτες

επέλεξαν να «διαφύγουν» από τα υπό-κρίση κράτη, με τις καταθέσεις να καταλήγουν σε τράπεζες της Γερμανίας και της Γαλλίας. Τέλος, το γερμανικό κράτος ωφελήθηκε από τον δανεισμό των κρατών-μελών. Υπολογίζεται, για παράδειγμα, ότι τα κέρδη των γερμανών από την ελληνική κρίση ανέρχονται σε εκατό δισεκατομμύρια ευρώ σε χαμηλότερες δαπάνες επιτοκίων σε γερμανικά κρατικά ομόλογα ανάμεσα στο 2010 και στα μέσα του 2015. (Serfati, 2016)

Συμπερασματικά: Στη σύγχρονη πραγματικότητα η Γερμανία αποτελεί την ηγεμονεύουσα δύναμη της ΕΕ, σε πολιτικό και σε οικονομικό επίπεδο. Η κρίση ανέδειξε τον χαρακτήρα αυτόν ακόμη περισσότερο, αφού αποτελεί τον βασικό δανειστή και πιστωτή της Ένωσης. Τα κράτη τα οποία αντιμετωπίζουν κρίσεις χρέους και δημοσιονομικές κρίσεις είναι υποχρεωμένα, δεδομένων των ευρύτερων συμφωνιών που βρίσκονται σε ισχύ, να δανείζονται από τη Γερμανία. Αυτός είναι κι ένας από τους παράγοντες που έχουν οδηγήσει στην αυξημένη επιρροή της χώρας στα ζητήματα που αφορούν τη λειτουργία της ΕΚΤ, τη λήψη αποφάσεων στην ΕΕ και γενικότερα τους όρους λειτουργίας των επισήμων και των άτυπων οργάνων της ΕΕ. Στο εσωτερικό της χώρας, οι επιπτώσεις της σχετικά βραχυχρόνιας ύφεσης αφορούσαν κατά κύριο λόγο τον εξαγωγικό κλάδο. Οι εξαγωγές μειώθηκαν, όμως πολύ σύντομα ανέκαμψαν. Ακόμη και στο πεδίο της ανεργίας, η Γερμανία δεν επηρεάσθηκε σχεδόν καθόλου, και σήμερα έχει τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας της υπό-μελέτη ομάδας χωρών, με συνεχώς μειούμενο ρυθμό. Στο ίδιο πλαίσιο, είναι – μετά τη Γαλλία – η χώρα με το μικρότερο ποσοστό ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

3.3.2.3 Γαλλία

Η Γαλλία αποτελεί ένα κράτος με ιδιόμορφα χαρακτηριστικά όσον αφορά τη δομή του κράτους και της διοίκησης, τη λειτουργία της οικονομίας και τους κοινωνικούς θεσμούς. Ιστορικά, αποτελούσε ανέκαθεν μια μεγάλη γεωπολιτική δύναμη με αποικιοκρατικό παρελθόν, δυνατά οικονομικά μεγέθη, αλλά και εσωτερικές αντιφάσεις. Στο πεδίο της Ευρώπης και πιο σύγχρονα της ΕΕ, η Γαλλία αποτελεί αδιαμφισβήτητα μια από τις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, που εντούτοις αντιμετωπίζει αρκετά δομικά προβλήματα, τα οποία επιδεινώθηκαν μέσα από την ένταξή της στην Ευρωζώνη και μέσα από την τρέχουσα οικονομική κρίση. Οι οξείες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είναι ίσως εγγενές πρόβλημα της χώρας, που μέσα από την ανάπτυξη της κρίσης γιγαντώθηκε.

Παραδοσιακά, η Γαλλία ήταν από τα πρώτα εκβιοβηχανισμένα κράτη της Ευρώπης. Κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα ωστόσο αναπτύχθηκε με ταχείς ρυθμούς ο τριτογενής τομέας δραστηριοτήτων, όπως και σε όλα τα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη του κόσμου, αγγίζοντας το 2015 ως ποσοστό του ΑΕΠ το 78.76% έναντι του δευτερογενούς (19.5%) και του πρωτογενούς (1.74%) τομέα (<https://www.statista.com>). Το βιομηχανικό σύστημα είναι περισσότερο παραδοσιακό και λιγότερο καινοτόμο, αναπτύσσοντας κατά βάση κλάδους εντάσεως εργασίας. Οι κύριοι κλάδοι δραστηριοτήτων είναι η αυτοκινητοβιομηχανία, η κλωστοϋφαντουργία,

τα χημικά προϊόντα, η αεροδιαστημική, η φαρμακοβιομηχανία, η βιομηχανική σιδηρουργία, οι εξορύξεις, η παραγωγή τροφίμων και ποτών και ο τουρισμός (<http://news.bbc.co.uk>).

Καθ' όλο το διάστημα μέχρι τις αρχές του 2000 η παραγωγική και οικονομική βάση της Γαλλίας πέρασαν από δομικούς μετασχηματισμούς, σε τρεις βασικούς άξονες. Πρώτον, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, το οποίο μέχρι τη δεκαετία του 1970 στηριζόταν μόνο στις τράπεζες, πλέον έχει υποβληθεί στις διεργασίες της χρηματοπιστικοποίησης, αναδεικνύοντας τη Γαλλία σε ένα από τα περισσότερο χρηματοπιστικοποιημένα κράτη του κόσμου. Οι διεργασίες αυτές περιλαμβάνουν την ανάπτυξη χρηματοπιστωτικών καινοτομιών και τις τιτλοποιήσεις (*securitization*), ενώ ταυτόχρονα κερδίζουν έδαφος τα αμοιβαία κεφάλαια (*unit trusts*), τα συνταξιοδοτικά ταμεία και οι ασφαλιστικές εταιρείες. Σε αυτή τη βάση, το πλασματικό κεφάλαιο έχει κερδίσει έδαφος εις βάρος του πραγματικού παραγωγικού κεφαλαίου, όπως και παγκοσμίως. Δεύτερον, από το 1990 και ύστερα το παραγωγικό σύστημα έχει αναδιοργανωθεί με διαδικασίες οικονομικής και οργανωτικής συγκέντρωσης, περνώντας σε νέα μοντέλα επιχειρήσεων με εξαγορές και συγχωνεύσεις για την επίτευξη οικονομιών κλίμακας. Οι διαδικασίες αυτές λειτούργησαν ως καταπέλτης βασικών εργατικών δικαιωμάτων, με το οργανωμένο εργατικό κίνημα και τα συνδικάτα της Γαλλίας να μη μπορούν να ανταπεξέλθουν επαρκώς στις απαιτήσεις των νέων συνθηκών. Τρίτον, ύστερα από τις διευρυμένες κρατικοποιήσεις των αρχών της δεκαετίας του 1980, από το 1987 και μετά ακολουθήθηκε η αντίστροφη πορεία, με μαζικές ιδιωτικοποιήσεις σε όλους σχεδόν τους κλάδους. Μέσα σε είκοσι χρόνια οι δημόσιες εταιρείες μειώθηκαν περίπου στο μισό. Πολλές άλλες μεταρρυθμίσεις έλαβαν χώρα μετά το 1980 για την επίλυση προβλημάτων χρεών των δημοσίων εταιρειών και για τον εξορθολογισμό των δημοσίων δαπανών, συμπεριλαμβάνοντας μέτρα όπως απολύσεις στον δημόσιο τομέα, εσωτερικές αναδιοργανώσεις κι ενίσχυση των ελεγκτικών μηχανισμών για τις δημόσιες επιχειρήσεις, μεταφορά αρμοδιοτήτων από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο, κ.λπ. (Jany-Catrice κ.α., 2012)

Με την είσοδο της χώρας στην Ευρωζώνη, υπήρξαν μικρότερες αλλαγές στα βασικά οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη, σε σχέση με τα περισσότερα κράτη που την απαρτίζουν. Σε αντίθεση με τη Γερμανία, που από την υιοθέτηση του ευρώ είδε σημαντική αύξηση στο ποσοστό κέρδους της, η Γαλλία είχε αρνητικές επιδόσεις, με το ποσοστό κέρδους να μειώνεται κατά 3.8%, την περίοδο από την ίδρυση της Ευρωζώνης μέχρι το 2007 (Roberts, 2016). Επιπλέον, την ίδια περίοδο το δημόσιο χρέος σημείωσε μικρή αύξηση από 58,6% το 2000 σε 64.3% το 2007, ενώ η ανεργία παρέμεινε σχετικά σταθερή – από 8.6% σε 8% αντίστοιχα. Το οικονομικό μέγεθος που επιδεινώθηκε ίσως περισσότερο μετά την ένταξη, ήταν το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, που από πλεόνασμα 1.18% το 2000, πέρασε σύντομα σε αρνητικές τιμές, σημειώνοντας έλλειμμα 0.29% το 2007. Στην ίδια κατεύθυνση, αυξήθηκε αρκετά και το εμπορικό έλλειμμα.

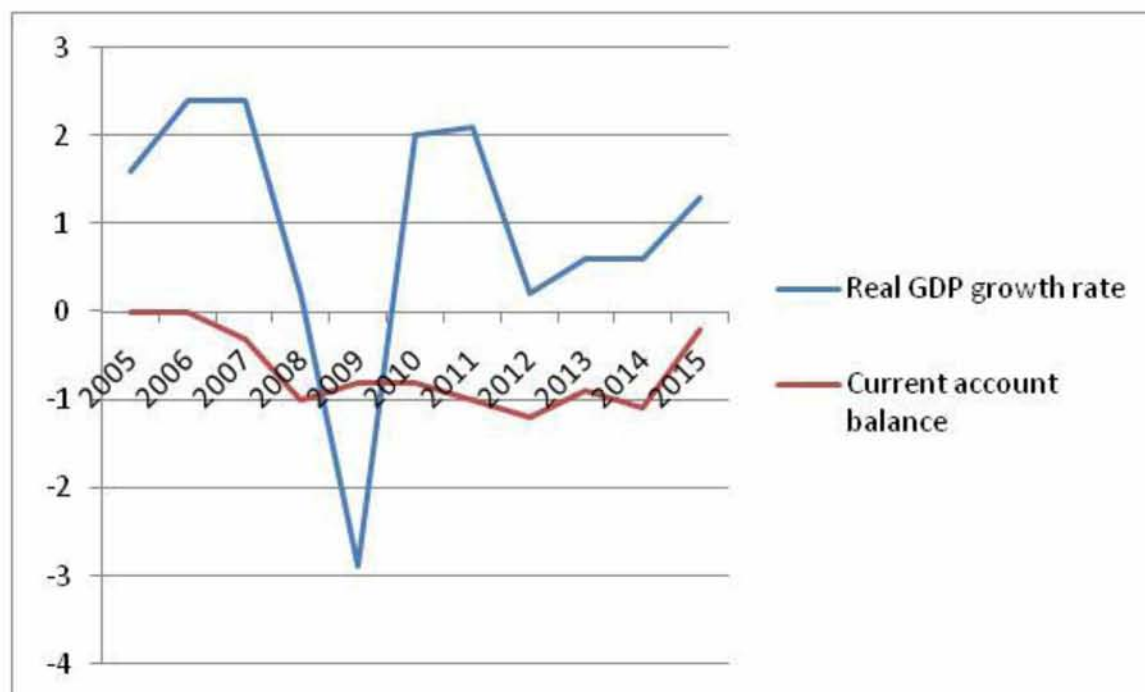
Το 2008 η Γαλλία ήρθε αντιμέτωπη με την παγκόσμια οικονομική κρίση, με τους μακροοικονομικούς δείκτες της να επιδεινώνονται. Εντούτοις, είναι γεγονός ότι η κρίση δεν επηρέασε τη γαλλική οικονομία στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο που επηρέασε πολλά από τα κράτη της ΕΕ και της Ευρωζώνης. Εκτιμάται ότι η σχετικά υψηλότερη ανθεκτικότητα της γαλλικής οικονομίας στις επιδράσεις της κρίσης οφείλεται κατά κύριο λόγο σε τρεις παράγοντες. Πρώτον, ο ρυθμός αποταμιεύσεων των γάλλων πολιτών πριν από την κρίση ήταν μεγαλύτερος από άλλα κράτη, γεγονός που απέτρεψε τη ραγδαία πτώση της ενεργού ζήτησης κατά τη διάρκεια της κρίσης. Χαρακτηριστικά, την περίοδο 2008-2010 η κατανάλωση στην Γαλλία αυξήθηκε κατά 1.4%, σε αντίθεση με τη Γερμανία και τις ΗΠΑ, όπου η κατανάλωση ακολούθησε πτωτική πορεία. Δεύτερον, η γαλλική οικονομία είναι λιγότερο ανοικτή συγκριτικά με άλλες, επομένως και περισσότερο προστατευμένη από διεθνείς αναταράξεις. Τρίτον, τα δημόσια οικονομικά της Γαλλίας είναι περισσότερο «υγιή», γεγονός που επέτρεψε τη χρήση ενός οικονομικού πακέτου κινήτρων ύψους δέκα δισεκατομμυρίων ευρώ για την αντιμετώπιση των πρώτων επιπτώσεων της κρίσης. Η γαλλική κυβέρνηση προχώρησε άμεσα σε στήριξη των επενδύσεων από μέρους του δημοσίου τομέα. Η στρατηγική του γαλλικού κράτους θεωρείται ότι συνέβαλλε στην τόνωση των επενδύσεων, της παραγωγής πλούτου και της κατανάλωσης, δίνοντας έτσι ένα συγκριτικό πλεονέκτημα της χώρας έναντι κρατών όπως η Γερμανία. Συγκεκριμένα, ενώ η μείωση των εξαγωγών είχε σοβαρές επιπτώσεις στη γερμανική οικονομία, στη Γαλλία υπήρξε η δυνατότητα να καλυφθεί το κενό των εξαγωγών αυτών σημαντικά, μέσα από την σχετικά αυξημένη εσωτερική ζήτηση. (Jany-Catrice κ.α., 2012 · Bordogna κ.α., 2013)

Οι επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ύφεσης στη γαλλική οικονομία συνοψίζονται στη στασιμότητα, στα ελλείμματα, στην ανεργία και στην υπερχρέωση, αν και με πιο μετριοπαθείς μεταβολές σε σχέση με την υπόλοιπη ΕΕ. Πιο συγκεκριμένα, από το 2008 μέχρι το 2014 η οικονομία σημείωσε μεγέθυνση της τάξεως του 1.6%, στοιχείο που επιδεικνύει οικονομική στασιμότητα, ιδιαιτέρως σε σύγκριση με άλλα κράτη του παγκοσμίου ανεπτυγμένου κέντρου, όπως οι ΗΠΑ (6%), η Γερμανία (4%) και η Σουηδία (8%). Τα δημόσια οικονομικά βρίσκονται σε ύφεση, ενώ το δημόσιο χρέος έχει αυξηθεί αρκετά, φθάνοντας το 2015 στα 96.2% από 68% το 2008. Το ιδιωτικό χρέος είναι επίσης αρκετά υψηλό, ακολουθώντας μια αυξητική πορεία και αγγίζοντας το 2015 το 144.3%. Το εξωτερικό χρέος μεταβλήθηκε από -2% σε 35%. (<http://www.latribune.fr/>)

Στο παρακάτω διάγραμμα φαίνονται πιο συγκεκριμένα δύο βασικοί οικονομικοί δείκτες, ο ρυθμός ανάπτυξης του πραγματικού ΑΕΠ και το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Οι διακυμάνσεις του ΑΕΠ είναι ουσιαστικά πολύ μικρές, οι τάσεις αντιστοιχούν όμως στις γενικές τάσεις που χαρακτηρίζουν τη μετά την κρίση εποχή. Τα ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών που σημειώνονταν και πριν από την κρίση, μετά την κρίση αυξήθηκαν περισσότερο, δημιουργώντας προβλήματα και στα χρέη της χώρας. Παρόλα αυτά, από το 2014 στο 2015 φάνηκε να υπάρχει μερική βελτίωση και στα δύο μεγέθη, υποδεικνύοντας μια πιθανή βελτίωση της κατάστασης στη χώρα. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η στασιμότητα στην Γαλλία σχετίζεται και με την αδυναμία

της τελευταίας να αυξήσει το βαθμό εκμετάλλευσης για τον πληθυσμό της χώρας, που με τη σειρά της οδηγεί στην αδυναμία αύξησης της κερδοφορίας. Χαρακτηριστικά, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ευρωπαϊκών κρατών, η μεταβολή του μεριδίου των μισθών ως ποσοστό του ΑΕΠ για τη Γαλλία ήταν μόνο -0.2%, για το διάστημα 2009-2015 (Roberts, 2016).

Διάγραμμα 3.10: Γαλλία: Ρυθμός ανάπτυξης πραγματικού ΑΕΠ και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (%), 2005-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Οι επεκτατικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν τη διετία 2008-2009 αντιστάθμισαν, σε ένα βαθμό και μόνο παροδικά, τις άμεσες συνέπειες της κρίσης. Ωστόσο, τα μέτρα που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης, δηλαδή της αύξησης του δημοσίου χρέους και των ελλειμμάτων, έχουν οδηγήσει διαχρονικά σε έξαρση των ήδη υψηλών επιπέδων ανισότητας. Οι μεταρρυθμίσεις του Fillon της περιόδου 2009-2011, επιτάχυναν τη φτωχοποίηση της γαλλικής κοινωνίας και τη μείωση της κατανάλωσης, που όπως αναφέρθηκε μέχρι τότε είχε παραμείνει σχετικά υψηλή. Οι βασικοί άξονες επίδρασης στους όρους εργασίας αφορούν την επέκταση του συνταξιοδοτικού ορίου ηλικίας και τη μείωση των συντάξεων, τη μείωση των εργαζομένων στο δημόσιο, τις γενικευμένες μειώσεις μισθών μέσω των περιορισμών στο «σημείο αναφοράς» (point d' indice), την αποκέντρωση κι ελαστικοποίηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων καθώς και την αλλαγή των όρων υπό τους οποίους πραγματοποιούνται οι τελευταίες. Το νέο θεσμικό πλαίσιο επέδρασε και στο κράτος πρόνοιας καθώς και στα δημόσια αγαθά της χώρας, υποβαθμίζοντας την παιδεία, την υγεία και τις μεταφορές, με σκοπό έναν αυστηρότερο έλεγχο των δημοσίων δαπανών. (Sapir, 2015 • Bordogna κ.α., 2013)

Η ανεργία αποτελεί ένα από τα καθοριστικά στοιχεία για τη διερεύνηση των κοινωνικών επιπτώσεων της ύφεσης και των πολιτικών για την αντιμετώπισή της. Η Γαλλία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί φαίνεται ότι η ανεργία δεν επηρεάσθηκε δραματικά από τα πρώτα στάδια της κρίσης, παράλληλα όμως αποτελεί τη μοναδική εκ των έξι χωρών που μελετούνται, όπου τα ποσοστά ανεργίας έχουν την πιο πρόσφατη περίοδο στάσιμη προς αυξητική τάση. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.8, από το 2013 περίπου όλα τα κράτη δείχνουν να έχουν μειούμενα ποσοστά ανεργίας, ανεξαρτήτων από το αρχικό τους ύψος. Η Γαλλία ακολουθεί διαφορετική πορεία. Το ποσοστό ανεργίας φαίνεται να μην αυξήθηκε σημαντικά στο πλαίσιο της ύφεσης, όμως τα τελευταία χρόνια δεν μειώνεται, σημειώνοντας το 2015 ποσοστό 10,5% του πληθυσμού. Παρά τη σχετική στασιμότητα της ανεργίας, πάντως, η μακροχρόνια ανεργία φαίνεται να έχει αυξηθεί σημαντικά.

Το γαλλικό σύστημα προωθεί την ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας και τη δυαδικότητα στο εργασιακό πλαίσιο, δηλαδή τη συνύπαρξη μονίμων και προσωρινών (interim) καθεστώτων εργασίας. Παρά το γεγονός ότι πριν από την κρίση το μοντέλο της προσωρινής εργασίας είχε προοδευτικά σταματήσει να χρησιμοποιείται, η κρίση εμφάνισε την ευκαιρία επαναπροώθησης του μέτρου στις επιχειρήσεις. Το γαλλικό Ελεγκτικό Συνέδριο (Cour des Comptes) άσκησε κριτική στην κυβέρνηση, θεωρώντας ότι η προτεραιότητα των ασκούμενων πολιτικών – τουλάχιστον των πρώτων ετών – βρισκόταν στις επενδύσεις, θυσιάζοντας την πραγματική απασχόληση κι επιδεινώνοντας τη φτώχεια και την κατανάλωση. Το σχέδιο ανάκαμψης της γαλλικής οικονομίας μείωσε τον αριθμό των χρεοκοπιών και διευκόλυνε τη ρευστότητα του χρήματος στις επιχειρήσεις, εντούτοις οι θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν ήταν ελάχιστες σε σχέση με τους προβλεπόμενους αριθμούς, ενώ το κόστος του ήταν πολύ μεγαλύτερο από τα τελικά οφέλη του. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις όλων αυτών των πολιτικών έχουν βάθος και διάρκεια, επιδεινώνοντας την παραγωγικότητα των εργαζομένων, αυξάνοντας ακόμη περισσότερο το δημόσιο έλλειμμα και οξύνοντας τις κοινωνικές και χωρικές ανισότητες. (Jany-Catrice κ.α., 2012)

Συμπερασματικά: Η κρίση στη γαλλική οικονομία φαίνεται να μην είχε τις ισχυρές επιπτώσεις, όπως αυτές με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωπα τα κράτη του Νότου που μελετούνται στην παρούσα εργασία. Το παραδοσιακό μοντέλο κρατικής πρόνοιας φαίνεται να ήταν ο παράγοντας που μέχρι ενός σημείου προστάτεψε την κοινωνία, ωστόσο οι νέες πολιτικές έχουν θέσει σε κίνδυνο την κοινωνική προστασία, δημιουργώντας φόβους για ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων, της ανεργίας και της φτώχειας. Όμως, συγκριτικά με τις άλλες χώρες του Βορρά, η Γαλλία αντιμετωπίζει σημαντικές και δύσκολες προκλήσεις σε σχέση με την ανεργία (ειδικά των νέων) και τον όλο και μεγαλύτερο κοινωνικό αποκλεισμό και τον κίνδυνο φτώχειας, όχι μόνο των ανέργων αλλά και των απασχολούμενων. Μια δυνατή οικονομία του καπιταλιστικού κέντρου, η Γαλλία έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο για τις εξελίξεις στο εσωτερικό της ΕΕ, θέτοντας τη γεωπολιτική ρότα σε συνεργασία με τη Γερμανία. Η εσωτερική λειτουργία του κράτους, όμως, χαρακτηρίζεται από αντιφατικά

στοιχεία, αμφιταλαντευόμενο ανάμεσα στο παραδοσιακό κοινωνικό κράτος της κοινωνικής αλληλεγγύης και στο νεοφιλελεύθερο κράτος της κοινωνικής ανισότητας.

3.3.2.4 *Ιταλία*

Η Ιταλία αποτελεί την τρίτη μεγαλύτερη οικονομία της Ευρωζώνης, αλλά και μία από τις μεγαλύτερες οικονομίες παγκοσμίως σε όρους ΑΕΠ. Η πρόσφατη ιστορία της ωστόσο είναι αρκετά αντιφατική, όχι μόνο γιατί αποτελεί ένα από τα κράτη του ευρωπαϊκού Νότου που έχει πληχθεί ιδιαίτερα από την οικονομική κρίση, αλλά και γιατί χαρακτηριζόταν από οικονομική στασιμότητα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η τρέχουσα οικονομική κρίση έχει αποδιοργανώσει τις οικονομικές της επιδόσεις, ενώ οι προϋπάρχουσες χωρικές και κοινωνικές ανισότητες έχουν οξυνθεί σε μεγάλο βαθμό. Στην πορεία της ανάλυσης θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν οι εξής ιδιαιτερότητες της ιταλικής οικονομίας: χαρακτηρίζεται από ένα δυαδικό παραγωγικό σύστημα, μια δυαδική αγορά εργασίας, ένα άνισο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, καθώς και από μια διαίρεση ανάμεσα στον ιταλικό Βορρά (Πρώτη και Τρίτη Ιταλία) και στον ιταλικό Νότο (Δεύτερη Ιταλία) (Simonazzi, 2012).

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ιταλία πέρασε μια περίοδο ραγδαίας οικονομικής άνθισης με ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης, υψηλή απασχόληση και παραγωγικότητα, και με μεγάλες αυξήσεις εισοδημάτων. Η ταχύρρυθμη εκβιομηχάνιση ήταν ο βασικός παράγοντας ανάπτυξης και επικεντρώθηκε στο «βιομηχανικό τρίγωνο» Μιλάνο-Τορίνο-Γένοβα, την περιοχή που μέχρι σήμερα συγκροτεί την Πρώτη Ιταλία. Η εσωτερική μετανάστευση από την Δεύτερη Ιταλία, δηλαδή από τον Ιταλικό Νότο, ήταν το προωθητικό στοιχείο για το «οικονομικό θαύμα» της εποχής. Το μοντέλο των επιχειρήσεων που κυριαρχούσαν το διάστημα αυτό ήταν μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις.

Η περίοδος της άνθισης της ιταλικής οικονομίας πέρασε από δύο διαδοχικές φάσεις. Η πρώτη φάση της «χρυσής εποχής» του 1953-1963 χαρακτηρίστηκε από εκτεταμένη ανάπτυξη και αύξηση της συνολικής απασχόλησης. Βασικοί παράγοντες ήταν το άνοιγμα στις διεθνείς αγορές και οι αυξημένες δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις, κυρίως στην βιομηχανία. Το αποτέλεσμα στην εθνική οικονομία ήταν νομισματική σταθερότητα, εξισορρόπηση του διεθνούς ισοζυγίου πληρωμών και υψηλός βαθμός επενδύσεων που στόχευαν σε έναν ισχυρό οικονομικό μετασχηματισμό. Έτσι, πέραν των βιομηχανικών δραστηριοτήτων αυξήθηκαν και οι εξαγωγές, οδηγώντας σε ένταση της απασχόλησης, των μισθών και των κερδών, διασφαλίζοντας μια σχετική κοινωνική συναίνεση. Η δεύτερη φάση της εντατικής ανάπτυξης, το διάστημα 1964-1970, είχε ως κύρια χαρακτηριστικά τη μείωση των επενδύσεων και της συνολικής απασχόλησης, που όμως συνοδεύονταν από πολύ μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του εισοδήματος. Η έλλειψη συνολικής εγχώριας ζήτησης αλλά και η αποφυγή μεταρρυθμίσεων κοινωνικής πρόνοιας οδήγησαν όχι μόνο στην πτώση των επενδύσεων αλλά και στην άσκηση πολιτικών που προωθούσαν το ντάμπινγκ τιμών

στον εξαγωγικό κλάδο. Έτσι, η φάση αυτή θα χαρακτηριστεί από υψηλή μεγέθυνση χωρίς ανάπτυξη (Garofoli, 2016).

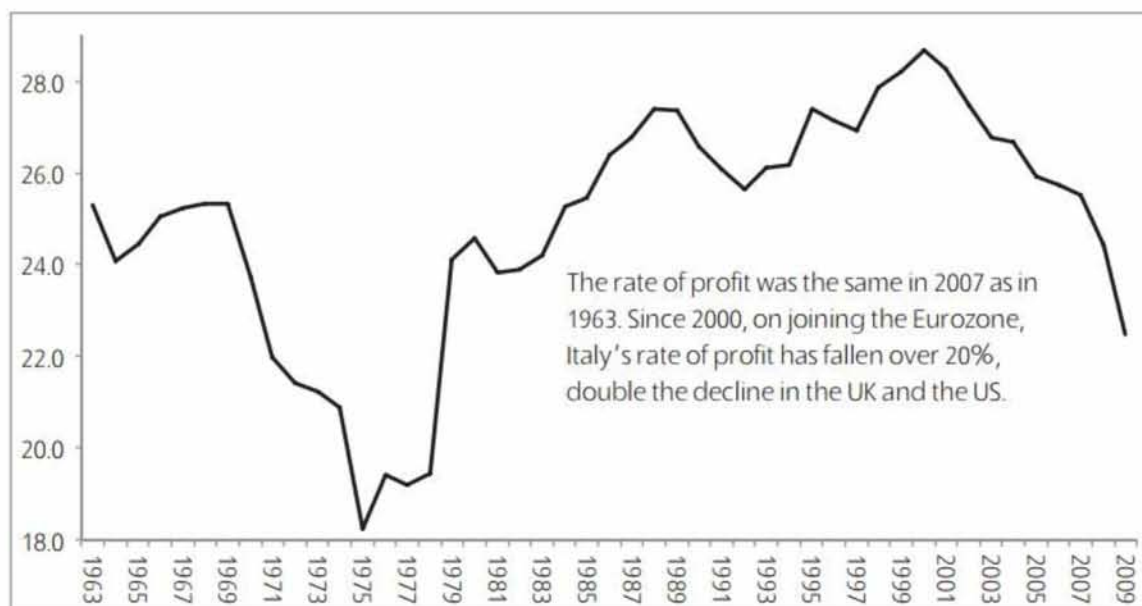
Την αντιφατική περίοδο 1964-1970 διαδέχθηκε η κρίση της δεκαετίας του 1970, που είχε επιπτώσεις και την ιταλική οικονομία, με επιπλέον αφορμές τις διακυμάνσεις των τιμών και την κατάργηση της συνθήκης Bretton-Woods (1973) που καθιέρωσε τις ευέλικτες συναλλαγματικές ισοτιμίες. Η ιταλική κυβέρνηση προχώρησε σε διαδοχικές υποτιμήσεις της ιταλικής λίρας, χωρίς όμως να υπάρχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα τόνωσης της ζήτησης ή μείωσης του κόστους εισαγωγών. Το 1979 σχηματίστηκε το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα, το οποίο παραδόξως βοήθησε στην ανατίμηση της λίρας σε πραγματικούς όρους, λόγω της διαφοράς πληθωρισμού ανάμεσα στην Ιταλία και στη Γερμανία, αναγκάζοντας τις επιχειρήσεις σε αύξηση των επενδύσεων σε τεχνολογία και καινοτομία, για την ένταση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς τους. Τη δεκαετία του 1980 η διεθνής θέση των ιταλικών κλάδων εντάσεως εργασίας άλλαξε δραστικά, επιτρέποντας την είσοδό της στις ευρωπαϊκές αγορές και ανταγωνιζόμενες πλέον όχι σε επίπεδο τιμών, αλλά σε επίπεδο ποιότητας και καινοτομίας. Η κοινωνική και εδαφική οργάνωση της οικονομίας μετασχηματίστηκε, βασιζόμενη περισσότερο στο μοντέλο των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε βιομηχανικές περιοχές, με την ταυτόχρονη προώθηση του ανταγωνισμού και της συνεργατικότητας. Τα οικονομικά μεγέθη έδειχναν βελτίωση, ωστόσο τα νομισματικά μεγέθη και τα δημόσια οικονομικά επιδεινώθηκαν, για λόγους που σχετίζονται με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, την οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1990 και την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ, η οποία είχε αρνητικές επιδράσεις στην παραγωγή και την απασχόληση μέσω των αποπληθωριστικών πολιτικών, μειώνοντας τις επενδύσεις και την ενεργό ζήτηση. Όμως οι πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης διατήρησαν σε ένα βαθμό την επενδυτική δραστηριότητα, αυξάνοντας τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των ιταλικών επιχειρήσεων.

Την περίοδο αυτήν παρατηρείται μια αναδιοργάνωση στο παραγωγικό σύστημα της Ιταλίας. Σε αυτήν την φάση σημειώθηκε ραγδαία αύξηση των εξωτερικών παραγγελιών για ιταλικά προϊόντα, οδηγώντας στην μετεγκατάσταση της παραγωγής στο εξωτερικό και σε στρατηγικές *outsourcing*, πρακτικές που θα χαρακτηρίσουν όλη την μετέπειτα περίοδο μέχρι και την κρίση. Αυτό σήμαινε ότι το προφίλ της παραγωγής θα έπρεπε να στραφεί αλλού· κάποιοι από τους ανερχόμενους κλάδους της επόμενης εικοσαετίας θα ήταν ο σχεδιασμός προϊόντος, η διαφήμιση, η προώθηση και η διανομή, κλπ. Η Simonazzi (2012) αναφέρει επ' αυτού ότι «*οι νέες προκλήσεις που τέθηκαν από την παγκοσμιοποίηση, τη διάχυση των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας (ICT) και την υιοθέτηση του ευρώ παρακίνησαν τις πιο δυναμικές των ιταλικών επιχειρήσεων να επαναπροσδιορίσουν την οργάνωσή τους και τον βαθμό κάθετης εξειδίκευσής τους*». Επιπλέον, την περίοδο μετά το 1990 η Ιταλία πέρασε σε μια διαδικασία απορρύθμισης και υιοθέτησης της νεοφιλελεύθερης επιταγής, μέσω της απελευθέρωσης των αγορών και των αποκρατικοποιήσεων-ιδιωτικοποιήσεων. Το κράτος πούλησε μεγάλο μέρος των δημοσίων επιχειρήσεων, αφήνοντας ένα μεγάλο κενό ανάπτυξης το οποίο δεν υποκαταστάθηκε από ιδιωτικές επενδύσεις στη

βιομηχανία. Το αποτέλεσμα ήταν αφενός η μείωση των δημοσίων εσόδων που προέρχονταν από τις επιχειρήσεις αυτές, και αφετέρου η επιπλέον συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα δραστηριοτήτων. Εν τέλει, η υψηλή διεθνής ανταγωνιστικότητα τιμών οδήγησε στην πτώση των επενδύσεων και στην αύξηση της ανεργίας στον βιομηχανικό τομέα και ευρύτερα. (Garofoli, 2016-Simonazzi, 2012)

Στο διάγραμμα 3.11 φαίνεται η εξέλιξη του ιταλικού ποσοστού κέρδους για την περίοδο 1963-2009. Στη βάση της παραπάνω ανάλυσης διακρίνεται αρχικά η άνοδος του ποσοστού κέρδους για την περίοδο 1964-1970. Η παράλληλη διεργασία αύξησης της παραγωγικότητας και μείωσης της απασχόλησης συνάδει με την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης, που οδήγησε σε αυτήν την αύξηση του ποσοστού κέρδους. Το διάστημα 1971-1978 σημειώνεται ισχυρή πτώση και ανάκαμψη του ποσοστού, που σχετίζεται αφενός με τις επιδράσεις της οικονομικής κρίσης της περιόδου και την αύξηση του κόστους παραγωγής, και αφετέρου με τις πολιτικές βελτίωσης των δημοσίων οικονομικών μέσω των νομισματικών υποτιμήσεων. Η αύξηση των επενδύσεων μετά το 1979 τόνωσε την κερδοφορία, ενώ οι προαναφερθέντες παράγοντες οδήγησαν στις διακυμάνσεις των δεκαετιών του 1980 και 1990.

Διάγραμμα 3.11: Ιταλία: Ποσοστό κέρδους επί του κεφαλαίου (%), 1963-2009

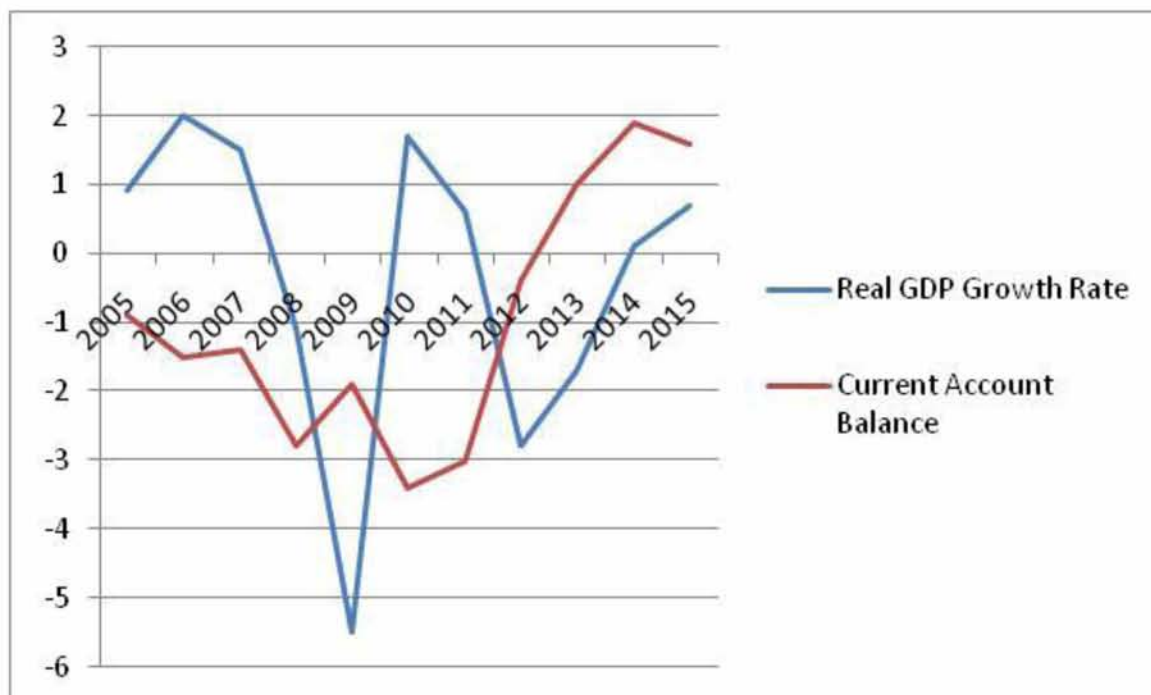

Πηγή: Roberts, 2016:160

Η υιοθέτηση του ευρώ από την Ιταλία είχε αρνητικές επιπτώσεις, καταρχάς στο πεδίο του εξωτερικού εμπορίου και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ την περίοδο 2001-2007 δεν ξεπέρασε το 2%. Οι επιδόσεις στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας επιδεινώθηκαν, όπως επίσης και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Ήδη από το 2002 (-0.3%) η οικονομία σημείωνε ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών, η αρνητική πορεία των οποίων όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.12 δεν βελτιώθηκαν πριν από την κρίση. Αντίστοιχα, το ποσοστό κέρδους από το 2000 και ύστερα βρίσκεται σε πτώση, η οποία επιταχύνθηκε μετά το 2007. Όπως σημειώνει ο

Roberts (2016:159-160), «το ποσοστό κέρδους ήταν το 2007 το ίδιο με το 1963. Από το 2000, από την ένταξη στην Ευρωζώνη, το ποσοστό του κέρδους της Ιταλίας έχει σημειώσει πτώση πάνω από 20%, μείωση διπλάσια από τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο». Ο ίδιος συνεχίζει, αναφέροντας ότι από το μέσα του 2009 το ποσοστό έχει πέσει περισσότερο και το 2016 βρίσκεται σε επίπεδα μειωμένα κατά 30% από το 2004, με την αντίστοιχη πτώση για την Ευρωζώνη να κυμαίνεται στο 15%.

Διάγραμμα 3.12: Ιταλία: Ρυθμός πραγματικής μεγέθυνσης και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (%), 2005-2015

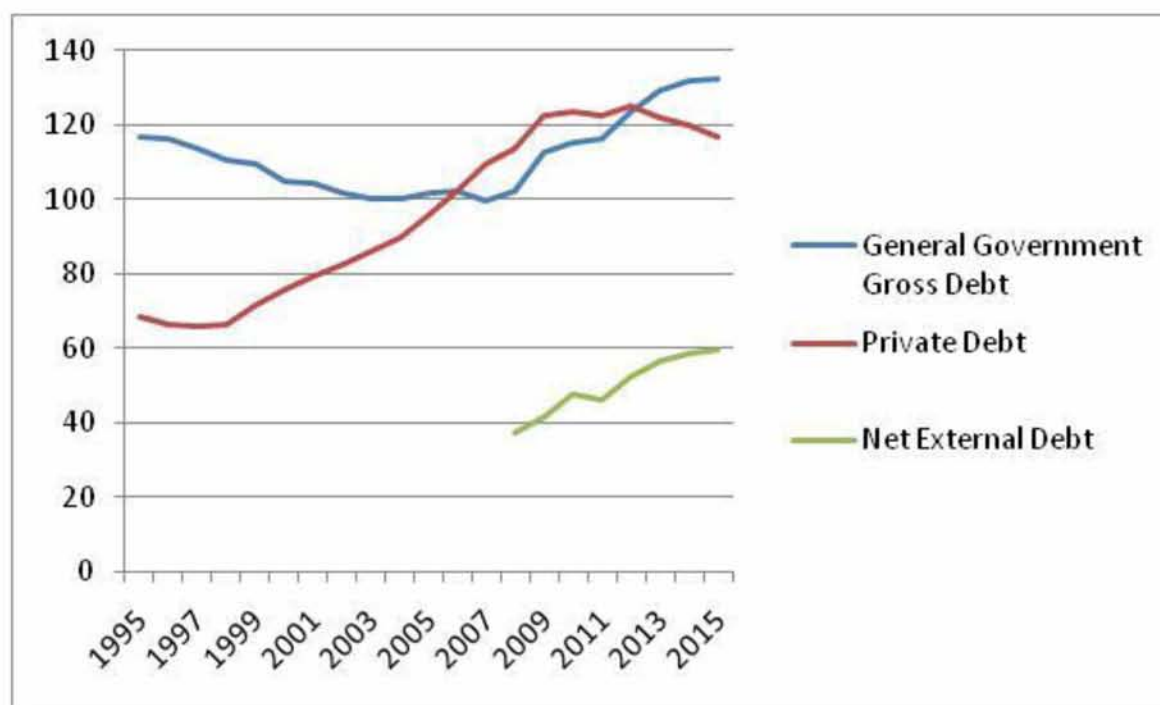

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Το 2007, κατά τα πρώτα στάδια της χρηματοπιστωτικής κρίσης, η Ιταλία φάνηκε να μένει σχεδόν ανέπαφη από τις αρχικές επιπτώσεις, έχοντας αποστασιοποιηθεί από τη διεθνή αγορά ομολόγων χαμηλής εξασφάλισης (subprime loans). Ωστόσο η κατάρρευση της Lehman Brothers, που όπως έχει ήδη αναφερθεί έπληξε πολλές από τις ευρωπαϊκές οικονομίες, έπληξε αρχικά το ιταλικό τραπεζικό σύστημα, επιφέροντας συστολή στο διατραπεζικό σύστημα δανεισμού λόγω του φόβου έλλειψης ρευστότητας. Η άρνηση δανεισμού σε μια οικονομία που την προηγούμενη εικοσαετία βρισκόταν σε στασιμότητα, οδήγησε σε μειώσεις των επενδύσεων, της ενεργού ζήτησης και της κατανάλωσης. Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις έφθασαν στα όρια της βιωσιμότητάς τους, ενώ οι κλάδοι των κατασκευών, των ακινήτων και της αυτοκινητοβιομηχανίας κατέρρευσαν. Οι επιχειρήσεις έριξαν τα όρια για τα εργασιακά κόστη και τα κέρδη τους, καθώς επίσης μείωσαν τον αριθμό των μονίμων θέσεων εργασίας. Η ανεργία μεγεθύνθηκε, με τους χαμηλόμισθους να είναι η βασική ομάδα απολυμένων εργαζομένων.

Το μεγάλο πρόβλημα της Ιταλίας έγκειται στο ιδιαίτερα αυξημένο δημόσιο χρέος της, που από το 1980 αυξήθηκε σημαντικά, ξεπερνώντας το 100% τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990. Το αυξημένο χρέος αποδίδεται σε μια σειρά παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους μπορούν να αναφερθούν η αύξηση των δημοσίων δαπανών, η εκτεταμένη φοροδιαφυγή, η υπερχρέωση που επέφερε το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών τη δεκαετία του 1990, οι μειώσεις στη φορολογία και η κατάργηση ειδικών κάποιων φόρων, κλπ. Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές της περιόδου έδωσαν καλύτερους όρους φορολόγησης στις υψηλές έναντι των χαμηλών εισοδηματικών κατηγοριών: μετά τις μεταρρυθμίσεις 2001-2005, εκτιμάται ότι η αναδιανομή εισοδήματος μέσω της φορολογικής αναμόρφωσης προσέδωσε οφέλη 2% στο φτωχότερο 10%, και ταυτόχρονα οφέλη 20% στο πλουσιότερο 10% (Simonazzi, 2012). Είναι αναμενόμενο, με αυτήν την έννοια, να υπάρχουν κενά στα δημόσια έσοδα, όταν το μεγάλο κεφάλαιο και οι υψηλές εισοδηματικές κατηγορίες δεν φορολογούνται επαρκώς.

Διάγραμμα 3.13: Ιταλία: Δημόσιο, ιδιωτικό και εξωτερικό χρέος (% ΑΕΠ), 1995-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Μετά το 2008 το δημόσιο χρέος της Ιταλίας αυξήθηκε, έχοντας ξεπεράσει το 130% το 2015. Το ιδιωτικό χρέος, που είχε ανοδική πορεία από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, κορυφώθηκε το διάστημα 2010-2012. Σημαντικό μέρος των χρεών αυτών αποτελούν εξωτερικό χρέος της χώρας, συμπεριλαμβανομένων και των ιδιαίτερα αυξημένων επιτοκίων δανεισμού στο μεσοδιάστημα της κρίσης. Για την αντιμετώπιση της κρίσης έχουν ψηφιστεί από το 2011 μέχρι σήμερα σειρά μέτρων που περιλαμβάνουν μειώσεις συντάξεων και αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, πάγωμα μισθών για τους

δημοσίους υπαλλήλους, υποβάθμιση των όρων προστασίας των εργαζομένων και της απασχόλησης καθεαυτής, προώθηση της επισφάλειας, απελευθέρωση των υπηρεσιών, ιδιωτικοποιήσεις και μείωση των κοινωνικών δαπανών σε υγεία, παιδεία, τοπικές υπηρεσίες και περιβαλλοντική προστασία. Υπήρξαν επίσης αυξήσεις και σε φορολογικούς συντελεστές ενώ καθιερώθηκε ειδικός φόρος ακίνητης περιουσίας, όμως, όπως επισημαίνει ο Pianta (2012), δεν τέθηκε αντίστοιχα προς συζήτηση η πιθανότητα επιβολής φόρου εκεί όπου υπάρχουν αυξημένα κέρδη, όπως για παράδειγμα στο χρηματοοικονομικό πλούτο.

Η ανεργία, που από το 2000 είχε καθοδικές τάσεις, αυξήθηκε ξανά από το 2009 φθάνοντας στο ανώτατο σημείο το 2014, με 12.7%. Η μείωση της απασχόλησης έπληξε αρχικά τους ελαστικά εργαζόμενους σε προσωρινή εργασία, αργότερα όμως άγγιξε και τους απασχολούμενους υπό μόνιμη εργασία. Η ηλικιακή ομάδα των νέων έχει αντιμετωπίσει τα μεγαλύτερα προβλήματα ως προς την απασχόληση, σημειώνοντας τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας (42.7% το 2014) και αποτελώντας τον κατεξοχήν στόχο της προσωρινής απασχόλησης. Επιπλέον, οι κοινωνικές ανισότητες είναι ιδιαίτερα αυξημένες. Το ποσοστό ανθρώπων σε ρίσκο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού είναι από τα μεγαλύτερα της Ευρωζώνης, με ποσοστό 25.5% το 2015.

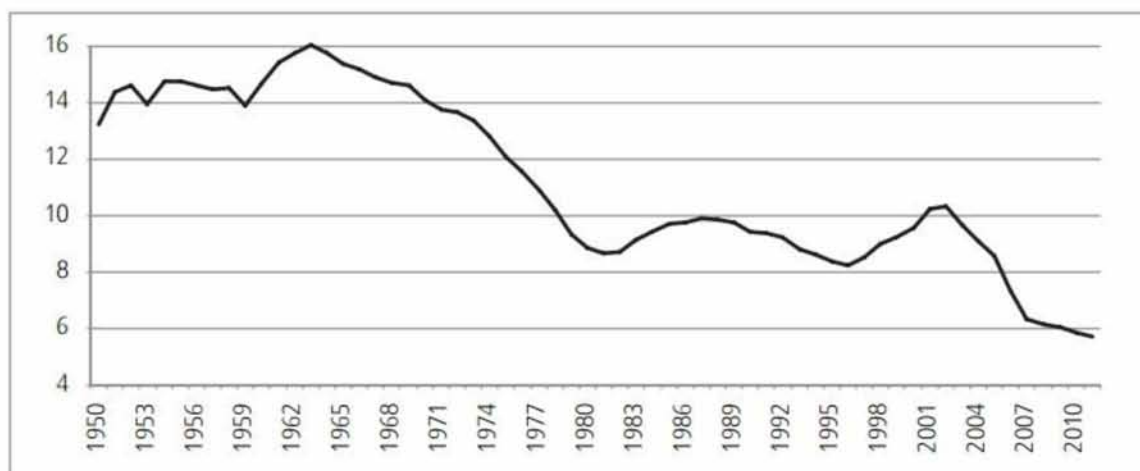
Συμπερασματικά: Η Ιταλία ήρθε αντιμέτωπη με την οικονομική κρίση και ύφεση, ενώ ήδη από τις αρχές του 2000 βρισκόταν σε πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση, με το ποσοστό κέρδους να μειώνεται ταχύρρυθμα και την οικονομία να σημειώνει διαρκώς ελλείμματα. Η ένταξη στην Ευρωζώνη επέδρασε αρνητικά στην πορεία των οικονομικών και κοινωνικών μεγεθών, και η μετέπειτα κρίση επιδείνωσε ακόμη περισσότερο τις επιδόσεις της χώρας. Το δημόσιο χρέος είναι ιδιαίτερα υψηλό επτά χρόνια μετά τα πρώτα πακέτα μέτρων, ενώ το ιδιωτικό χρέος φαίνεται να μειώνεται, αν και με πολύ αργούς ρυθμούς. Μετά το 2011 κατάφερε να σημειώσει θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης, όμως παραμένει αμφίβολη η μετέπειτα πορεία της οικονομίας. Τέλος, το κοινωνικό κόστος της κρίσης και των πολιτικών υπέρβασής της είναι πολύ μεγάλο, αφού η ανεργία είναι αρκετά αυξημένη και τα ποσοστά ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού αντίστοιχα υψηλά. Σε κάθε περίπτωση, δε θα πρέπει να αγνοείται ότι η Ιταλία χαρακτηρίζεται και από μεγάλες χωρικές ανισότητες στο εσωτερικό της, με το χάσμα Βορρά-Νότου να γιγαντώνεται κατά τα χρόνια της κρίσης.

3.3.2.5 Ισπανία

Αν και παραδοσιακά μια αδύναμη οικονομία, η Ισπανία άλλαξε προφίλ κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Σήμερα αποτελεί την τέταρτη μεγαλύτερη οικονομία της Ευρωζώνης και τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα την πέμπτη μεγαλύτερη βιομηχανική δύναμη της Ευρώπης: μέχρι το 2007 γινόταν λόγος για το «*Ισπανικό οικονομικό θαύμα*» (Etchezarreta κ.α., 2011: 2). Ωστόσο, η οικονομική κρίση έχει επιφέρει σημαντική επιδείνωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στο εσωτερικό της χώρας. Η οικονομική κρίση στην Ισπανία έλαβε χαρακτηριστικά παρόμοια με τις κρίσεις στις ΗΠΑ και στην Ιρλανδία. Το κύριο χαρακτηριστικό της ισπανικής κρίσης αφορά το ιδιωτικό χρέος, το οποίο προέρχεται από τη «φούσκα» των ακινήτων που αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του 2000. Από το 2008 και ύστερα, η οικονομία έχει εισέλθει σε βαθιά ύφεση, με την ανεργία να ξεπερνά το 20% μετά το 2011 (βλ. διάγραμμα 3.8).

Στην ιστορική της πορεία, η ισπανική οικονομία μεταπολεμικά χαρακτηρίστηκε από μικρές οικονομικές διακυμάνσεις και μια γενική ανοδική πορεία. Από το 1963 και ύστερα, η Ισπανία – όπως και οι περισσότερες καπιταλιστικές χώρες παγκοσμίως – είχε αρνητικές οικονομικές επιδόσεις, με εμφανή πτώση του ποσοστού του κέρδους. Η διαχρονική πορεία του (1950-2010) φαίνεται στο διάγραμμα 3.14. Η προσωρινή ανάκαμψη της δεκαετίας του 1980 οφείλεται στην εισροή ξένων επενδύσεων, που συνδυάστηκε με την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης προερχόμενου τόσο από το πλεόνασμα εργασίας όσο και από την θεσμοθέτηση ενός συστήματος δυαδικής εργασίας (προσωρινή και μόνιμη εργασία). Τέτοιου είδους μέτρα χρησιμοποιήθηκαν για την τόνωση της οικονομίας, καθώς ως μέλος της ΕΕ – εκτός από τα προβλήματα κερδοφορίας – η χώρα αντιμετώπιζε προβλήματα ανταγωνιστικότητας σε σχέση τόσο με τα ευρωπαϊκά όσο και με άλλα κράτη παγκοσμίως, αναπτύσσοντας μεγεθυνόμενα ποσοστά ανεργίας.

Διάγραμμα 3.14: Ισπανία: Ποσοστό κέρδους επί του κεφαλαίου (%), 1950-2010

Πηγή: Roberts, 2016: 157

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 υπήρξε νέα ανάκαμψη, με ρυθμό πραγματικής μεγέθυνσης 3.5% καθ' έτος. Σε αυτό συνέβαλαν η επιδείνωση των όρων εργασίας, η ανάπτυξη του κατασκευαστικού κλάδου και οι τέσσερις υποτιμήσεις του νομίσματος, που έγιναν ανάμεσα στο 1992 και το 1994. Η οικονομία μέχρι το 2000 στηριζόταν κυρίως σε παραγωγικές επενδύσεις στη βιομηχανία και σε εξαγωγές, με εισροές επενδύσεων από επιχειρήσεις της Γερμανίας και άλλων κρατών, οι οποίες αξιοποίησαν το φθινό εργατικό κόστος και τις ευκαιρίες κερδοφορίας που πρόσφερε η χώρα.

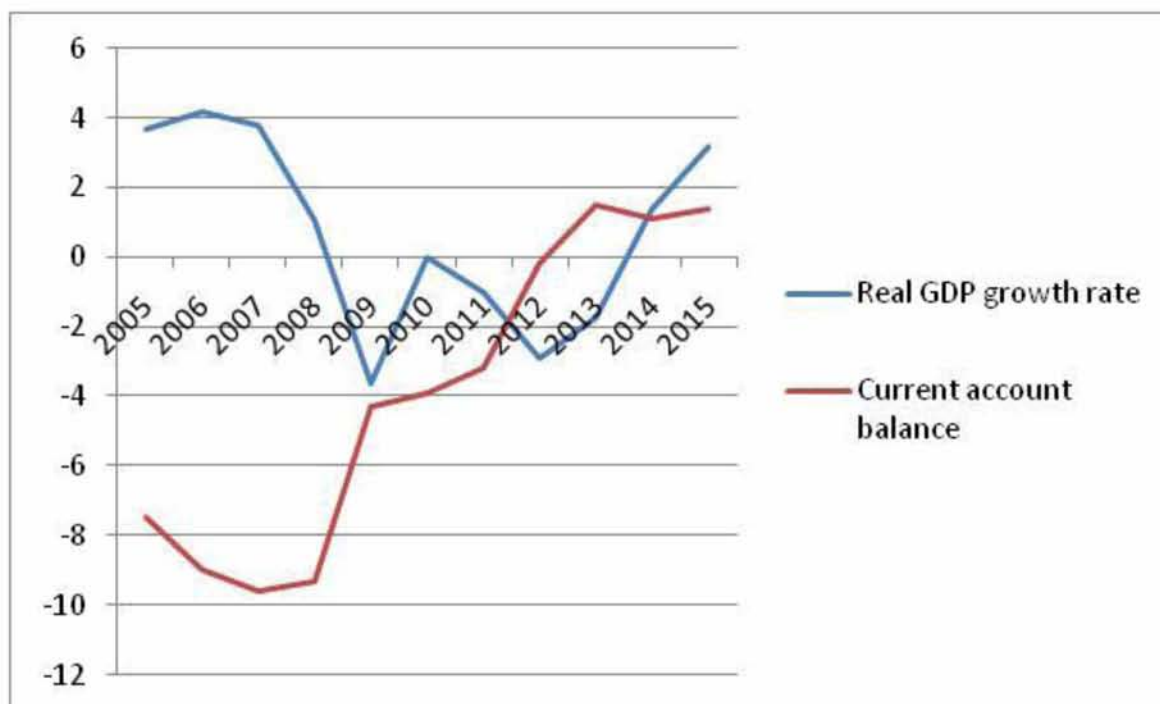
Η ένταξη στην Ευρωζώνη, όμως, περιόρισε τις επιλογές για μεγαλύτερη ευελιξία της οικονομίας, ιδιαίτερα δεδομένου ότι προσχώρησαν και χώρες (όπως της Νοτιοανατολικής Ευρώπης) με συνθήκες επένδυσης για το κεφάλαιο περισσότερο συμφέρουσες. Το κράτος δεν είχε πλέον τη δυνατότητα βελτίωσης της ανταγωνιστικότητάς του μέσω υποτιμήσεων του νομίσματος, ενώ παράλληλα το εμπορικό και το δημοσιονομικό έλλειμμα διογκώνονταν. Η συμμετοχή στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα ουσιαστικά όξυνε τις υφέρπουσες ανισορροπίες. Σε αυτό το πλαίσιο οι εγχώριες αγορές και το ισπανικό κράτος έκαναν στροφή σε εναλλακτικούς κλάδους ανάπτυξης, οι οποίοι δεν θα είχαν ισχυρή εξάρτηση από το εξωτερικό εμπόριο. Οι κύριοι κλάδοι δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν στην ύστερη του 2000 περίοδο ήταν ο κατασκευαστικός κλάδος, ο τουρισμός, οι μεγάλες εμπορικές περιοχές, οι υπο-ιδιωτικοποίηση κλάδοι της ενέργειας και των τηλεπικοινωνιών και η χρηματιστική κερδοσκοπία. Από την σκοπιά της ζήτησης, η «ευρωπαϊκή φιλοσοφία» προώθησε τη βούληση να προσεγγισθεί το «ευρωπαϊκό επίπεδο κατανάλωσης», βούληση που υποβοηθήθηκε από τα χαμηλά επιτόκια και τις φθηνές πιστώσεις και οδήγησε όντως στην αυξημένη ζήτηση γενικά για καταναλωτικά προϊόντα, αλλά και ειδικότερα για ακίνητη περιουσία. Ο συνδυασμός αυτός του ανερχόμενου κατασκευαστικού κλάδου και της κερδοσκοπίας με την αυξημένη καταναλωτική ζήτηση, οδήγησαν στην πιστωτική «φούσκα» των ακινήτων, ή «φούσκα» των κατασκευών. (Etxezarreta κ.α., 2011· Roberts, 2016)

Η νέα οικονομία βασιζόταν σε κλάδους εντάσεως εργασίας, όπως ο τουρισμός και οι κατασκευές, με το ειδικό βάρος του τελευταίου να διογκώνεται μέσα στη δεκαετία του 2000. Οι επενδύσεις αφορούσαν μεγάλα έργα κατασκευής κατοικιών και ξενοδοχείων: την περίοδο 1997-2007, ο αριθμός των μονάδων κατοικίας που χτίστηκαν στην Ισπανία αποτελούσαν τα δύο τρίτα των συνολικά κατασκευασμένων μονάδων της Ευρώπης. Έτσι, από το 1995 έως το 2007 η κατασκευή κατοικιών διπλασιάστηκε, φθάνοντας τη χρονιά εκείνη το 22% του εθνικού ΑΕΠ. Σημαίνοντα ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση επιτέλεσαν και τα μέτρα απορρύθμισης και η απελευθέρωση της χρήσης οικοδομήσιμων οικοπέδων (*sueblo urbanizable*), η οποία προωθήθηκε από τις εθνικές κυβερνήσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές του 2000.. Όλα τα παραπάνω οδήγησαν σε μια ραγδαία αύξηση των αξιών γης, με τις τιμές των κατοικιών να τριπλασιάζονται σε ονομαστικούς όρους και να διπλασιάζονται σε πραγματικούς όρους, το διάστημα 1995-2008.

Παράλληλα πίστωση αυξήθηκε ραγδαία, με ρυθμό 20% ετησίως, αφού οι κατασκευές προϋπέθεταν τις μεγάλες λήψεις δανείων, τόσο από τους επενδυτές όσο και από τους αγοραστές. Το 2008, το απόθεμα δανείων των επαγγελματιών ακίνητης περιουσίας αντιστοιχούσε στο 50% του ισπανικού ΑΕΠ. Οι αγοραστές μπορούσαν πλέον να αγοράσουν φθηνά, καθώς η ένταξη στην Ευρωζώνη σήμαινε μικρότερα επιτόκια δανεισμού. Μέσα από αυτές τις διεργασίες, ο λόγος των τιμών των ακινήτων προς το εισόδημα έφθασε το 150%, ενώ το χρέος των νοικοκυριών άγγιξε το 90% του ΑΕΠ. (Elteto, 2011· Roberts, 2016)

Με βάση στοιχεία του Elteto (2011), ο ρυθμός ανάπτυξης της Ισπανίας μέχρι το 2007 κυμαινόταν σε επίπεδα 3-5%, εμφανίζοντας μικρή πτώση μετά το 2001. Για την ίδια περίοδο, τα στοιχεία δείχνουν ότι τόσο η παραγωγικότητα της εργασίας όσο και η ανταγωνιστικότητα της χώρας δεν αυξήθηκαν, παρά τα δείγματα ανάπτυξης. Επιπλέον, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (διάγραμμα 3.15) είχε αρνητική πορεία πριν από την κρίση, με την οικονομία να εμφανίζει επαναλαμβανόμενα ελλείμματα (ήδη από το 1998, αλλά πολύ περισσότερο μετά το 2003). Η κατώτερη τιμή του ισοζυγίου ήταν το 2007, όταν το έλλειμμα άγγιξε το 9.6 ως ποσοστό του ΑΕΠ. Η μείωση αυτή, σύμφωνα με τον συγγραφέα, οφείλεται στον τριπλασιασμό του εμπορικού ελλείμματος, στην επακόλουθη σημαντική μείωση του ισοζυγίου εισοδημάτων, καθώς και στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των τιμών της Ισπανίας σε σχέση με τους εταίρους της Ευρωζώνης και του ΟΟΣΑ, λόγω των διαφορετικών επιπέδων πληθωρισμού και των εμποδίων που έθεσε το κοινό νόμισμα.

Διάγραμμα 3.15: Ισπανία: Ρυθμός ανάπτυξης πραγματικού ΑΕΠ και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (%), 2005-2015

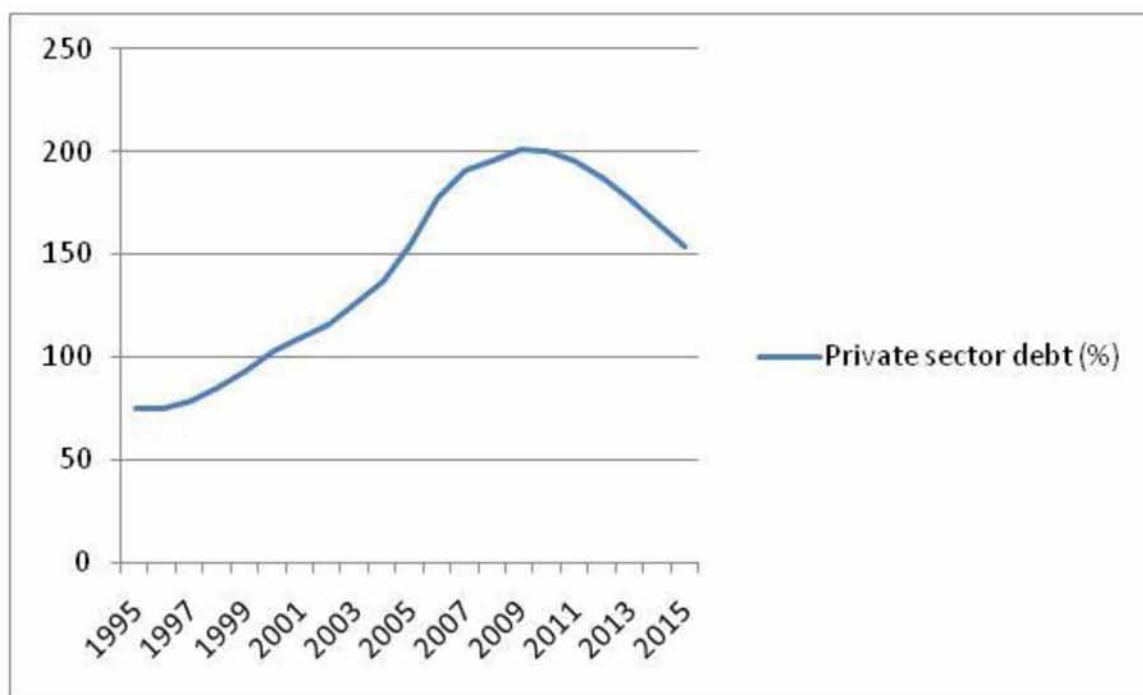

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Το 2008 το τοπίο στην ισπανική οικονομία άλλαξε. Σύμφωνα με τον Roberts (2016), η κρίση στην Ισπανία εξελίχθηκε με αντίστροφη πορεία από τις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο· ήταν, δηλαδή, η Μεγάλη Ύφεση που οδήγησε στην κατάρρευση της κατασκευαστικής «φούσκας», επιφέροντας το τραπεζικό κραχ. Οι αναπτυξιακοί και κοινωνικοί δείκτες της χώρας επιδεινώθηκαν σύντομα. Το ποσοστό επενδύσεων στον κλάδο της ακίνητης περιουσίας, που το 2006 κυμαινόταν στο 12.5%, έπεσε στο 5.3% το 2012. Η υπερπροσφορά κατοικιών σήμερα υπολογίζεται στις 700.000 μονάδες, ενώ οι πωλήσεις νέων κατοικιών σημείωσαν πτώση από 400.000 το 2007 σε 150.000 το 2012.

Το πραγματικό ΑΕΠ συνέχισε να έχει πτωτική τάση μέχρι το 2009, ενώ φαίνεται να αυξάνεται σταθερά από το 2012 μέχρι τουλάχιστον το 2015. Επιπλέον, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, που εμφάνιζε ελλείμματα πριν από την κρίση, φαίνεται να έχει ανοδική πορεία εν μέσω της κρίσης, σημειώνοντας πλεονάσματα μετά το 2012. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται με τη διεθνή διάσταση της οικονομίας, αφού η παγκόσμια ύφεση έχει αλλάξει τους όρους του διεθνούς εμπορίου και άλλων συναλλαγών.

Διάγραμμα 3.16: Ισπανία: Ιδιωτικό χρέος (% του ΑΕΠ), 1995-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3.6 προηγούμενης ενότητας, η οικονομική κρίση οδήγησε σε ραγδαία αύξηση του κατά τα άλλα σχετικά χαμηλού δημοσίου χρέους της Ισπανίας. Το 2014 άγγιξε το 100% του ΑΕΠ, προσθέτοντας ένα ακόμη πρόβλημα, αυτό του δημοσίου δανεισμού στο πλαίσιο της κρίσης της Ευρωζώνης. Το σπουδαιότερο πρόβλημα, όμως, που επηρέασε τη χώρα, είναι το ιδιωτικό χρέος. Στο διάγραμμα 3.16 απεικονίζεται η διαχρονική του εξέλιξη, για την περίοδο 1995-2015. Το ιδιωτικό χρέος ξεπέρασε το 100% του ΑΕΠ ήδη από το 2000, ενώ το 2010 άγγιξε το 200%. Ο συνεχόμενος δανεισμός επιχειρήσεων και πολιτών, που οδήγησε στη «φούσκα»,

έφθασε σε επίπεδα μη βιώσιμα. Οι δανειολήπτες αδυνατούν πλέον να αποπληρώσουν τα δάνειά τους, γεγονός που έχει οδηγήσει τη χώρα σε κοινωνικό και πολιτικό αδιέξοδο. Την περίοδο μετά το 2015 το ιδιωτικό χρέος έχει μειωθεί, βρίσκεται όμως ακόμη σε πολύ υψηλά επίπεδα. Το ακαθάριστο εξωτερικό χρέος της χώρας υπολογίζεται στα 160% του ΑΕΠ, με το μισό αυτού να οφείλεται σε βραχυπρόθεσμα δάνεια (Roberts, 2016).

Οι κινήσεις της κυβέρνησης κατά το πρώτο διάστημα μετά το ξέσπασμα της κρίσης ήταν αποσπασματικές, αντιφατικές και χαώδεις. Τα πολιτικά επιχειρήματα έθεταν στο κέντρο τους τη διαφύλαξη των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών, ωστόσο στην πράξη τα μέτρα ωφέλησαν το μεγάλο χρηματιστικό και βιομηχανικό κεφάλαιο, αφήνοντας εκτεθειμένες την εργατική τάξη και τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις. Οι κυβερνητικοί και κοινοτικοί χειρισμοί της ισπανικής κρίσης τα τελευταία χρόνια περιλαμβάνουν τη «συνεργασία» με το ΔΝΤ, την ψήφιση μνημονίων και μέτρων ακραίας λιτότητας, αλλαγές στη δημοσιονομική πολιτική, λήψη μέτρων για το τραπεζικό σύστημα, ιδιωτικοποιήσεις κ.λπ. Το ισπανικό κράτος στοχεύει στην επαναφορά της αξιοπιστίας του απέναντι στις αγορές και στην αύξηση της κερδοφορίας που, όπως αναφέρεται παραπάνω, είχε τάσεις μείωσης πολύ πριν από την οικονομική κρίση. Η πολιτική λιτότητας συμβάλλει σε αυτήν την κατεύθυνση. Το 2012 τα έσοδα των επιχειρήσεων μειώθηκαν κατά 0.5%, ενώ οι μισθοί μειώθηκαν κατά 5%, οδηγώντας σε αύξηση των κερδών κατά 6 δις ευρώ. (Etchezarreta κ.α., 2011· Roberts, 2016)

Οι παραπάνω πολιτικές έχουν επιφέρει ραγδαία αύξηση της ανεργίας. Την περίοδο πριν από την κρίση, δεδομένου ότι οι αναπτυσσόμενοι κλάδοι ήταν εντάσεων εργασίας, η παραδοσιακά υψηλή ανεργία είχε μειωθεί, φθάνοντας το 2007 περίπου στα 8%, δίνοντας εργασία στα εκατομμύρια οικονομικών μεταναστών που εισέρευσαν στη χώρα: το 2010, το 12.2% του συνολικού πληθυσμού της επικράτειας ήταν μετανάστες. Υπήρχε, για σχεδόν μια δεκαετία, σχετική ευημερία. Μετά την κρίση εντούτοις η κατάσταση άλλαξε δραματικά. Η πολιτική λιτότητας που επιβάλλεται από το τρίπτυχο κυβέρνηση-ΕΕ-ΔΝΤ έχει επιφέρει συμπίεσεις των μισθών και των συντάξεων, ενίσχυση της προσωρινής έναντι της μόνιμης εργασίας και διόγκωση της ανεργίας, ειδικά των νέων. Το 2013 η ανεργία έφθασε τα 26%, ποσοστό που θα μπορούσε να είναι ακόμη μεγαλύτερο, αν οι πολίτες δεν εγκατέλειπαν τη χώρα ως οικονομικοί μετανάστες. Ο ρυθμός της καθαρής μετανάστευσης εκτιμάται σε 250.000 μετανάστες ανά έτος, με προορισμούς κυρίως την Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική. (Elteto, 2011)

Το γενικό πλαίσιο των πολιτικών για την αντιμετώπιση της κρίσης μπορεί να συνοψιστεί στην αμφισβήτηση βασικών κοινωνικών κατακτήσεων και δικαιωμάτων: το δικαίωμα στην εργασία και στις κοινωνικές παροχές, το δικαίωμα στα δημόσια αγαθά, το δικαίωμα στην υγεία και στην παιδεία, αλλά και το δικαίωμα στη στέγαση. Οι κοινωνικές επιπτώσεις ποικίλλουν: κοινωνικός αποκλεισμός, φτώχεια, ανεργία, εξώσεις και κατασχέσεις, αύξηση του αριθμού των αστέγων. Η αδυναμία των πολιτών

να ανταπεξέλθουν οικονομικά και να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις του απέναντι στις τράπεζες αποτελεί πλέον διευρυμένη συνθήκη στην Ισπανία, αναπτύσσοντας μια νέα «τάξη» στη χώρα, τους *desabuciados* (εξωθείς) (Barbero, 2015). Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων είναι εμφανής, όπως και η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στους πλουσίους και τους φτωχούς. Μια συγκριτική παρουσίαση των δεδομένων για την ανεργία, τις εξώσεις και τον αριθμό των εκατομμυριούχων στην Ισπανία δίνεται στο παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 3.1: Διευρυνόμενες κοινωνικές ανισότητες: ανεργία (%), εξώσεις και εκατομμυριούχοι στην Ισπανία (2008-2013)

<i>Year</i>	<i>Unemployment rate (%)</i>	<i>Evictions</i>	<i>Number of millionaires (% increase)</i>
2008	11	20 549	127 100
2009	17.9	37 677	143 000 (+12.5%)
2010	20.1	54 250	140 965 (-1.4%)
2011	21.5	64 770	137 300 (- 2.6%)
2012	26	75 375	144 600 (+5.4%)
2013	27.2	67 189	161 400 (+11.6%)

Πηγή: Barbero, 2015: 272¹⁸

Οι εξώσεις με βάση τα παραπάνω στοιχεία υπολογίζονται σε 320.000, για το διάστημα 2008-2013. Οι *desabuciados* αποτελούν την κατηγορία ανθρώπων που εξαιτίας των επιπτώσεων της κρίσης έχουν μειωμένη αγοραστική ικανότητα και αδυνατούν να αποπληρώσουν τα δάνειά τους. Ακόμη και η έξωση, όμως, δε «διαγράφει» το πρόβλημα του χρέους. Σε αντίθεση με πολλές άλλες χώρες, το ισπανικό σύστημα υπαγορεύει ότι η έξωση και η κατάσχεση δεν διαγράφουν τα χρέη των δανείων. Οι κάτοχοι στεγαστικών δανείων, ακόμα και στην περίπτωση που χάσουν το σπίτι τους εξακολουθούν να είναι υπόλογοι για το χρέος τους, το οποίο δε μπορεί να εξαιρεθεί από αιτήσεις πτώχευσης.

Η ισπανική κοινωνία έχει δει δραματική επιδείνωση στο βιοτικό επίπεδο και στις γενικές συνθήκες διαβίωσης. Οι παραπάνω πολιτικές λιτότητας, ωστόσο, έχουν δεχθεί ισχυρές κοινωνικές αντιδράσεις και εμπόδια με απεργίες, διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις. Ιδιαίτερα το πρόβλημα των εξώσεων και των κατασχέσεων έχει αντιμετωπισθεί δυναμικά, αν και όχι εξολοκλήρου. Κάποιες από τις κινητοποιήσεις των πολιτών σε ατομικό επίπεδο περιλαμβάνουν την κατάληψη άδειων κατοικιών (*pisos ratada*), τη συμβολική κατάληψη γραφείων τραπεζών ή την αυτό-δέσμευση με αλυσίδες των ιδίων των ιδιοκτητών στα σπίτια τους, ώστε να μην μπορούν να εκδιωχθούν. Οι συλλογικές δράσεις, όμως, είναι αυτές που έχουν επιφέρει τις

¹⁸ Σημειώνεται ότι τα στοιχεία ανεργίας του εν λόγω πίνακα διαφοροποιούνται ελαφρώς από τα στοιχεία της Eurostat για τις ίδιες χρονολογίες.

περισσότερες κατακτήσεις. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του κοινωνικού αναβρασμού για τα κόκκινα δάνεια συστάθηκε το 2009 η *Plataforma de Afectados por la Hipoteca - PAH* (Πλατφόρμα για τους ανθρώπους που επηρεάζονται από τις υποθήκες). Κάποιες από τις κινήσεις των τελευταίων είναι η *Stop Desahucios* (Σταματήστε τις εξώσεις), η *Iniciativa legislativa de los ciudadanos* (Νομική πρωτοβουλία πολιτών) και η *Obra Social* (Κοινωνική εργασία). Οι παραπάνω δράσεις, αλλά και γενικότερα οι κινητοποιήσεις των κοινωνικών κινημάτων στην Ισπανία, έχουν επιφέρει σημαντικές κατακτήσεις, ενώ έχουν αποτελέσει ασπίδα προστασίας για τους πολίτες και αντισταθμιστικό παράγοντα για τον κοινωνικό αποκλεισμό και την κοινωνική απομόνωση. (Barbero, 2015)

Συμπερασματικά: Η Ισπανία αποτέλεσε για πολλά χρόνια το «οικονομικό θαύμα» της Ευρώπης. Η ένταξη στο κοινό νόμισμα επιδείνωσε τη θέση της χώρας τόσο σε σχέση με την καπιταλιστική κερδοφορία όσο και από πλευράς ανταγωνιστικότητας, στοιχείο που οδήγησε στην στροφή της οικονομίας σε κλάδους μη εξαγωγικούς. Οι κλάδοι των κατασκευών και των ακινήτων ήταν κυρίαρχοι για πολλά χρόνια, γεγονός που συνέβαλλε σημαντικά στον ολοένα και αυξανόμενο δανεισμό επιχειρήσεων και νοικοκυριών για επενδύσεις και στεγαστικά δάνεια. Έτσι, η κρίση του 2007-2008 επέδρασε καταλυτικά και καταστρεπτικά στην ισπανική οικονομία. Οι οικονομικοί ρυθμοί έχουν βελτιωθεί κι επιταχυνθεί την πρόσφατη περίοδο, ωστόσο οι κοινωνικές ανισότητες παραμένουν ιδιαίτερα αυξημένες. Οι ισπανικός λαός δεν έχει έρθει αντιμέτωπος μόνο με την αυξημένη ανεργία, αλλά και με πληθώρα εξώσεων και κατασχέσεων και, τελικά, με τα βασικά ζητήματά επιβίωσης. Έτσι, η προστατευτική ασπίδα των συλλογικών αγώνων και των κοινωνικών κινημάτων έχει συμβάλλει σε επιμέρους κατακτήσεις, καθώς και στην προστασία των πληττόμενων κομματιών της κοινωνίας.

3.3.2.6 Πορτογαλία

Η Πορτογαλία είναι μια μικρή χώρα με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την Ελλάδα. Είναι μικρής έκτασης και μικρού πληθυσμού χώρα, με μια μικρή οικονομία που παραδοσιακά στο παρελθόν αναπτυσσόταν στον πρωτογενή τομέα – στη γεωργία και στην αλιεία – ενώ στη συνέχεια έγινε στροφή στην ανάπτυξη τριτογενών δραστηριοτήτων. Σήμερα ο τριτογενής τομέας καταλαμβάνει το 76.1% του εθνικού ΑΕΠ (2015), ενώ κάποιοι από τους κύριους κλάδους ανάπτυξης είναι ο τουρισμός, το εμπόριο, η ενέργεια, οι τηλεπικοινωνίες και οι μεταφορές. Επίσης, όπως και η Ελλάδα, η χώρα βγήκε το 1974 από μια μακροχρόνια περίοδο δικτατορίας, σημειώνοντας από εκείνο το σημείο και ύστερα μόνιμα δημοσιονομικά ελλείμματα και προβλήματα στον προϋπολογισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι κατά το διάστημα μετά το 1974 και πριν από την τρέχουσα κρίση, η Πορτογαλία είχε ήδη περάσει υπό την επίβλεψη του ΔΝΤ δύο φορές (Pereira κ.α., 2015). Η πορτογαλική οικονομία πλήχθηκε από την παγκόσμια κρίση σε μια περίοδο που ήδη είχε αρκετά αναπτυξιακά εμπόδια. Έτσι, η οικονομική κρίση επιτάχυνε τους αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης κι επιδείνωσε τα οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη της χώρας.

Η ένταξη της Πορτογαλίας στην ΕΕ και η προοπτική της μετέπειτα ένταξης στην Ευρωζώνη είχε μεταξύ άλλων ως αποτέλεσμα τη μείωση των επιτοκίων δανεισμού, και την επακόλουθη μείωση των αποταμιεύσεων και αύξηση της ενεργού ζήτησης και των επενδύσεων (όπως και στην περίπτωση της Ισπανίας και της Ελλάδας). Στη βάση των παραπάνω αλλά και δεδομένης της επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής της περιόδου, κατά τη δεκαετία του 1990 η Πορτογαλία σημείωνε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και μείωση της ανεργίας, σε κλάδους, εντούτοις, μη εμπορεύσιμους, και χαμηλής ανταγωνιστικότητας και τεχνολογικής εξειδίκευσης – όπως π.χ. χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, λιανεμπόριο, ενέργεια, τηλεπικοινωνίες, κατασκευές. Σε διεθνές επίπεδο, ωστόσο, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός με κράτη της κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στους βασικούς εξαγωγικούς της κλάδους, την κλωστοϋφαντουργία και την υποδηματοποιία, ασκούσε ήδη πιέσεις στην εθνική οικονομία, με τα δημοσιονομικά ελλείμματα να αυξάνονται. Σε όρους ΑΕΠκκ (ΜΑΔ), την περίοδο 1987-1992 η οικονομία συνέκλινε με την ΕΕ, ωστόσο κατά την ύστερη περίοδο τα ετήσια επίπεδα σύγκλισης ήταν σχεδόν μηδενικά. (Pereira κ.α., 2015·Mamede, 2012)

Κατά τη δεκαετία του 2000, μετά την υιοθέτηση του ευρώ τα προβλήματα της πορτογαλικής οικονομίας μεγεθύνθηκαν. Η μέση ετήσια μεγέθυνση του ΑΕΠ μειώθηκε σημαντικά: για την περίοδο 2000-2005 ήταν 0.8%. Από το 2001 μέχρι το 2007 δεν υπήρξε πραγματική σύγκλιση της Πορτογαλίας με την ΕΕ. Οι ιδιωτικές επενδύσεις σημείωσαν πτώση, η δημόσια και η ιδιωτική κατανάλωση αυξήθηκαν λίγο με διακυμάνσεις, και το δημοσιονομικό έλλειμμα είχε αυξομειώσεις χωρίς να δείχνει σημάδια γενικής βελτίωσης (Franco, 2013). Η οικονομία ήρθε αντιμέτωπη με τη στασιμότητα, για λόγους που σχετίζονται με τη δομή της οικονομίας και τη χαμηλή παραγωγικότητα, με την σχετική πτώση της εγχώριας ζήτησης, καθώς και με τις νέες συνθήκες ανταγωνισμού στο επίπεδο της Ευρωζώνης. Η πτώση της εξωτερικής ανταγωνιστικότητας μπορεί, σύμφωνα με τους Pereira και Wemans (2015) να αποδοθεί στα χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης¹⁹, στην υψηλή συναλλαγματική ισοτιμία του πρώην εθνικού νομίσματος εσκούδο με το ευρώ, στην κατανομή των πόρων των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων και στην «ακαμψία» των αγορών ακινήτων και εργασίας, που οδήγησαν σε μια σχετικά αυξημένη χρέωση των νοικοκυριών.

Στο μεσοδιάστημα ανάμεσα στο 2002 και στο 2008 η Πορτογαλία προέβη σε δύο φάσεις εξυγίανσης του προϋπολογισμού και προχώρησε σε δομικές μεταρρυθμίσεις μείωσης των δημοσίων δαπανών στους τομείς της δημόσιας διοίκησης, και της κοινωνικής ασφάλισης, αλλά και σε επιπλέον μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση, στην έρευνα, στην ενέργεια και στην αγορά εργασίας. Τα μέτρα της περιόδου περιλαμβάνουν μείωση των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθών τους, περιορισμό

¹⁹ Σύμφωνα με τον Mamede (2012: 33), η Πορτογαλία χαρακτηριζόταν μέχρι πολύ πρόσφατα από πολύ χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης, στοιχείο που αποτελούσε κληρονομιά του μισού αιώνα δικτατορίας, η οποία επιτηδευμένα υποεπένδυσε στη γενική εκπαίδευση των πολιτών. Η υπο-εκπαίδευση των Πορτογάλων, παρόλο που αρχικά διευκόλυνε τις επενδύσεις εξαιτίας του φθηνού εργασιακού κόστους, τελικά δυσχέρανε το προφίλ εξειδίκευσης της χώρας σε διάφορους κλάδους εν δυνάμει ξένων επενδύσεων.

των δημοσίων φορέων, μείωση των κοινωνικών παροχών σε συνταξιούχους και ανέργους, επανακαθορισμό των ορίων δαπανών για το σύστημα υγείας, συρρίκνωση των προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων, αποκρατικοποιήσεις-ιδιωτικοποιήσεις, μειώσεις φορολογικών οφελών για κοινωνικές ομάδες, αυξήσεις των άμεσων κι έμμεσων φόρων, κλπ. Ένα από τα επιχειρήματα της ΕΕ έναντι της Πορτογαλίας – και του συνόλου των κρατών του Νότου – είναι ότι οι μισθοί αυξήθηκαν, γεγονός που συνετέλεσε στο μέγεθος της κρίσης. Ωστόσο, στην πραγματικότητα οι μισθοί αυξήθηκαν με πολύ μικρότερους ρυθμούς από ότι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οδηγώντας ουσιαστικά σε μείωση του μεριδίου των μισθών στο συνολικό εισόδημα. (Gunani, 2016·Mamede, 2012)

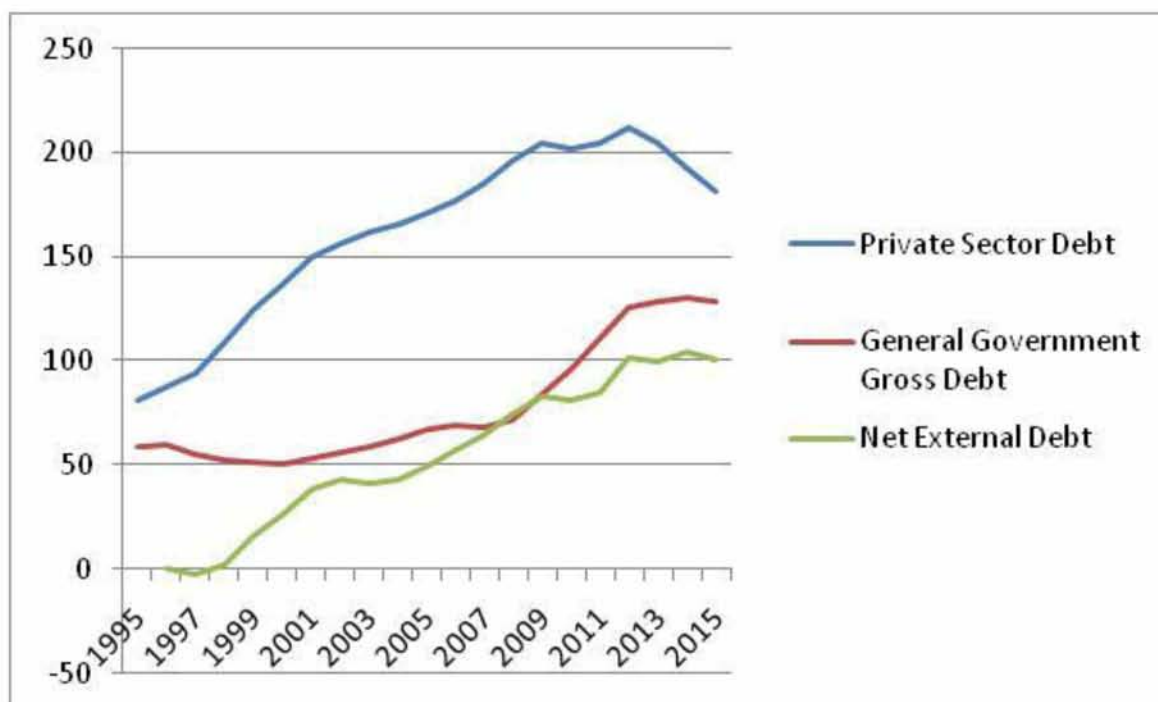
Σε επίπεδο εξαγωγών σημειώθηκε σχετική αύξηση ειδικότερα το διάστημα 2006-2010, που όμως αποδίδεται στο συνδυασμό αύξησης των τιμών της ενέργειας και μείωσης του ισοζυγίου εισοδημάτων. Σε μικρότερο βαθμό συνέβαλε και η διαφοροποίηση στις εξαγωγικές αγορές, απευθυνόμενη προς ταχύτερα αναπτυσσόμενες αναδυόμενες οικονομίες εκτός της ΕΕ. Οι πολιτικές αυτές επιτάχυναν την ένταση της ανταγωνιστικότητας της χώρας, όχι όμως σε ικανοποιητικό επίπεδο, ενώ η ανεργία κατά την περίοδο αυτήν αυξήθηκε αρκετά. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι και την εμφάνιση της κρίσης η Πορτογαλία ήταν η μοναδική χώρα που εμφάνιζε σταθερή αύξηση της ανεργίας, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες υπό-μελέτη χώρες που είχαν σε γενικές γραμμές μειούμενα ποσοστά ανεργίας (βλ. διάγραμμα 3.8). (Gunani, 2016·Lourtie, 2012)

Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008 στα πρώτα της στάδια δεν έπληξε την Πορτογαλία σε μεγάλο βαθμό. Οι τράπεζες είχαν διατηρήσει ένα συντηρητικό επενδυτικό προφίλ, αποφεύγοντας την έκθεση σε υψηλού ρίσκου επενδύσεις και σε σύνθετα χρηματοπιστωτικά προϊόντα. Ακόμη και σε επίπεδο δευτερογενών επιδράσεων από τις τράπεζες των άλλων ευρωπαϊκών κρατών, φάνηκε ότι η χώρα ήταν σχετικά προστατευμένη. Επιπρόσθετα, όσον αφορά τον τομέα των ακινήτων, οι επιδράσεις ήταν σχεδόν ακίνδυνες, καθώς είχαν ήδη από τις αρχές του 2000 παρθεί μέτρα για την προσαρμογή του συστήματος και για την αποφυγή υπερτιμήσεων των κατοικιών. Έτσι, τη διετία 2008-2009 υπήρξε μόνο μια μικρή επιβράδυνση στο ρυθμό αύξησης των τιμών. Εντούτοις, παρά το γεγονός της αρχικής ανθεκτικότητας της Πορτογαλίας στις επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης, στα τέλη του 2008 και στις αρχές του 2009 φάνηκε ότι θα ερχόταν αντιμέτωπη με τη δραματική επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών. (Pereira κ.α., 2015)

Όντως, τα υποβόσκοντα προβλήματα της πορτογαλικής οικονομίας είχαν να κάνουν με πολλούς παράγοντες, όμως εκφράσθηκαν κατά κύριο λόγο στο ιδιωτικό χρέος. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 3.17, το ιδιωτικό χρέος ξεπέρασε το 100% του ΑΕΠ ήδη πριν από το 2000 και το 200% το 2009, καταδεικνύοντας το ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο ιδιωτικού δανεισμού των Πορτογάλων πολιτών κι επιχειρήσεων. Η ταχεία ανάπτυξη της δεκαετίας του 1990 επέτρεψε τον υψηλό δανεισμό, όμως η επιβράδυνση του 2000 (σε συνδυασμό με την αύξηση των επιτοκίων

από την ΕΚΤ) σε συνδυασμό με τα διαδοχικά σοκ ανταγωνιστικότητας (competitive shocks) της χώρας στο εμπόριο, στην ενέργεια και στο ξένο συνάλλαγμα διόγκωσαν το χρέος (Mamede, 2015). Αντιθέτως, το δημόσιο χρέος της Πορτογαλίας ήταν σχετικά χαμηλό πριν την ένταξη στην Ευρωζώνη: το 2000 το επίπεδό του ήταν στο 50.3%. Μέσα στη δεκαετία, ωστόσο, αυξήθηκε με σχετικά υψηλούς ρυθμούς, φθάνοντας το 2007 στο 68.4%, ενώ σε δύο μόνο έτη, από το 2008 (71.7%) στο 2010 (96.2%) αυξήθηκε κατά εικοσιπέντε ποσοστιαίες μονάδες. Το εξωτερικό χρέος βρισκόταν διαχρονικά σε σχετικά χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με άλλα κράτη, όπως η Ελλάδα, όμως αυξήθηκε ιδιαίτερα μέσα στην Ευρωζώνη και στο μεσοδιάστημα της κρίσης.

Διάγραμμα 3.17: Πορτογαλία: Δημόσιο, ιδιωτικό κι εξωτερικό χρέος (% του ΑΕΠ)

Πηγή: Eurostat, ίδια επεξεργασία

Από το 2009, όταν το έλλειμμα έφτασε το 9.3% του ΑΕΠ η Πορτογαλία αποτελούσε πλέον μέρος της ομάδας χωρών που έχουν σοβαρό οικονομικό πρόβλημα συσχετιζόμενο με το χρέος, και η αξιοπιστία της στις χρηματοπιστωτικές αγορές υποβιβάσθηκε. Τον Απρίλιο του 2011, δεχόμενη πιέσεις από την ΕΚΤ, η πορτογαλική κυβέρνηση ζήτησε οικονομική βοήθεια μέσω προγράμματος των ΕΕ-ΔΝΤ, υπό την εποπτεία των τελευταίων. Το πακέτο «διάσωσης» ανερχόταν σε 78 δις ευρώ, υπό τους όρους λήψης μέτρων εσωτερικής υποτίμησης για τη βελτίωση των οικονομικών μεγεθών.

Η χρεοκοπία δεν αποτέλεσε επιλογή για την πορτογαλική κυβέρνηση. Παράλληλα, έκανε την επιλογή να μην προχωρήσει σε επεκτατική πολιτική – κάτι που θα μείωνε την ανεργία και θα αύξανε την εγχώρια ζήτηση, θέτοντας ως πρώτη προτεραιότητα τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και του σταδιακά αυξανόμενου δημοσίου

χρέους, καθώς και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Με δεδομένο ότι μια υποτίμηση του νομίσματος στο πλαίσιο του κοινού νομίσματος είναι αδύνατη, η επιλογή που έγινε, όπως και στις υπόλοιπες πληττόμενες χώρες, ήταν η εσωτερική υποτίμηση, δηλαδή η λιτότητα. Ο στόχος που τέθηκε το 2011 ήταν τριπλός: δημοσιονομική εξυγίανση, οικονομική σταθερότητα και δομικός μετασχηματισμός. Δεδομένου ότι, λόγω της μετριοπαθούς αναπτυξιακή πορείας της Πορτογαλίας τα προηγούμενα χρόνια, είχαν ασκηθεί αντίστοιχες πολιτικές, η βασική κατεύθυνση ήταν να εφαρμοσθούν τα ήδη ψηφισμένα μέτρα και να περάσουν νέα μέτρα στην ίδια κατεύθυνση.

Η εφαρμογή των προβλεπόμενων μέτρων επέδρασε με κακούς όρους όχι μόνο στην πορτογαλική κοινωνία, αλλά και στην οικονομία. Η χώρα πέρασε σε βαθιά ύφεση, με αύξηση τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού χρέους το πρώτο διάστημα. Οι δημόσιες δαπάνες μειώθηκαν, αφήνοντας τρωτούς τους τομείς της παιδείας, της κοινωνικής πρόνοιας και της κοινωνικής προστασίας. Η εγχώρια ζήτηση κατέρρευσε και τα μεγέθη των χρεοκοπημένων μικρομεσαίων επιχειρήσεων αυξήθηκαν κατακόρυφα: το 2012 οι χρεοκοπίες είχαν αύξηση κατά 41%. Η ανεργία επίσης αυξήθηκε με γρηγορότερους ρυθμούς από τη συρρίκνωση του ΑΕΠ, κορυφώνοντας το 2013 στο 16.4%, με την Πορτογαλία να κατέχει την τρίτη θέση στην ανεργία, στο εσωτερικό της Ευρωζώνης. Καθώς η ανεργία των νέων ήταν και είναι πολύ υψηλή (34.3% το 2013), οι νέοι μεταναστεύουν προς χώρες του εξωτερικού για εύρεση εργασίας. Τα προγράμματα κοινωνικών παροχών τροποποιήθηκαν, αυξάνοντας τα κόστη για τις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης, μειώνοντας τις παροχές και αναδιαμορφώνοντας τα κριτήρια επιλεξιμότητας, γεγονός που έχει μειώσει δραματικά τον πληθυσμό που δικαιούται κοινωνικές παροχές.

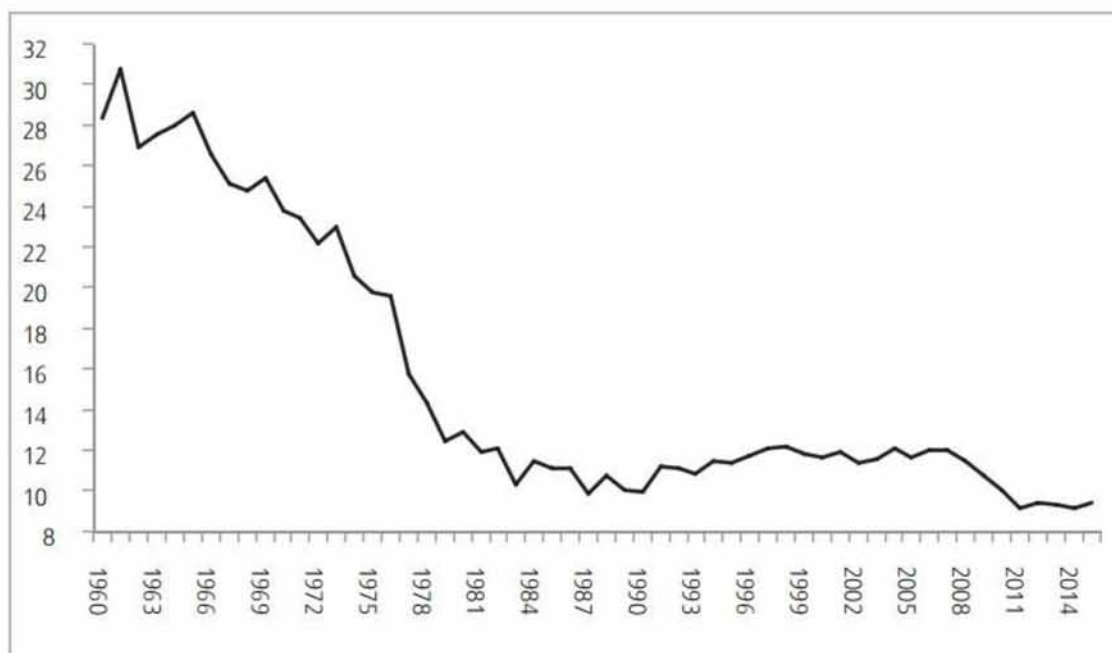
Συμπερασματικά: Η Πορτογαλία έχει βγει από το πρόγραμμα εποπτείας υπό το ΔΝΤ, από τον Μάιο του 2014. Τα τελευταία χρόνια, τόσο το ΑΕΠκκ όσο και το εισόδημα έχουν δει σημαντική μείωση, υποβαθμίζοντας δραματικά το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού. Η ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας και η δυαδική αγορά εργασίας είναι κυρίαρχα χαρακτηριστικά της οικονομίας, ενώ τα ψηφισμένα μέτρα εργατικού δικαίου περιλάμβαναν μειώσεις μισθών και διευκολύνσεις απολύσεων. Οι μειώσεις των μισθών σε συνδυασμό με τις αυξήσεις στη φορολογία έχουν οδηγήσει σε πτώση του εισοδήματος, οξύνοντας τις κοινωνικές ανισότητες, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Pedroso, 2014). Χαρακτηριστικά, η Πορτογαλία αποτελεί την τέταρτη χώρα μετά την Ελλάδα, την Ισπανία και την Ιταλία σε ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας. Ο πληθυσμός έχει αντιδράσει με τις μεγαλύτερες διαδηλώσεις μετά την πτώση της δικτατορίας. Μετά από σχεδόν μία δεκαετία, κάποιοι από τους οικονομικούς δείκτες βελτιώνονται. Το κοινωνικό κόστος, ωστόσο, είναι και σε αυτήν την περίπτωση πολύ μεγάλο.

3.3.2.7 Ελλάδα

Η Ελλάδα αποτελεί μια μοναδική περίπτωση, καθώς το βάθος και η διάρκεια της οικονομικής κρίσης έχουν επιδράσει καταστροφικά, έχοντας ολέθριες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Μέχρι σήμερα η ελληνική κοινωνία έχει δεχθεί ισχυρό πλήγμα, αντιμέτωπη με υψηλά επίπεδα ανεργίας, φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η άνεργη νεολαία εγκαταλείπει την χώρα και μεταναστεύει στο εξωτερικό με σκοπό την εύρεση εργασίας και επιδιώκοντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Στο μεσοδιάστημα από το 2009 μέχρι το 2016 έχουν διενεργηθεί πέντε εθνικές εκλογικές αναμετρήσεις, έχουν ορισθεί δύο υπηρεσιακές κυβερνήσεις και μία κυβέρνηση τεχνοκρατών, ενώ η κοινωνική πόλωση έχει ανά περιόδους οδηγήσει σε αυξημένο κοινωνικό αναβρασμό και σε ισχυρές κοινωνικές αντιδράσεις.

Οι κυρίαρχες αφηγήσεις – των Ευρωπαίων ηγετών, των κυρίαρχων ΜΜΕ και μερίδας της επιστημονικής βιβλιογραφίας – αποδίδουν την οξύτητα της ελληνικής κρίσης στο «σπάταλο κράτος», στον «υπερτροφικό δημόσιο τομέα», στην «ελληνική τεμπελιά», ενώ γίνεται λόγος για ένα «παρασιτικό κράτος» στην ΕΕ, ευθυνόμενο εξολοκλήρου για τη δημιουργία των συνθηκών υπερχρέωσης και κρίσης. Η ελληνική πραγματικότητα όμως είναι πολύ πιο σύνθετη από απλά ζητήματα κακής διαχείρισης, λανθασμένων πολιτικών και διαφθοράς. Η κρίση χρέους και η δημοσιονομική κρίση που πλήττουν τη χώρα αποτελούν απότοκα κι εκφράσεις των βαθύτερων αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν το διεθνές και το εγχώριο καπιταλιστικό σύστημα. Προερχόμενη από τις δομικές καπιταλιστικές αντιφάσεις, η κρίση, όπως ήδη έχει αναφερθεί, έχει λάβει διάφορα προσωπεία, εκφραζόμενη στην ελληνική περίπτωση κυρίως ως δημοσιονομική κρίση, κρίση χρέους και επακολούθως ως ανθρωπιστική κρίση.

Διάγραμμα 3.18: Ελλάδα: Ποσοστό του κέρδους επί του κεφαλαίου (%), 1960-2014

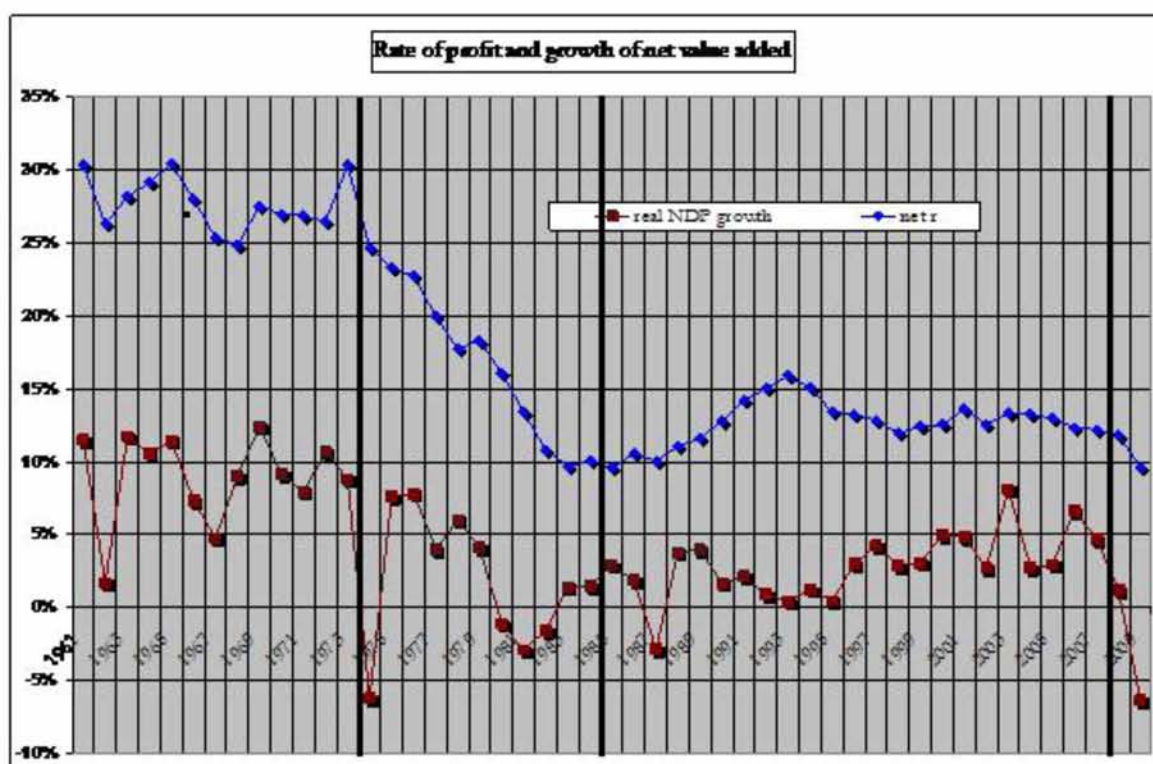

Πηγή: Roberts, 2016: 163

Στο διάγραμμα 3.18 φαίνεται η εξέλιξη του ποσοστού κέρδους επί του κεφαλαίου στην Ελλάδα, για το διάστημα 1960-2014. Από τη δεκαετία του 1960 μέχρι και σήμερα φαίνεται ότι υπάρχει μια πτωτική πορεία, εξαιρέσει της περιόδου 1985-2007, οπότε και υπήρξε μια μικρή ανάκαμψη και στασιμότητα. Σύμφωνα με τον Μανιάτη (2013), μεταπολεμικά η ελληνική οικονομία ακολούθησε παρόμοια πορεία με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στις φάσεις της κερδοφορίας, αν και με μια πενταετή χρονική υστέρηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εναλλαγές στην γενική πορεία του ποσοστού κέρδους συσχετίζονται με αυτές στην εξέλιξη του ρυθμού μεταβολής του ελληνικού ΑΕΠ, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 3.19. Με βάση τα δεδομένα αυτά η εξέλιξη της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας μπορεί να διακριθεί σε τρεις περιόδους: 1958-1974, 1974-1985 και 1985-2007.

Η πρώτη περίοδος: 1958-1974, αποτελεί τη «χρυσή εποχή» της οικονομικής ανάπτυξης, όπου υπήρξε συσσώρευση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου σημειώνοντας υψηλά ποσοστά ποσοστού κέρδους και θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Κατά το μεσοδιάστημα της περιόδου αυτής υπήρξε έντονη επενδυτική δραστηριότητα με υψηλά και αυξανόμενα ποσοστά εκμετάλλευσης και με μερικώς αυξανόμενο λόγο κεφαλαίου προς προϊόν.

Διάγραμμα 3.19: Ελλάδα: Ποσοστό κέρδους (r) και ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ (%), 1961-2009

Πηγή: Μανιάτης, 2013

Κατά τη δεύτερη περίοδο: 1974-1985, δηλαδή κατά την περίοδο του στασιμοληθωρισμού, η παγκόσμια κρίση επηρέασε και τα οικονομικά μεγέθη της

Ελλάδας, παρόλο που η οικονομική ανάπτυξη παρέμεινε σε υψηλότερα επίπεδα από αυτά των άλλων ανεπτυγμένων κρατών. Το κλίμα που επικρατούσε μεταπολιτευτικά υποχρέωνε τις κυβερνήσεις να παραχωρήσουν αυξημένους μισθούς και άλλα οφέλη στους εργαζόμενους που προχωρούσαν σε επιμέρους διεκδικήσεις, προκειμένου για την «νομιμοποίηση» του νέου καθεστώτος από κάθε πολιτική και κοινωνική σκοπιά. Η αύξηση των μισθών, που συνεπάγεται μείωση του ποσοστού εκμετάλλευσης, συνέβαλε στη ραγδαία πτώση του ποσοστού κέρδους, γεγονός που επίσης σχετίζεται με την αύξηση του λόγου κεφαλαίου προς προϊόν. Πάνω στο τελευταίο ο Μανιάτης (2013) σημειώνει ότι *«οι κεϋνσιανές πολιτικές τόνωσης της ζήτησης που ακολουθήθηκαν την περίοδο αυτή, αφενός δεν οδήγησαν σε αύξηση του προϊόντος καθώς το πρόβλημα δεν ήταν η επαρκής ενεργός ζήτηση αλλά η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, αφετέρου δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για αυξήσεις των τιμών, δηλαδή την εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού (stagflation)»*.

Η τρίτη περίοδος: 1985-2007, είναι η περίοδος μερικής ανάπτυξης υπό όρους νεοφιλελεύθερης διαχείρισης, με μερική ανάκαμψη και σχετική στασιμότητα στο ποσοστό κέρδους, καθώς και με μέτριους ρυθμούς ανάπτυξης, κάτω από 5% (η μικρή ανάκαμψη πάνω από 5% στο 2003-2004 σχετίζεται με την διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα). Κατά την περίοδο αυτήν το ποσοστό εκμετάλλευσης αυξήθηκε, ενώ αυξάνεται μέχρι και σήμερα, υπηρετώντας τον σκοπό αύξησης του ποσοστού κέρδους. Παρόλα αυτά, ο λόγος κεφαλαίου προς προϊόν συνεχίζει να αυξάνεται, γεγονός που λειτουργεί ως εμπόδιο στην ανάκαμψη της κερδοφορίας, και που έχει ως αποτέλεσμα τους χαμηλούς ρυθμούς επενδύσεων και χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής του προϊόντος. Μετά το 1995 σημειώνεται μικρή ανάκαμψη στα οικονομικά μεγέθη, στοιχείο που σχετίζεται τόσο με τις «φούσκες» στις τιμές των περιουσιακών στοιχείων και τις «επιδράσεις πλούτου», όσο και με τα χαμηλά επιτόκια δανεισμού των νοικοκυριών μετά την ένταξη στην Ευρωζώνη. Οι δύο αυτοί παράγοντες συνετέλεσαν στην τόνωση της ενεργού ζήτησης, άρα και σε ένα περιορισμένο βαθμό στην τόνωση της εθνικής οικονομίας.

Το ελληνικό κράτος, καθ' όλη την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, χαρακτηριζόταν από χαμηλά επίπεδα ανταγωνιστικότητας και από μια δομή οικονομίας που δεν είχε τη δυνατότητα να είναι παραγωγική, ακόμη και κατά τις δεκαετίες 1950-1960, όταν επιδιώχθηκε η ανάπτυξη εντατικών βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Το εμπορικό έλλειμμα αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό της Ελλάδας, ωστόσο το έλλειμμα αυξήθηκε περισσότερο μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ακόμη και στους κλάδους των αγροτικών προϊόντων και των τροφίμων, όπου παρουσιαζόταν προηγουμένως πλεόνασμα, μετά την ένταξη στην ΕΟΚ σημειώθηκε έλλειμμα, με αυξανόμενους ρυθμούς. Ο συνδυασμός παραγόντων όπως η ευρωπαϊκή πολιτική (βλ. Κοινή Αγροτική Πολιτική) και η εθνική στρατηγική, η οποία προσανατολιζόταν στην προώθηση των εξαγωγών αντί για την ικανοποίηση των εσωτερικών αναγκών, οδήγησε σε αυξημένα ελλείμματα, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους διεθνούς κρίσης. Οι κυβερνήσεις των τελευταίων δεκαετιών έδωσαν έμφαση στα «συγκριτικά πλεονεκτήματα» της χώρας, δηλαδή στην πρωτογενή παραγωγή και τον

τουρισμό, αφήνοντας απροστάτευτη την οικονομία από εξωτερικούς παράγοντες ύφεσης. Η αναιμική ανάπτυξη της βιομηχανίας αποτελεί δομικό πλέον πρόβλημα, καθώς με όρους κερδοφορίας και οικονομικής μεγέθυνσης, ο δευτερογενής τομέας θα μπορούσε να είναι περισσότερο προσοδοφόρος. (Liodakis, 2014)

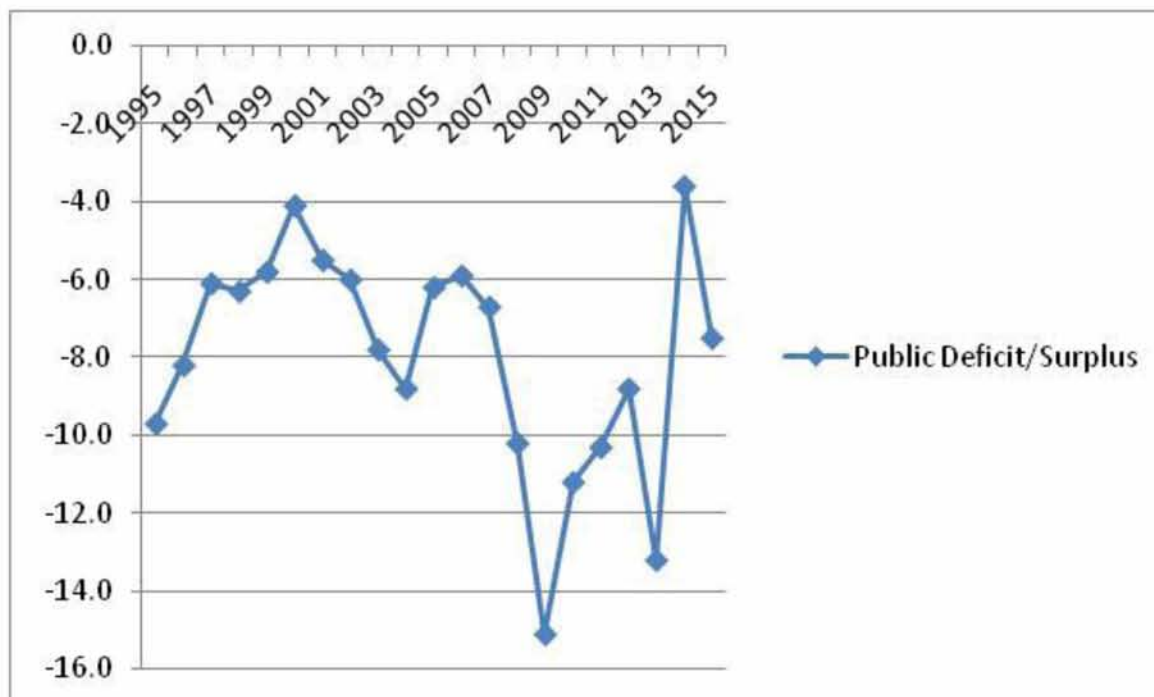
Η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε από το 1990 και ύστερα έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Αφενός, έγινε πρωτογενής αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των εργαζομένων, αφού η βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας δεν μεταφράσθηκε σε αυξήσεις μισθών, αλλά σε μεγαλύτερα κέρδη του κεφαλαίου. Αφετέρου, αυξήθηκαν οι φορολογικοί συντελεστές στους μισθούς και στα εισοδήματα, ενώ παράλληλα μειώθηκαν οι συντελεστές επί των αυξημένων κερδών. Η πολιτική αυτή, που έχει σαφές ταξικό πρόσημο, είχε σαν αποτέλεσμα τα μειωμένα φορολογικά έσοδα του κράτους, ενώ οδήγησε σε οξυμένες κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα: το 20% των πλουσιότερων Ελλήνων έχει περίπου έξι φορές μεγαλύτερο εισόδημα από το 20% των φτωχότερων πολιτών. Στο πεδίο της ΕΕ, οι μοναδικές χώρες που έχουν δείκτες εισοδηματικής ανισότητας μεγαλύτερους από την Ελλάδα είναι η Πορτογαλία, η Ρουμανία και η Λετονία. (Μηλιός, 2010)

Τα πρώτα συμπτώματα της κρίσης εμφανίσθηκαν με το πέρασμα της παγκόσμιας κρίσης στις ελληνικές τράπεζες, οπότε τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις έχασαν τη δυνατότητα δανεισμού και η επενδυτική δραστηριότητα υποχώρησε. Η πτώση της καταναλωτικής ζήτησης ανέδειξε το υφέρπουσ πρόβλημα του χαμηλού ποσοστού κέρδους και της αναιμικής συσσώρευσης κεφαλαίου. Μεταξύ άλλων οι επιπτώσεις συμπεριλαμβάνουν μείωση των επενδύσεων, χρεοκοπίες επιχειρήσεων, μείωση της απασχόλησης, αύξηση των επιτοκίων και αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων που προέρχονται από την αύξηση των κρατικών δαπανών. (Μανιάτης, 2013)

Έτσι, ιδιαίτερα από το 2008 κι έπειτα, το δημοσιονομικό έλλειμμα διογκώθηκε, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα 3.20. Οι βασικοί παράγοντες που έχουν οδηγήσει στην διόγκωση του ελλείμματος εντοπίζονται καταρχάς στις δημόσιες δαπάνες για την εθνική άμυνα, για τις – μη παραγωγικές και κοινωνικά περιττές – δημόσιες υποδομές όπως αυτές των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, για την οικονομική στήριξη προγραμμάτων ιδιωτικοποιήσεων, για τη διάσωση των τραπεζών το 2008-2009, καθώς και για την κάλυψη δαπανών προς εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Σε κάθε περίπτωση οι δημόσιες δαπάνες στην Ελλάδα είναι μικρότερες σε σχέση με το επίπεδο της ΕΕ15, ενώ οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων που έχουν αποτελέσει αντικείμενο κριτικής της κυρίαρχης προπαγάνδας βρίσκονται στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με τον μέσο όρο της ΕΕ. Το πρόβλημα, επί της ουσίας πριν από την κρίση, δεν ήταν οι υψηλές δημόσιες δαπάνες, αλλά τα πολύ χαμηλά δημόσια έσοδα σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ. Έτσι, η πολύ χαμηλή φορολόγηση του κεφαλαίου που αναφέρεται παραπάνω αποτελεί τον δεύτερο βασικό παράγοντα αύξησης του δημοσίου ελλείμματος, συνδυασμένο με το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, ειδικά του μεγάλου κεφαλαίου. Τρίτον, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διαφθορά και ο συμβιωτικός χαρακτήρας κράτους και κεφαλαίου, που έχει προωθήσει τις τελευταίες

δεκαετίες όχι μόνο τις φορολογικές ελαφρύνσεις προς όφελος του τελευταίου, αλλά και τις συχνά προκλητικές υπερτιμολογήσεις των δημοσίων συμβάσεων και άλλων συνδιαλλαγών, που φέρουν βλαβερά κόστη για το δημόσιο και τεράστια κέρδη για το κεφάλαιο. Η δημοσιονομική κρίση όπως έχει εκφραστεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια δεν οδήγησε μόνο στην μεγάλη αύξηση του δημοσίου χρέους, αλλά εμβάθυνε και γενίκευσε την κρίση στην πραγματική οικονομία ακόμη περισσότερο. (Liodakis, 2014· Μανιάτης, 2013)

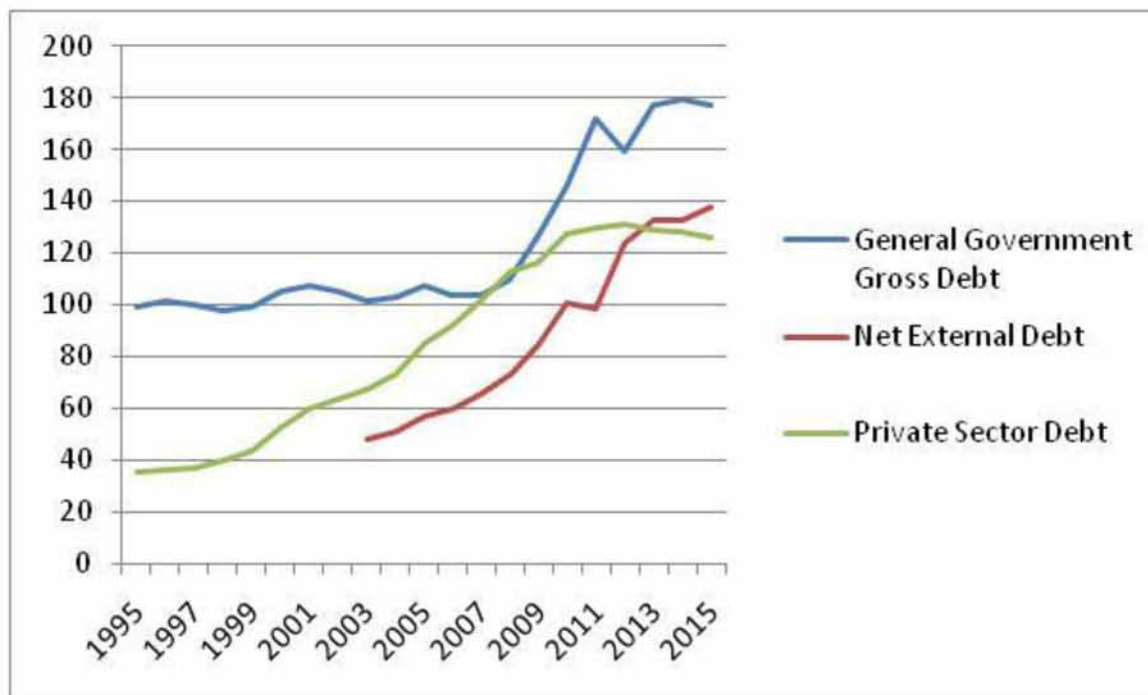
Διάγραμμα 3.20: Ελλάδα: Δημοσιονομικό έλλειμμα, 1995-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Στο παρακάτω διάγραμμα παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη του δημοσίου, του ιδιωτικού και του εξωτερικού χρέους της Ελλάδας για τα έτη 1995-2015. Σε σχέση με το ιδιωτικό χρέος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, παρόλο που ο στεγαστικός και καταναλωτικός δανεισμός αυξήθηκε μετά την υιοθέτηση του ευρώ (λόγω χαμηλών επιτοκίων), εντούτοις τα επίπεδά του παρέμειναν σχετικά χαμηλά, σε σύγκριση με αυτά που χαρακτήριζαν άλλα ανεπτυγμένα κράτη. Το δημόσιο χρέος, που βρίσκεται στο επίκεντρο της ελληνικής κρίσης, βρισκόταν το 2008 στο 109.4%, το 2009 στο 126.7% και το 2015 στο 177.4%. Είναι εμφανές οι πολιτικές αντιμετώπισης του χρέους, η σκληρή λιτότητα και η δημοσιονομική πειθαρχία δεν έχουν μειώσει, αλλά αντιθέτως έχουν αυξήσει δραματικά το χρέος. Αξίζει να σημειωθεί ότι από μερίδα επιστημόνων και πολιτών έχει τεθεί ακόμη και το ζήτημα της «νομιμότητας» του ελληνικού δημοσίου χρέους (Toussaint, 2012), πριν και μετά την κρίση. Όσον αφορά το εξωτερικό χρέος, φαίνεται ότι πριν από την κρίση το μερίδιο του δημοσίου χρέους που ήταν εξωτερικό ήταν μικρότερο από ότι είναι κατά την περίοδο μετά την κρίση.

Διάγραμμα 3.21: Ελλάδα: Δημόσιο, εξωτερικό και ιδιωτικό χρέος ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1995-2015

Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία

Η πολιτική που ασκείται την περίοδο από το 2009 μέχρι και σήμερα στην Ελλάδα θέτει σοβαρούς προβληματισμούς σε σχέση με τον ρόλο των εθνικών κυβερνήσεων, αλλά και με τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα που εξυπηρετεί η ίδια η ΕΕ. Όταν αναδύθηκαν τα πρώτα προβλήματα της κρίσης και της ύφεσης στον ευρωπαϊκό Νότο τέθηκε το ζήτημα του δανεισμού των κρατών για την εξυπηρέτηση των χρεών και των άλλων υποχρεώσεών τους. Η νεοφιλελεύθερη στρατηγική της ΕΕ τις τελευταίες δεκαετίες ορίζει, ωστόσο, ότι τα κράτη δεν δύνανται να δανείζονται από την ΕΚΤ, πολιτική που έγινε η επιλογή να παραμείνει ίδια, παρά τις έκτακτες συνθήκες που επικρατούσαν και συνεχίζουν να επικρατούν στα ευρωπαϊκά κράτη. Γι' αυτόν τον λόγο τα κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, έχουν αναγκαστεί να δανείζονται από τις ιδιωτικές τράπεζες και τις εξωτερικές αγορές, με επιτόκια πολύ υψηλά που αυξάνουν ακόμη περισσότερο τα χρέη, δεδομένης της έλλειψης «αξιοπιστίας» των εθνικών οικονομιών. (Μηλιός, 2010) Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενες ενότητες, η επιλογή της υποτίμησης του νομίσματος, που θα μπορούσε δυνητικά να δώσει ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, δεν αποτελεί επιλογή στο πλαίσιο του κοινού νομίσματος. Η «βιώσιμη» επιλογή, στο βαθμό αποδοχής του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου και τελικά προς όφελος του κεφαλαίου, είναι η εσωτερική υποτίμηση.

Η συνταγή της λιτότητας εφαρμόστηκε και στην Ελλάδα, με τη συνεργασία των ελληνικών κυβερνήσεων με την ΕΕ και με το ΔΝΤ, υπό την εποπτεία του οποίου πέρασε η Ελλάδα το 2010, υπό τον όρο της αυστηρής περιστολής των δημοσίων δαπανών του κράτους. Την ίδια περίοδο υπογράφηκαν οι συμβάσεις της Ελλάδας με τους εν λόγω

εταίρους, που είναι ευρύτερα γνωστές με τον όρο «μνημόνιο». Επιπλέον συγκροτήθηκε ομάδα εκπροσώπων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της ΕΚΤ και του ΔΝΤ, η επονομαζόμενη «Τρόικα», η οποία ευθύνεται για τον έλεγχο της προόδου του προγράμματος εφαρμογής των όρων του μνημονίου ανά τρίμηνο, καθώς επίσης και για την απόφαση εκταμίευσης των δόσεων των δανείων της Ελλάδας.

Τα μέτρα που έχουν περάσει από το ελληνικό κοινοβούλιο από το 2010 μέχρι σήμερα περιλαμβάνουν απολύσεις στο δημόσιο, περικοπές των μισθών και των επιδομάτων στο δημόσιο, μειώσεις των συντάξεων και διεύρυνση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης, κατάργηση του 13^{ου} και 14^{ου} μισθού, άνοιγμα των κλειστών επαγγελμάτων, αύξηση των έμμεσων φόρων, αυξήσεις σε ειδικούς φόρους όπως των καυσίμων, αύξηση των αντικειμενικών αξιών ακινήτων, καθώς και την περιστολή του κοινωνικού κράτους. Επιπλέον έχουν αμφισβητηθεί βασικά εργασιακά δικαιώματα, μετά την κατάργηση της καθολικότητας του θεσμού της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας και μετά την αντικατάσταση των κλαδικών συμβάσεων από ατομικές/επιχειρησιακές συμβάσεις. Επιπλέον, μέρος των υποχρεώσεων στο πλαίσιο των μνημονιακών πολιτικών είναι και οι αποκρατικοποιήσεις/ιδιωτικοποιήσεις, για την εξυπηρέτηση των οποίων δημιουργήθηκε το ΤΑΙΠΕΔ (Ταμείο Αξιοποίησης της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου) και πιο πρόσφατα το Υπερ-ταμείο ιδιωτικοποιήσεων. Στο πλαίσιο των αποκρατικοποιήσεων έχει τεθεί ο στόχος της πώλησης ακόμη και δημοσίων εκτάσεων, υποδομών και κτιρίων, μια διαδικασία που ο Χατζημιχάλης (2014) προσδιορίζει ως «υφαρπαγή γης».

Οι παραπάνω πολιτικές, που αποτελούν μέρος μόνο της συνολικής ατζέντας γύρω από τη μνημονιακή στρατηγική, έχουν καταβαρυνθεί την ελληνική οικονομία και την μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών, επιδεινώνοντας όχι μόνο το εθνικό ΑΕΠ το οποίο μειώθηκε κατά 1/4, αλλά και το ΑΕΠκκ, το οποίο το 2015 έφτασε στο 68% του μέσου όρου της Ευρωζώνης (βλ. διάγραμμα 3.7). Το κοινωνικό κόστος της «θυσίας για το ευρώ» είναι πολύ μεγάλο, αφού η ελληνική κοινωνία βρίσκεται τα τελευταία χρόνια σε βαθιά ανθρωπιστική κρίση. Η ανεργία βάσει των επισήμων στοιχείων άγγιξε το 2015 το 25%, ενώ όπως και στην περίπτωση της Ισπανίας, οι νέες γενιές εγκαταλείπουν τη χώρα για την ανεύρεση νέων οικονομικών ευκαιριών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με έκθεση της Τράπεζας της Ελλάδος (2016), κατά το μεσοδιάστημα ανάμεσα στο 2008 και στο 2013 έφυγαν από τη χώρα σχεδόν 223.000 έλληνες ηλικιών 25-39 ετών, με μεταβολή της ετήσιας ροής από 20.000 το 2008 σε 53.000 το 2013. Το ποσοστό των ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού έχει αυξηθεί ραγδαία, αγγίζοντας το 2015 το 35.7% του συνολικού πληθυσμού. Στο διάγραμμα 3.9 φαίνεται ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει το μεγαλύτερο πρόβλημα ανθρωπιστικής κρίσης ανάμεσα στις χώρες μελέτης. Το ήδη υψηλό ποσοστό αυξήθηκε ιδιαίτερα μετά την περίοδο 2010-2011, δηλαδή μετά την εφαρμογή των μέτρων επί των οποίων συμφώνησαν οι εθνικές κυβερνήσεις μαζί με την ΕΕ και το ΔΝΤ.

Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων και των αναδιαρθρώσεων της οικονομίας επέφερε ισχυρή κοινωνική πόλωση, στη βάση της καταπάτησης των βασικών κοινωνικών κι

εργασιακών δικαιωμάτων των πολιτών, της διόγκωσης της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, και του ξεπουλήματος της δημόσιας περιουσίας. Οι πολιτικές επιλογές που έγιναν για την αντιμετώπιση της ύφεσης έχουν επιφέρει ακόμη βαθύτερη ύφεση, θέτοντας ζήτημα επιβίωσης για ευρύτερες μερίδες του συνολικού πληθυσμού. Οι αντιδράσεις ήταν αναπόφευκτες, σε μία χώρα με μακρά ιστορία κοινωνικών αγώνων, όπως είναι η Ελλάδα. Οι κινητοποιήσεις που έγιναν, ιδιαίτερα τα τρία πρώτα χρόνια ήταν πολυπληθείς και είχαν χαρακτήρα διαδηλώσεων, πορειών και φεστιβάλ. Χαρακτηριστική ήταν η πρωτοβουλία του «κινήματος των πλατειών» ή «κινήματος των αγανακτισμένων», που ξεκίνησε το 2011, με προτροπή του αντίστοιχου «κινήματος» στην Ισπανία. Τα επόμενα χρόνια μέχρι και το 2016 οι κοινωνικές κινητοποιήσεις έχουν μειωθεί τόσο σε συχνότητα όσο και σε μαζικότητα, ωστόσο έχουν σχηματισθεί στο σύνολο της επικράτειας δομές και πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης, με πολιτικό πρόσημο και με μεγάλη κοινωνική συνεισφορά. Οι καταλήψεις, οι εργατικές λέσχες και οι αυτοδιαχειριζόμενοι χώροι έχουν προωθήσει το δίπτυχο αλληλεγγύη-διεκδίκηση, ως εργαλείο απάντησης όχι μόνο στις επιπτώσεις αλλά και στα αίτια της κρίσης. Ακόμη, χώροι εργασίας κι επιχειρήσεις που χρεοκόπησαν πέρασαν στην αυτοδιαχείριση των εργαζομένων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το εργοστάσιο της Θεσσαλονίκης «Βιομηχανική Μεταλλευτική» (BIOME). Τα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα έχουν επιτύχει σε μεγάλο βαθμό την δημιουργία ασπίδας προστασίας για τους πολίτες προωθώντας την ανάπτυξη κοινωνικών και πολιτικών δεσμών απέναντι στις προωθούμενες πολιτικές και στους εκπροσώπους αυτών.

Συμπερασματικά: Η κρίση στην Ελλάδα έχει λάβει κολοσσιαίες διαστάσεις, με εκτεταμένο βεληνεκές επιπτώσεων στην ελληνική κοινωνία. Η επιλογή των ελληνικών κυβερνήσεων για αποδοχή των πακέτων «διάσωσης» και δανεισμό υπό την εποπτεία της ΕΕ και του ΔΝΤ έχει οδηγήσει, εν τέλει, σε διόγκωση του δημοσίου χρέους σε μη βιώσιμα επίπεδα, ενώ παράλληλα τα ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών αυξομειώνονται χωρίς σημάδια βελτίωσης. Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας έχουν αυξήσει την τόσο την ανεργία όσο και το ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, προσδίδοντας στην Ελλάδα την πρώτη θέση στην κατάταξη και των δύο κατηγοριών. Η πολιτική σταθερότητα της χώρας διακυβεύεται ανά περιόδους, ενώ καθ' όλη την περίοδο της ύφεσης έχει τεθεί επανειλημμένα ζήτημα αμφισβήτησης των πολιτικών της ΕΕ, ή ακόμη και των ίδιων των δομών της ΕΕ και της Ευρωζώνης. Το δημοψήφισμα του 2015 αποτέλεσε το αποκορύφωμα του πολιτικού και κοινωνικού αναβρασμού επί του ζητήματος αυτού, με το 61,3% του ελληνικού πληθυσμού να απορρίπτει το προτεινόμενο σχέδιο συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας, ΔΝΤ και ΕΕ, ύστερα από ένα βραχυπρόθεσμο διάστημα αρνητικής προπαγάνδας σε σχέση με την δυνατότητα αυτής της επιλογής. Η πορεία των πολιτικών λιτότητας συνεχίζεται μέχρι και σήμερα, χωρίς ουσιαστικά θετικά αποτελέσματα στην οικονομία και στην κοινωνική πραγματικότητα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΧΩΡΟΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Το πλαίσιο διαλόγου για τα αίτια και πολύ περισσότερο για τις επιπτώσεις της σύγχρονης διεθνούς κρίσης δεν ξεκινά, ούτε και τελειώνει στην παρούσα συγκυρία. Η εν λόγω εργασία αποτέλεσε μια προσπάθεια συμβολής στην ευρύτερη συζήτηση για τη φύση των οικονομικών κρίσεων, για τους αιτιολογικούς παράγοντες της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, καθώς και για τα χαρακτηριστικά της τρέχουσας διεθνούς οικονομικής κρίσης, τις δραματικές συνέπειες της οποίας βιώνουν μέχρι και σήμερα οι λαοί της Ευρώπης.

Η συμβολή της μαρξιστικής σχολής στη συζήτηση για τις καπιταλιστικές κρίσεις είναι πολύτιμη, καθώς επιδιώκει να ερμηνεύσει τις δομικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και να αναδείξει το ταξικό και το κοινωνικό πρόσημο που φέρουν οι επιμέρους διεργασίες. Το ποσοστό κέρδους αποτελεί ένα χρήσιμο – αλλά και αναγκαίο – εργαλείο ανάλυσης, όχι μόνο γιατί μπορεί να επεξηγήσει επαρκώς την βασική προέλευση των οικονομικών κρίσεων, αλλά και γιατί έχει και χωροκοινωνική διάσταση, αφήνοντας ένα γεωγραφικό αποτύπωμα. Η ανάλυση που προηγήθηκε ανέδειξε ότι τόσο η κεφαλαιακή συσσώρευση όσο και η πορεία του ποσοστού κέρδους παίρνουν στο χώρο τη μορφή της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Τα εξ αρχής διαφορετικά επίπεδα κερδοφορίας, αλλά και οι διαφορετικοί ρυθμοί αύξησης ή μείωσής της στις επιμέρους χωρικές ενότητες, φέρουν συγκλίσεις και αποκλίσεις, με αντίστοιχη μείωση ή αύξηση του χάσματος ανάμεσα στις τελευταίες.

Στη βάση του κεντρικού αυτού στοιχείου ανάλυσης, αλλά και δεδομένων των ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων και συνθηκών που υπογραμμίστηκαν στο πλαίσιο της προηγηθείσας ανάλυσης, μπορούν να εξαχθούν τα εξής κεντρικά συμπεράσματα:

- ❖ Η τρέχουσα παγκόσμια οικονομική κρίση αποτελεί τη συνέχεια και την ετεροχρονισμένη έκφραση της κρίσης της δεκαετίας του 1970, η οποία είχε τις ρίζες της στην πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους, και από την οποία η διεθνής οικονομία δεν ανέκαμψε ποτέ. Οι ελίτ και οι κυβερνήσεις των χωρών του ανεπτυγμένου καπιταλισμού επιδίωξαν μετά το 1970 την ανάκαμψη της κερδοφορίας ακολουθώντας το νεοφιλελεύθερο δόγμα, μέσω του οποίου στόχευαν στην αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης στην παραγωγή. Επιπλέον, την ίδια περίοδο έλαβε χώρα η λεγόμενη «χρηματοπιστικοποίηση» της οικονομίας, δηλαδή το ολοένα και αυξανόμενο μερίδιο των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων στο σύνολο της οικονομίας, στην κατεύθυνση της οικονομικής ανάκαμψης που κρίθηκε δύσκολο να επιτευχθεί στη σφαίρα της πραγματικής οικονομίας. Η κατάρρευση των «φουσκών» της δεκαετίας του 2000 έφερε στην επιφάνεια τα υφέροντα προβλήματα της παγκόσμιας καπιταλιστικής πραγματικής οικονομίας, οδηγώντας στα κρισιακά φαινόμενα και στις τάσεις ύφεσης που σε αρκετές χώρες επιμένουν μέχρι και σήμερα.

- ❖ Στην ιστορική πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η Ευρώπη χαρακτηριζόταν από γεωγραφικές ανισότητες και αντιθέσεις. Χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία ήταν ανέκαθεν πρωτοπόρες δυνάμεις της καπιταλιστικής προόδου, ενώ άλλες χώρες της «καθυστερημένης» περιφέρειας, όπως η Ελλάδα, σημείωναν μικρότερους ρυθμούς καπιταλιστικής προόδου και ανάπτυξης. Με αυτήν την έννοια, από την σκοπιά της οικονομικής και κοινωνικής γεωγραφίας, η Ευρώπη ήταν ένα απριόρι κατακερματισμένο πεδίο καπιταλιστικής ανάπτυξης.
- ❖ Η μεταπολεμική περίοδος έθεσε τις βάσεις για την συνένωση των ευρωπαϊκών κρατών σε ανώτερο οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Ο στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης για οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση, ωστόσο, είναι εν πολλοίς ανέφικτος και αποτελεί «μύθο», καθώς παραβλέπει τα ιδιαίτερα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των επιμέρους κρατών μέσα από την ιστορική τους εξέλιξη. Με αυτήν την έννοια, το σύγχρονο ευρωπαϊκό οικοδόμημα αποτελεί επί της ουσίας μια σύμπραξη των κρατών του Βορρά, τα οποία θέτουν τη ρότα για την παραγωγή μιας ενιαίας στρατηγικής, στη βάση των αναπτυξιακών προτύπων των συγκεκριμένων κρατών.
- ❖ Η δημιουργία της Ευρωζώνης ενέτεινε τις προϋπάρχουσες χωροκοινωνικές ανισότητες ανάμεσα στα κράτη-μέλη, με συγκεκριμένες χώρες του ευρωπαϊκού καπιταλιστικού κέντρου να επωφελούνται, ενώ οι περισσότερες περιφερειακές χώρες είχαν οικονομικό και κοινωνικό κόστος από την ένταξή τους. Τόσο το παραγωγικό όσο και το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο των κρατών του Βορρά ωφελήθηκαν, στην πρώτη περίπτωση μέσω του διεθνούς εμπορίου και των ξένων επενδύσεων και στη δεύτερη περίπτωση μέσα από τα διεθνή ομόλογα και τους όρους δανεισμού κρατών και ιδιωτών. Το διευρυνόμενο χάσμα εκφράζεται σε μια σειρά οικονομικών μεγεθών: στην ανταγωνιστικότητα, στο εξωτερικό εμπόριο, στο δημοσιονομικό ισοζύγιο, στο δημόσιο και ιδιωτικό χρέος, αλλά και στα κοινωνικά μεγέθη. Αναδεικνύεται έτσι μια ολοένα και αυξανόμενη εξάρτηση των κρατών του Νότου, από τον Βορρά. Οι διεργασίες της πολιτικής ολοκλήρωσης της ΕΕ δεν κατάφεραν να επιφέρουν την σύγκλιση ανάμεσα στα κράτη μέλη, ωστόσο κατάφεραν να βελτιώσουν τη θέση των πιο ανεπτυγμένων οικονομιών, και να εδραιώσουν με καλύτερους όρους τη δύναμη και την πολιτική τους υπεροχή έναντι των χωρών που απαρτίζουν την περιφέρεια. Στη βάση του μοτίβου της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, που χαρακτηρίζει την ΕΕ και την Ευρωζώνη, ενώ η οικονομική κρίση έπληξε τα κράτη στην πλειονότητά τους, στην πραγματικότητα το βάθος και η διάρκεια της ήταν ιδιαίτερα άνιση, γεγονός που έχει οδηγήσει σε εξίσου άνισες μακροπρόθεσμες συνέπειες.
- ❖ Κάποια από τα δομικά προβλήματα της Ευρωζώνης σε επίπεδο επιμέρους κρατικών πολιτικών είναι ότι τα κράτη έχασαν τη δυνατότητα υποτίμησης των εκάστοτε εθνικών νομισμάτων τους, μια πολιτική που θα βοηθούσε στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας και στη βελτίωση των οικονομικών τους μεγεθών. Έτσι, οι δύο επιλογές που είχαν και έχουν τα κράτη που συμμετέχουν στη Ζώνη του ευρώ είναι είτε η εσωτερική υποτίμηση, δηλαδή η άσκηση πολιτικών λιτότητας, ή η αύξηση των κρατικών δαπανών, που οδηγεί σε δημοσιονομικά ελλείμματα και

σε αύξηση του δανεισμού, διογκώνοντας τα κρατικά χρέη. Αυτός είναι ένας βασικός παράγοντας που οδήγησε στα υψηλά επίπεδα δημοσίου χρέους για τα κράτη του ευρωπαϊκού Νότου. Ο δεύτερος βασικός παράγοντας έγκειται στην συντεταγμένη διάσωση των τραπεζών, στην πρώτη φάση της παγκόσμιας κρίσης.

- ❖ Η κρίση έλαβε διαφορετικές εκφάνσεις σε διαφορετικές χώρες ή ομάδες χωρών, σε αντιστοιχία των δομών των εθνικών οικονομιών, και των θέσεων των τελευταίων στον ευρωπαϊκό διεθνή καταμερισμό εργασίας. Στη Γερμανία η κρίση εκφράσθηκε κυρίως ως κρίση στον κλάδο των εξαγωγών, που έχει υψηλό μερίδιο συμμετοχής στο εθνικό ΑΕΠ. Η γερμανική οικονομία ανέκαμψε σχετικά γρήγορα, στο βαθμό που επαναπροσδιορίστηκαν οι χώρες-προορισμοί των εξαγόμενων προϊόντων της. Η Γαλλία είχε ένα σχετικά υψηλό ποσοστό ιδιωτικού χρέους και δημοσιονομικού ελλείμματος, ωστόσο οι επιπτώσεις τους δεν ήταν δραματικές. Η κρίση έχει επηρεάσει μακροχρόνια περισσότερο τα κοινωνικά, και λιγότερο τα οικονομικά μεγέθη. Οι χώρες του Νότου ήρθαν αντιμέτωπες με κρίσεις χρέους και δημοσιονομικές κρίσεις, προερχόμενες από διαφορετικά υπόβαθρα. Η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ιταλία χαρακτηρίζονταν από πολύ υψηλά επίπεδα ιδιωτικού χρέους, καθώς και από αυξημένα δημοσιονομικά ελλείμματα. Η Ιταλία και η Ελλάδα είχαν πολύ υψηλά ποσοστά δημοσίου χρέους, συνδυασμένα με μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα.
- ❖ Η οικονομική κρίση ενέτεινε τα προϋπάρχοντα και επέφερε νέα εμπόδια για τις εθνικές οικονομίες των χωρών. Σε επίπεδο ΑΕΠκκ, οι χώρες που δέχθηκαν τις ισχυρότερες επιπτώσεις είναι η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ιταλία. Επιπλέον, η Ελλάδα και η Ισπανία εμφάνισαν ραγδαία αύξηση των ποσοστών ανεργίας, ωστόσο ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Πορτογαλία, καθώς πριν από την υιοθέτηση του ευρώ είχε τα χαμηλότερα επίπεδα ανεργίας ανάμεσα στις χώρες μελέτης. Τα επίπεδα αυτά διογκώθηκαν στην μετά-ευρώ, και ακόμη περισσότερο στη μετά-την-κρίση εποχή. Τέλος, οι χώρες του ευρωπαϊκού Νότου χαρακτηρίζονται διαχρονικά από τα μεγαλύτερα ποσοστά ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, μεγέθη μεγαλύτερα από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης. Η Ελλάδα βρίσκεται στη χειρότερη κατάσταση. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι το σύνολο των μελετούμενων χωρών - αλλά και ο μέσος όρος της Ευρωζώνης - σημειώνουν ούτως ή άλλως ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά. Το ποσοστό της Γαλλίας, που είναι το διαχρονικά μικρότερο, κυμαίνεται ανάμεσα στο 18%-20%, δηλαδή ένας στους πέντε πολίτες βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Στην Ελλάδα, που έχει διαχρονικά το υψηλότερο επίπεδο, η αναλογία αυτή αντιστοιχεί σήμερα σε 1/3.
- ❖ Ανεξαρτήτως των εκφάνσεων και των γενικών «συμπτωμάτων» που ανέπτυξαν οι χώρες μελέτης στις πρώτες φάσεις της κρίσης, οι ισχυρές επιδράσεις του ενιαίου πακέτου πολιτικών στα κράτη για την υπέρβασή της έχουν φέρει στην επιφάνεια μορφές μιας βαθιάς ανθρωπιστικής κρίσης.

Οι ευρωπαίοι ηγέτες αδιαμφισβήτητα φέρουν ευθύνες για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα η Ευρώπη. Το κοινό οικονομικό ευρωπαϊκό σχέδιο για ενιαίο

νόμισμα απέτυχε ήδη στα πρώτα του βήματα, στο βαθμό που στόχος του ήταν η σύγκλιση και η «πραγματική» ολοκλήρωση. Όταν ήρθαν στην επιφάνεια τα προβλήματα των χωρών του Νότου το 2010, η κυρίαρχη αφήγηση – ειδικά στις χώρες της Βορειοκεντρικής Ευρώπης – υποδείκνυε μια κρίση ξέχωρη αυτής του 2008-2009, που είχε ως αφετηρία της την Ελλάδα. Δε γινόταν ευρέως αποδεκτό ότι πρόκειται για μια έκφανση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που στην Ευρώπη διαπλέχθηκε με τις αδυναμίες ευρώ, και που έπληξε με σφοδρότερο τρόπο τα ευάλωτα κράτη που χαρακτηρίζονταν από δημόσια ελλείμματα και χρέη. Η αντίδραση αυτή έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των μετέπειτα πολιτικών και κοινωνικών αντιλήψεων για την ίδια την κρίση, αλλά και στην «ευκολότερη» επιβολή των προωθούμενων πολιτικών λιτότητας.

Οι κοινωνικές αντιδράσεις στις πληττόμενες χώρες του Νότου τα τελευταία επτά χρόνια ποικίλουν σε χαρακτήρα, ένταση, συχνότητα και διάρκεια. Ειδικότερα κατά τα πρώτα χρόνια αναπτύχθηκαν δυναμικά κοινωνικά κινήματα και οι διαδηλώσεις σε Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία ήταν πολύ μαζικές και πολύ δυναμικές, ανταποκρινόμενες στις επιμέρους εφαρμογές των νεοφιλελεύθερων πολιτικών σε σχέση με την εργασία, την κοινωνική πρόνοια, τα δημόσια αγαθά, τις ιδιωτικοποιήσεις, κ.ο.κ. Όμως στα μετέπειτα έτη άρχισαν να σχηματίζονται και να αναδεικνύονται εναλλακτικές μορφές αγώνα, με διπλό στόχο: αφενός την απόρριψη των προωθούμενων ή των υπό εφαρμογή πολιτικών, και αφετέρου τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης για τους ίδιους τους πολίτες. Σε αυτήν την κατεύθυνση διαμορφώθηκαν δίκτυα αλληλεγγύης και διεκδίκησης με περισσότερο μόνιμο χαρακτήρα. Παραδείγματα τέτοιων δικτύων αποτελούν στην Ελλάδα οι λαϊκές συνελεύσεις, οι εργατικές λέσχες, τα κοινωνικά ιατρεία και οι αυτοδιαχειριζόμενοι χώροι, και στην Ισπανία τα κινήματα υπεράσπισης των κατοικιών, ενάντια στις εξώσεις/κατασχέσεις. Κινήματα αυτού του χαρακτήρα δε μπορούν να υποκαταστήσουν τις μεγαλειώδεις διαδηλώσεις, ωστόσο μπορούν να συμβάλλουν στη βελτίωση των άμεσων συνθηκών διαβίωσης των τοπικών κοινωνιών, αλλά και να πάρουν πολλές άλλες πρωτοβουλίες, όπως για παράδειγμα την στήριξη των προσφύγων στην παρούσα συγκυρία.

Σε κάθε περίπτωση, ενώ το ταξικό πρόσημο και το κοινωνικό στίγμα των αντιδράσεων και των διεκδικήσεων είναι διαμορφωμένο και αρκετά σαφές, εντούτοις το πολιτικό στίγμα είναι λιγότερο σαφές. Η ελλιπής πολιτική στοχοθεσία διακρίνεται στην απουσία μιας κοινής προοπτικής για την αμφισβήτηση, όχι μόνο των ευρωπαϊκών πολιτικών, αλλά και του ευρωπαϊκού σχεδίου καθεαυτού. Ο βαθμός στον οποίον μια τέτοια προοπτική θα συνέβαλε στη μείωση των χωροκοινωνικών ανισοτήτων και στην επίτευξη μιας «χωροκοινωνικής δικαιοσύνης» (Χατζημιχάλης, 2012) δεν είναι προδιαγεγραμμένος, αλλά εξαρτάται από το ευρύτερο πλαίσιο στόχων και πολιτικών διεκδικήσεων των κοινωνικών κινημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αντωνοπούλου, Σ. (2004) «Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης και ο ταξικός μετασχηματισμός στη Δύση», περιοδικό Ουτοπία, τ.62, σ. 57
- Βαΐου, Ν., Χατζημικαήλ, Κ. (2012) *Ο Χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς
- Γιώτη-Παπαδάκη Ο. (2004/2010) *Ευρωπαϊκή πολιτική ολοκλήρωση και πολιτικές αλληλεγγύης*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Ζουπούδη, Χ. (2009) «Η Παγκόσμια οικονομική κρίση σύμφωνα με το κεϋνσιανό μοντέλο», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη
- Harvey, D. (1989/2007) *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας: Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Hobsbawm, E. (1994/2004) *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος 20^{ος} αιώνας 1914-1991*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- INE ΓΣΕΕ (2011) «Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την Ευρώπη το 2011», Βαρουφάκης, Η. Πατώκος, Τ. Τσερκέζης, Λ. Κουτσοπέτρος, Χ., Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα: INE ΓΣΕΕ
- Ιωακείμογλου, Η., Μηλιός, Γ. (1991) «Η έννοια της κρίσης υπερσυσώρευσης στο 'Κεφάλαιο' του Μαρξ», περιοδικό Θέσεις, τεύχος 36, περίοδος: Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1991
- Klein, N. (2010) *Το δόγμα του σοκ: η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής*, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη
- Καλλιώρας, Δ. (2015) «Σημειώσεις διαλέξεων για το μάθημα 'Η Γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης: Οικονομία, Κοινωνία και Θεσμοί' 2015-2016», ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Κουρλιούρος, Η. (2004) «Η Συμβολή της κριτικής οικονομικής γεωγραφίας στην ολοκληρωμένη προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης», ανακοίνωση στο 7^ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο, 14-17 Οκτωβρίου, Μυτιλήνη
- Κουρλιούρος, Η.(2011) *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: Οικονομική γεωγραφία της παραγωγικής ανασυγκρότησης και της άνισης ανάπτυξης*. Αθήνα: εκδόσεις Προπομπός
- Κρούγκμαν, Π. (2009) *Η Κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Κυπριανίδης, Τ., Μηλιός, Γ. (1983) «Σημειώσεις για τις μαρξιστικές προσεγγίσεις στην οικονομική κρίση» στο *Θέσεις*, τεύχος 3, Απρίλιος-Ιούνιος 1983
- Lefebvre, H. (1968/2007) *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και πολιτική*, Αθήνα: Εκδόσεις Κουκίδα
- Λιοδάκης, Γ. (2015) «Μια ανατομία της σημερινής κρίσης και οι νέοι προσανατολισμοί μιας κοινωνικής αναδιοργάνωσης», περιοδικό Ουτοπία, τ.114
- Λούξεμπουργκ, Ρ. (1899/1984) *Μεταρρύθμιση ή επανάσταση;* Αθήνα: Εκδόσεις Κοροντζή

- Massey, D. (2001) «Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας», Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Παπασωτηρίου
- Μανιάτης, Θ. (2009) «Κρίση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας», στο *Για το Σοσιαλισμό του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Μανιάτης, Θ. (2013) «Οψεις της κρίσης της ελληνικής οικονομίας», εισήγηση στην ημερίδα του Τμήματος Πολιτικής Οικονομίας του Ομίλου Μαρξιστικών Ερευνών, 13/1/13
- Μαρξ, Κ. (1982) *Θεωρίες για την υπεραξία (τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου)*, μέρος δεύτερο, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (1894/1978) *Το Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (1885/1979) *Το Κεφάλαιο*, τόμος δεύτερος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (1990) *Grundrisse: Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Β, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Μαρξ, Κ. (2002) *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, Αθήνα: Σύγχρονη εποχή
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ. (2005) *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μηλιός, Γ. (1992) «Η Ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις», περιοδικό Θέσεις, Τεύχος 41, περίοδος: Οκτώβριος - Δεκέμβριος 1992
- Μηλιός, Γ. (2010) «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20^ο αιώνα», στο Μωυσίδης, Α., Σακελλαρόπουλος, Σ. (επ.) *Εισαγωγή στην νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Τόπος
- Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ., Οικονομάκης, Γ. (2005) *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό: Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Αθήνα: Νήσος
- Οικονομάκης, Γ., Μαρκάκη, Μ. (2016) «Το ερώτημα του χαρακτήρα της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας: Μια διερεύνηση» στο Τετράδια Μαρξισμού, Τεύχος 1, Ιούνιος 2016, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Παναγιωτάτου, Μ. (2010) «Οικονομική κρίση & ελληνική οικονομία», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών
- Rubin, I. I. (1994), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.
- Σκούφογλου, Μ. (2013) *Κρίση, χαρτογραφήσεις του καπιταλισμού και η επιστροφή του χρόνου*, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2005) «Ενεργός ζήτηση και καπιταλιστική ανάπτυξη: Ένα γενικό σημείωμα με αφορμή την παρέμβαση του Tugan-Baranowsky», περιοδικό Θέσεις, τεύχος 91, περίοδος: Απρίλιος-Ιούνιος 2005
- Τράπεζα της Ελλάδος (2016) «Εκθεση του διοικητή για το έτος 2015», Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος
- Χάρβεϊ, Ντ. (2012/2013) *Εξεγερμένες πόλεις: Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Χάρβεϊ, Ντ. (2010/2011) *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Χατζημιχάλης, Κ. (2012) «Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη και χωροκοινωνική δικαιοσύνη-αλληλεγγύη: Οι ευρωπαϊκές περιφέρειες μετά την οικονομική κρίση του 2009», Γεωγραφίες, τ. 19, σσ.11-40

Χατζημικαήλης, Κ. (2014) *Κρίση χρέους και υπαρπαγή γης*, Αθήνα: ΚΨΜ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Amin, S. (1976) *Unequal development: An essay on the social formations of peripheral capitalism*, New York: Monthly Review Press
- Baran, P. (1957), *The political economy of growth*, New York: Monthly Review Press
- Barbero, I. (2015) "When rights need to be (re)claimed: Austerity measures, neoliberal housing policies and anti-eviction activism in Spain", *Critical Social Policy* 35(2): pp. 270-280
- Bordogna L., Pedersini, R. (2013) "Economic crisis and the politics of public service employment relations in Italy and France", in *European Journal of Industrial Relations*, 19(4) 325–340
- Brenner, N. (1998) "Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales", *Environment and Planning D*, 16, 459-481
- Buch-Hansen, H. (2008) "Rethinking the history of European level merger control: A critical political economy perspective", PhD Thesis, Department of Intercultural Communication and Management, Copenhagen Business School
- Carchedi, G. Roberts, M. (2013) "The long roots of the present crisis: Keynesians, austerians, and Marx's law", *World Review of Political Economy*, 4(1), 86-115.
- Castree, N., Gregory, D. (2006) *David Harvey: A critical reader*, USA-UK-Australia: Blackwell Publishing
- Clarke, S. (1994) *Marx's theory of crisis*, Macmillan, Basingstoke
- Cox, K. R. (2008) "Globalization, uneven development and capital: Reflections on reading Thomas Friedman's *The world is flat*", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1–22
- Crescenzi R., Luca D., Milio S. (2016) "The geography of the economic crisis in Europe: national macroeconomic conditions, regional structural factors and short-term economic performance", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9 (1). pp. 13-32
- De Quirico, R. (2010) "Italy and the global economic crisis", in *Bulletin of Italian Politics*, Vol. 2, No. 2, 2010, pp. 3-19
- Éltető, A. (2011) "The economic crisis and its management in Spain", *Eastern Journal of European Studies*, Volume 2, Issue 1, June 2011
- Emmanuel, A. (1972) *Unequal exchange*, London: New Left Books
- EuroMemorandum Group (2009) "Europe in crisis: A critique of the EU'S failure to respond", EuroMemorandum 2009/2010
- Etxezarreta, M., Navarro, F., Ribera, R., Soldevila, V. (2011) "Boom and (deep) crisis in the Spanish economy: the role of the EU in its evolution", Communication for 17th Workshop on Alternative Economic Policy in Europe, Vienna, September 2011
- Franco, F. (2013) "External rebalancing in the EMU, the case of Portugal", Preprint submitted to *Elsevier*

- Frank, G.A. (1967) *Capitalism and underdevelopment in Latin America*, New York : Monthly Review Press
- Friedman, G. (2016) "Germany's invisible crisis and how the world should see it", Geopolitical Futures
- Friedman, T. (2005) *The world is flat: A brief history of the twenty-first century*, New York: Farrar, Straus and Giroux
- Garofoli, G. (2016) "The Italian economic development since the post-war period: Policy lessons for Europe", article presented in 57th RSA Annual Conference, 20-22/10, Milan
- Gurnani, S. (2016) "The financial crisis in Portugal: Austerity in perspective", The Libraries Student Research Prize, Paper 9
- Harvey, D. (1973/1993) *Social justice and the city*, Oxford: Blackwell Publishers
- Harvey, D. (1982) *The limits to capital*, Oxford: Basil Blackwell
- Harvey, D. (1985) *The urbanization of capital*. Oxford: Basil Blackwell
- Harvey, D. (2001) *Spaces of capital: Towards a critical geography*, Edimburgh: Edimburgh University Press
- Harvey, D. (2005) *A brief history of neoliberalism*, OXFORD University Press
- Harvey, D. (2006) *Spaces of global capitalism: Towards a theory of uneven geographical development*, Verso, UK, USA
- Harvey, D. (2010/2011a) *The enigma of capital and the crises of capitalism*, PROFILE BOOKS, London, UK
- Harvey, D. (2011b) "Roepke lecture in Economic Geography—Crises, geographic disruptions and the uneven development of political responses", *Economic Geography*, τεύχος 87 (1): σελ. 1-22
- Hilferding, R. (1910/1981) *Finance capital*. London: Routledge.
- Hudson, R. (2003) "European integration and new forms of uneven development", *European Urban and Regional Studies*, Vol. 10, No. 1, pp. 49-67.
- Hudson, R. (2007) "Regions and regional uneven development forever? Some reflective comments upon theory and practice", *Regional Studies*, 41:9, 1149-1160
- Jany-Catrice, F., Lallement, M. (2012) "France confronts the crisis: economic symptoms exacerbate social inequality", in Lehndorff, S. (ed.) *A triumph of failed ideas: European models of capitalism in the crisis*, Brussels: ETUI
- Kliman, A. (2011) *The failure of capitalist production: Underlying causes of the Great Recession*, Pluto Press
- Lapavitsas C., Kaltenbrunner A., Lindo D., Michell J., Paineira J.P., Pires E., Powell J., Stenfors A., Teles N. (2010) "Eurozone crisis : Beggar thyself and thy neighbour", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12:4, 321-373
- Lefebvre, H. (1973/1976) *The Survival of capitalism: Reproduction of the relations of production*, New York: St. Martin's Press
- Liodakis, G. (2014), "An Interpretation of the current Crisis in Greece and the Need of a radically different Perspective", World Economics Association (WEA) Conferences, No. 2 2014, *Greece and Austerity Policies: Where Next for its Economy and Society?*, 20th October to 21st December 2014

- Lourtie, P. (2012) *"Understanding Portugal in the context of the euro crisis"*, in Cline W.R., Wolff G.(eds.) *Resolving the European Debt Crisis*, Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics
- Mamede, R.P. (2012) "Causes, consequences and ways out of the crisis: A perspective from EU's periphery", *Green European Journal*, 1: 30-46
- Maniatis, T. (2012) "Marxist theories of crisis and the current economic crisis", *FORUM FOR SOCIAL ECONOMICS*, VOL. XLI, NO. 1, APRIL 2012
- Massey, D. (1984) "Introduction: Geography matters", pp. 1-11, στο Massey & Allen, eds. *Geography matters!: A reader*, Cambridge: Cambridge University Press, Open University
- Massey, D. (1984/1995) *Spatial divisions of labour: Social structures and the geography of production*, New York: Routledge
- Overbeek, H. (2012) "Sovereign debt crisis in Euroland: Root causes and implications for European integration", *The International Spectator*, 47:1, 30-48
- Pedroso, P. (2014) "Portugal and the global crisis: The impact of austerity on the economy, the social model and the performance of the state", study of Fridrich Ebert Stiftung
- Pereira, P.T., Wemans, L. (2015) "Portugal and the Global Financial Crisis: short-sighted politics, deteriorating public finances and the bailout imperative", in Wanna J., Lindquist E.A., de Vries J. (eds) *The global financial crisis and its budget impacts on OECD nations: Fiscal responses and future challenges*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited
- Pianta, M. (2012) "Sliding to the periphery – Italy, the crisis and Europe", *Heinrich Boell Foundation Dossier on EUROPE – THE FINAL COUNTDOWN OR RESURRECTION TIME?*
- Roberts, M. (2009) *The Great Recession, profit cycles, economic crisis: a marxist view*, London: Lulu Press
- Roberts, M. (2016) *The Long Depression: How it happened, why it happened and what happens next*, Chicago: Haymarket Books
- Rodriguez-Pose, A., Crescenzi R. (2008) "Mountains in a flat world: Why proximity still matters for the location of economic activity", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1, 371–388
- Sapir, J. (2015) "French economy: from short-term crisis to structural crisis", *Studies on Russian Economic Development*, volume 26, n°2, 2015
- Sassen, S. (1994/2012) *Cities in a world economy*, California: Pine Forge Press
- Serfati, C. (2016) "EU integration as uneven and combined development", in Radhika Desai (ed.) *Analytical gains of geopolitical economy (Research in Political Economy, Volume 30B)* Emerald Group Publishing Limited, pp.255 - 294
- Shaikh, A. (1978) "An introduction to the history of crisis theories," στο *U.S. capitalism in crisis*, Economic Education Project, New York, pp. 219–241.
- Sheppard, E. (2013) "Rethinking capitalism from a geographical perspective", *Annals of the Japan Association of Economic Geographers* 59: 394-418
- Simonazzi, A. (2012) "Italy: Cronicle of a crisis foretold", in Lehndorff S. (ed.) *A triumph of failed ideas: European models of capitalism in the crisis*, Brussels: ETUI

- Smith A., Rainnie A., Dunford, M. (2001) "Regional trajectories and uneven development in "the new" Europe: Rethinking territorial success and inequality", in Wallace, H. (ed.) *Interlocking dimensions of European integration*, pp 122-144, Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Smith, N. (1984/2008) *Uneven development: Nature, capital and the production of space*, Athens, Georgia: The University of Georgia Press
- Soja, E. (1980) "The socio-spatial dialectic", *Annals of the Association of American Geographers*, 70:2, pp. 207-225
- Soja, E. (1985) "The spatiality of social life: Towards a transformative retheorization" in Gregory & Urry, (eds.), *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan: pp. 90-127
- Soja, E. (1989/1995) *Post-modern geographies: The reassertion of space in critical social theory*, London, New York: Verso
- Storm, S., Naapstead, C.W.M. (2015) "Crisis and recovery in the German Economy: The real lessons", in *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 32, March 2015, pp. 11-24
- Subasat, T. (επ.) (2016) *The great financial meltdown: Systemic, conjectural or policy created?*, New Directions in Modern Economics Series, Edward Elgar Publishing, UK
- Toussaint, E. (2012) "Greece: The very symbol of illegitimate debt" in Dhar, S., Nagappan, S.B. (eds) *The debt crisis: From Europe to where?*, Bombay: VAC
- Tumpel-Gugerell G., Mooslechner P. (eds) (2003) *Economic convergence and divergence in Europe: Growth and regional development in an enlarged European Union*, Cheltenham: Edward Edgar
- Von Thunen, J.H. (1926/1966) *Isolated State: an English Edition of Der isolierte Staat*. Oxford & New York: Pergamon
- Weeks, J. (1979) "The process of accumulation and the 'profit squeeze' hypothesis", στο *Science and society*, Vol. XLIII, 3 (Fall, 1979), pp. 259-280.
- Weeks, J. (2010) *Capital, exploitation and economic crisis*, London, New York: Routledge

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΙ ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

- Μαυρουδέας Σ. (2011), «Ο Henryk Grossman και η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους: Μια πρωτόπορα Προσέγγιση της οικονομικής κρίσης και της Μακροοικονομικής Δυναμικής»
www.stavrosmauroudeas.wordpress.com (πρόσβαση 20/10/2016)
- Lenin, V.I. «Η Μαρξιστική θεωρία των κρίσεων και η κριτική της μικροαστικής πολιτικής οικονομίας», περιοδικό praxis review (πρόσβαση 3/11/16)
- "France: Distribution of gross domestic product (GDP) across economic sectors from 2004 to 2015"
<https://www.statista.com/statistics/270352/distribution-of-gross-domestic-product-gdp-across-economic-sectors-in-france/> (πρόσβαση 10/2/2017)
- "France: key facts and figures"
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6547841.stm> (πρόσβαση 10/2/2017)

- Gouiffès P.F. (2014) "Les huit conséquences désastreuses de la crise de 2008 sur la France",
<http://www.latribune.fr/blogs/generation-deficits/20140915tribe3d93ecbb/les-huit-consequences-desastreuses-de-la-crise-de-2008-sur-la-france.html> (πρόσβαση 10/2/2017)
- Jacques, M. (2016) "The death of neoliberalism and the crisis in western politics",
<http://www.martinjacques.com/articles/articles-geopolitics-globalisation/the-death-of-neoliberalism-and-the-crisis-in-western-politics/> (πρόσβαση 20/2/2017)
- Madame, R.P. (2015) "Poster turned problem child Portugal doesn't need more austerity pain"
<https://revolting-europe.com/2015/08/14/poster-turned-problem-child-portugal-doesnt-need-more-austerity/> (πρόσβαση 13/2/2017)
- Roberts, M. "Crisis theories: Profit squeeze"
<https://critiqueofcrisistheory.wordpress.com/crisis-theories-profit-squeeze/>
(πρόσβαση 12/11/16)
- Shafik N. (2013) "Europe: Toward a more perfect Union" IMFdirect,
<https://blog-imfdirect.imf.org/2013/02/15/europe-toward-a-more-perfect-union/>(πρόσβαση 26/1/2017)
- Τόλιος Γ., (2012), «Η Μαρξιστική θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις»
http://www.iskra.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=8826:kriseis-tolios&catid=54:anpolitiki&Itemid=284